

Д-р ФІЛЯРЕТ КОЛЕССА

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ

ДУМИ

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

ЛЬВІВ 1920

Д-р ФІЛЯРЕТ КОЛЕССА

Дорогому Григорію Трохимовичу
Китастому з нагоди шестидесятиріччя
з дня народження, — від О. П. Тешал.
17 січня 1967р. Лос-Анжелес, Каліфорнія

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

ПЕРШЕ ПОВНЕ ВИДАННЯ З РОЗВІДКОЮ,
ПОЯСНЕННЯМИ, НОТАМИ І ЗНИМКАМИ КОБЗАРІВ.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА „ПРОСВІТИ“ Ч. 3.

Львів, 1920.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТИ“.

В ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
від управою Ю. Сидорана.

„В той час була честь, слава,
Військова справа:
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала“.

(З думи про похід на Молдавію 1650 р.)

Переднє слово.

Минуло сто літ відтого часу, коли Микола Цертелєв 1819 р. видав першу невеличку збірку українських народніх дум (всього дев'ять), під заголовком „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ та у вступній розвідці вперше звернув увагу любителів народньої поезії на вірність зображення, глибину почування, силу вислову й красу поетичних образів у кобзарських піснях-рецитаціях. Від того часу появлялись українські народні думи у ріжних виданнях і зроста бгата наукова література про думи, — та на жаль не діждались ми й досі ані одного повного видання дум, хоч пекуча потреба такого видання відчувається у нас від давна. Не кажу вже про наукове видання, з поясненнями, порівняними вказівками, зведенням варіантів-відмін кожної думи: у нас нема й досі навіть зовсім простенького, популярного видання, яке містилоб повну збірку дум.

Щоби запобігти такій недостатчі, випускаємо отсей збірник, у якому попробували ми вперше звести разом усі українські народні думи, вибираючи для кожної найкрасшій, найбільш типовий і по можности повний варіант. У вступній розвідці обговорено історичний підклад, наверствованне, зміст і форму дум; при кожній думі вказано на всі варіанти-відміни, в яких вона записана, та в міру потреби подано в коротенькій статейці загальні замітки для красшого зрозуміння змісту, вкінці й річеві пояснення до поодиноких слів тексту. Передруковуючи тексти дум із ріжних видань, ми передаємо вірно наші взірці, зберігаємо особливости місцевих говорів та давні слова і форми, — взагалі, не заводимо змін, щоби для марної одностайности не затирати архаїчних і діалектичних прикмет у сих многоцінних пам'ятниках старовини.

Щойно записи дум, схоплених при допомозі фонографа¹⁾, показали, що кобзарі переводять у своїх рецитаціях поділ на періоди або тиради, с. є. такі групи (низки) віршів, з яких кожда замикає у собі закінчений образ або заокруглену думку. Період або тирада в думі є те саме, що строфа в пісні, лише що не має такої правильної, стало повторюваної форми, як пісенна строфа. Отсе правило поділу кобзарської рецитації на періоди або ти-

¹⁾ Се прилад, що схоплює й опісля віддає вірно всілякі звуки: мови, співу, музичного інструменту. На сьому приладі можна раз проспівану пісню чи думу так довго відтворювати, поки її не запишемо зі всіми подробицями і з найбільшою докладністю.

ради вперше застосовано у нашому виданні, причім уже на перший погляд кидається в вічі деяка рівномірність у групуванню віршів.

Зберігаючи науковий характер видання ми старалися зробити його доступним та інтересним також для широких кругів нашої суспільности; бажалось би, щоби сей збірник дум міг причинитися до відживлення й піддержання пам'яті про давню бувальщину українського народу, про великі подвиги наших предків, щоби ся історична традиція стала ще ближшою й дорожшою для теперішнього покоління, щоби козацька слава прозябала плодотворним зерном у серцях нашої молоді.

* * *

На сьому місці годиться згадати про видання дум, на які ми часто будемо покликуватися, наводячи заголовки у скороченню. Думи видані вперше М. А. Цертелевим 1819 р. передрукував опісля Михайло Максимович у своїх виданнях українських народніх пісень з 1827¹⁾, 1834²⁾ і 1849³⁾ р., доповнюючи збірку Цертелева новими записами, своїми й чужими. Після Цертелева й Максимовича найбільше заслужили в справі записування незнаних до того часу дум безпосередно від кобзарів Плятон Лукашевич⁴⁾, Амвросій Метлинський⁵⁾, Пантелеймон Куліш⁶⁾ та Олександр Русов і Павло Чубинський⁷⁾.

Згадані дослідники зібрали майже повний засіб звісних до тепер кобзарських рецитацій у найкрасших і найповніших варіантах. Сей засіб доповнився ще трьома до недавня незнаними думами, коли Павло Житецький разом із своєю студією „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ 1893 р. видав найстаршу збірку дум, передану йому проф. А. А. Котляревським; Михайло Драгоманів⁸⁾ виказує, що збірку дум, оголошену Житецьким, списав 1805 р. Ломиковський, який на початку XIX в. проживав на хуторі в Миргородщині і збирав „припаси для малоросійской історіи“. Ще перед Житецьким помістив М. Костомарів уривки дум із збірки Ломиковського у своїй студії „Історія козацтва въ памятникахъ южнорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества“⁹⁾.

1) „Малоросійскія пѣсни“. Москва 1827.

2) „Украинскія народныя пѣсни“. Москва 1834.

3) „Сборникъ украинскихъ пѣсень“. Київ 1849. У двох останніх збірниках помістив Максимович також декілька підроблених дум, передрукованих із „Запорожскои старины“ І. Срезневського. Харків 1833—8.

4) „Малоросійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“. Петербург 1836.

5) „Народныя южнорусскія пѣсни“. Київ 1854.

6) „Записки о Южной Руси“ І. Петербург 1856.

7) „Думы и пѣсни исполняемыя Вересаємъ“ в „Запискахъ Юго-запад. Отдѣла Императ. Русс. Географич. Общества“ І. Київ 1874.

8) „Нові варіанти кобзарських співів“. Житє і Слово 1895. III—IV.

9) „Русская Мысль“ 1880 і 1883. Також окремо в „Собраніи сочиненій Н. И. Костомарова“ кн. VIII, том XXI. Петербург 1905 (693—932).

Із збірки Ломиковського, оголошеної Житецьким, передруковано у нашому виданні ті три думи, що до того часу не були звісні (Вдова Сірка Івана, Отаман Матіяш Старий, Розмова Дніпра з Дунаєм), думу про Івана Богуславія, що була звісна лише в одинокому попсованому варіанті Антоновича—Драгоманова і думу про Коновченка, що переховалася тут у найповнішому варіанті¹⁾. Після вичислених видань не оголошено вже більше нових, незвісних ще дум, хіба лише нові варіанти, вичислені у нашому виданні при кожній думі з окрема.

Перше й одинокі досі наукове видання текстів дум із зведенням варіантів і поясненнями завдячуємо Володимирови Антоновичови і Михайлови Драгоманову; та в своєму збірникови „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (т. І. Київ 1874 і т. II. 1875) подали вони лише історичні думи і то не всі; і так пропущено в сьому виданні звісні вже перед тим думи про Коновченка, Прощання козака, Ганжу Андибера і Козацьке життя; очевидно нема там також незнаних ще тоді дум із збірки Ломиковського.

У збиранню нових варіантів дум визначилися крім видавців історичних пісень ще отсі дослідники-етнографи: В. Гомачинський²⁾, П. С. Івашенко³⁾, П. Чубинський⁴⁾, К. Ф.

1) Ломиковський намагався у своїй рукописі передати думи тодішнім московським правописом, до тогож ще й українські форми змінював на московський лад а подекуди навіть українські вислови заступає московськими. Однакож він підлигав такому спільному впливови української живої мови й вимову, що ніяк не міг зберегти послідовности, мішаючи московські й українські форми (була, бивало — і була, бувало; мнѣ, тебѣ, себѣ — і мни, тобі, собі; меня, тебя, себя — і мене, тебе, себе; онѣ і він; братцы — і братця; божьяго — і божого і т. п.). Тексти сеї збірки дуже цінні своєю давнинею і повнотою — та для українського видання треба було конечно передати їх українським правописом та очистити із штучно прищеплених московських, мішаних і попсованих форм, яких не могло бути і досі нема у думах, записаних в Полтавщині (н. пр.: отцы, молодцы; невольниковъ, козаковъ, звычайъ; на Турокъ; твоей мати старенькой; чернаго, стародавняго; доброе, буйныя; что, чтобы; онѣ, твой, подъ собой; думаетъ, гадаеть; перебуваю; легае, выбегае, воевали, пивали; какъ, гдѣ, тогда; пятій відмінок муж. і женських іменників — першому і т. п.).

Також мішані форми, а подекуди й очевидні похибки лучаються також у виданні Лукашевича (н. пр.: сквозь хусту; пильги; Турок янчар в пень рубали; вапей милости; перший відм. однини: переняславській, християнській; гради турецкіе; хмелны і пр.).

Передруковуючи думи із тих видань, ми справляємо тексти лише в тих місцях, де похибка очевидна; притім беремо за підставу 1) правильні українські форми, які у тих текстах приходять поруч із чужими та попсованими і 2) аналогічні (відповідні й подібні) форми у текстах дум, записаних без похибок. А в тім усі важнійші зміни зазначено у примітках до текстів.

2) Запись думи про Ів. Коновченка „Кіевскій Телеграфъ“ 1872. №. 59.

3) „Павло Братця и Прокипъ Дубъ, кобзари Нѣжинс. уѣзда Черниговс. губер.“ Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. Общ. Н. (за 1874) 1875. 116—29.

4) „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Запад.-русс. край“. V. Петерб. 1874. 468, 933, 847.

Ухач Охорович¹⁾, В. Горленко²⁾, М. Сумцов³⁾, А. Малинка⁴⁾, В. Каллаш⁵⁾, Мих. Драгоманів⁶⁾, Б. Грінченко⁷⁾, Порф. Мартинович⁸⁾, Опанас Сластьон⁹⁾, М. Сперанский¹⁰⁾, Філярет Колесса¹¹⁾. Після наукового освітлення дум у виданні історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова вляється цілий ряд розвідок про думи й кобзарів, яких перегляд можна знайти у працях Бориса Грінченка¹²⁾, В. Доманицького¹³⁾, Е. Ткаченка-Петренка¹⁴⁾, Ів. Єрофеева¹⁵⁾ та Д. К. Зеленина¹⁶⁾.

В думах, подібно як у піснях, слова й мелодія (голос) лучаться в одну художню цілість: до того ж думи співаються завжди в супроводі гри на кобзі-бандурі, отже музикальний бік має тут ще більше значіння, чим у піснях. Щоби повні зрозуміти високу поезію дум, щоб оцінити їх своєрідну красу, треба конче пізнати крім слів також мелодії кобзарських рецитацій, що визначаються прикметами глибокої старовини. Однак із знаменитими кобзарями першої половини XIX в., яких слухали ще Ломиковський, Цертелєв, Максимович, Метлинський, Куліш, — зійшло безповоротно в могилу велике багатство старинних мелодій кобзарських; в тих часах якось ніхто не брався за їх списування мабуть із тої причини, що справді незвичайно тяжко приходиться передавати нотним письмом змінливу мелодію співаної деклямації, яка не укладається в музичні такти.

Щойно в 1870-тих роках М. В. Лисенко списав мелодії дум про Федора Безвідного й Удову зо співу кобзаря Остапа Вересая¹⁷⁾

1) „Кобзарь Остапъ Вересай“. Києв. Стар. 1882. VIII. 259.

2) „Бандуристъ Ів. Крюковскій“. Києв. Стар. 1882. XII. 481. — „Кобзари и лирники“. Києв. Стар. 1884. I. — „Двѣ малорусск думы“. Етногр. Обзор. 1892. XV. 139.

3) „Новый вариантъ думы объ Алексѣѣ Поповичѣ“. Києв. Стар. 1885. I. 186-91.

4) „Прокопъ Чубъ, переходный типъ кобзаря“. Етногр. Обзор. 1892. I і IV.

5) „Двѣ малорусск. думы“. Етногр. Обзор. 1892. IV. 140-6.

6) „Нові варіанти кобзарських співів“. Житє і Слово 1895. IV. 14-34.

7) „Етнографическіе матеріали“. III. Чернигів 1899. 692.

8) „Українські записи“. Києв. Стар. 1904. II. 257-313.

9) „Кобзарь Мих. Кравченко и его думы“. Києв. Стар. 1902. V.

і окремою відбиткою.

10) „Южнорусская пѣсня и современные ея носители“. Київ 1904.

11) „Мелодії українських народніх дум“ серія I. і II. в Матеріалах до української етнології т. XIII—XIV. Львів 1910 і 1913.

12) „Литература украинскаго фольклора“ 1777-1900. Чернигів 1901.

13) „Кобзари и лирники Киевской губернии“. Київ 1904.

14) „Думы въ издавіяхъ и изслѣдованіяхъ“. Україна 1907. (144-185).

15) „Українські думи і їх редакції“. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. 1909. VI.

16) „Библиографическій указатель русской этнографической литературы о внѣшнемъ бытѣ народовъ Россіи. 1700—1910. гг.“ Записки П. Р. Географич. Общества т. XL. вип. 1. Пб. 1913, ст. 255-82.

17) „Записки Юго-зап. Отд. И. Р. Геогр. Общ.“ 1874. Потийск. додаток.

та зразок думи про Барабаша й Хмельницького від кобзаря Братиці¹⁾. Майже одночасно й А. І. Рубець подав невеличкий уривок думи про Удову у своїому збірникови мелодій українських народніх пісень²⁾.

Лисенко дав також першу наукову розвідку про кобзарські мелодії й опис кобзи-бандури³⁾.

Як бачимо — в записах і виданнях дум їх музична сторона до недавня була зовсім занедбана, що повело за собою замітну прогалину в наукових дослідах над думами. На щастє і досі не перевелися на лівобічній Україні кобзарі-бандуристи, що зберегли до наших часів прекрасні взірці кобзарських рецитацій, а фонограф став у великій допомозі при їх списуванні, як показує двотомове виданне дум у „Матеріалах до української етнології“ XIII—XIV. у Львові 1910 і 1913. Щойно ці записи дають спромогу прослідити докладніше віршову й музичну будову дум та означити їх відношенне до інших творів усної словесности й до української літератури XVI—XVII в., а такий дослід кидає нове світло на повстаннє кобзарських рецитацій⁴⁾.

Покликуючись на варіанти дум, означуємо їх по імені видавця, що оголосив друком дотичний варіант, хоч доволі часто буває так, що записав думу хто инший; так н. пр. Куліш доручив декілька дум до видання Метлинського, Драгоманів видав думи по запискам Мартиновича: отже ці думи наводимо як варіанти Метлинського та Драгоманова.

На першому місці під кожною думою подаємо жерело, з якого її передруковано, та місцевість і назвиско кобзаря, від якого її записано (на скільки се подано у первісному виданні), далі перечислюємо інші варіанти у хронологічному порядку. Із передруків зазначаємо лише ті, що поміщені у виданнях, призначених для наукових цілей; наводячи передруки, не підчеркуємо імені видавця. З віздохкою при кінці вірша означуємо місце, на якому один довший вірш первісного видання розділюємо на два коротші, а звіздохкою по середині вірша місце, на якому два коротші вірші лучимо в один.

1) „Дума о Богданѣ Хмельницкомъ и Барабашѣ“. Києв. Стар. 1888. VII.

2) „216 народнихъ украинскихъ напѣвовъ“. Москва 1872.

3) „Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусск. думъ и пѣсенъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“. Записки Ю-з. Отд. И. Р. Геогр. Общ. 1874, ст. 339-66.

— „Народні музичні струменти на Україні“. Зоря. Львів 1894, ч. 1, 2, 5-10. Порівн. Ф а м п и ц ы н ь: „Домра и средные ей инструменты: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара“. Пб. 1891.

4) Філ. Колесса: „Про музичну форму дум“. Матеріали до укр. етнолог. XIII. 1910, ст. I—LXXVIII.

— „Варіанти мелодій українських народніх дум, їх характеристика й групування“. Записки Н. Т. ім. Шевч. CXVI. Льв. 1913.

— Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосів. Записки Н. Т. ім. Шевченка CXXX, CXXXI, CXXXIV.

— Über den melodischen u. rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge. der sogenannten „Kosakenlieder“.

III. Kongress d. Internationalen Musikgesellschaft. Відень 1909, ст. 276-99.

Уживаємо ось яких скорочень: *Ан.—Др. Н. п.* = Антонович—Драгоманів Историческія пѣсни малорусскаго народа. *Етн. Зб.* = Етнографічний Збірник. *Зап. Н. Т. і. Ш.* = Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. *Зап. Ю-з. О. П. Р. Г. Общ.* = Записки Юго-западнаго Отдѣла Императ. Русс. Географич. Общества. *К. Ст.* = Кіевская Старина. *К.* = Київ. *Льв.* = Львів. *М.* = Москва. *Пб.* = Петербург. *Х.* = Харків. *Этн. Об.* = Этнографическое Обозрѣніе.

Українські народні думи, їх історичний підклад, накерствование, зміст і форма.

1. Дві верстви дум.

Знаменною прикметою української народньої поезії є велике багатство й краса історичних пісень і дум, у яких замикається неначе поетична літопись українського народу. Бурливі події козацької доби притьмили в народньому переказі память про давні часи княжого періоду, так що лише темна згадка про князів і бояр переховалася в українських обрядових піснях, колядках, щедрівках, весільних і и. Та новий рух козацької організації, що захопивши народні маси, збудив їх до політичного життя й самодіяльності, подихом волі оживлює ниву української народньої поезії, яка з козаччиною переживає золоту добу свого розвитку. З козаччиною вяжеться повстання й розцвіт українських народніх дум, що з малими виїмками мають історичний підклад.

Як козаки-Запорожці були спадкоємцями лицарської слави княжих дружин, здобутої в обороні рідного краю перед нападами хижих кочовиків, так також українські народні думи, сей епос козацький, являються продовженням лицарсько-дружинної поезії, якої живий відгомін переховала „Начальна літопись“, та якої вицвітом було знамените „Слово о полку Ігоревім“. Смерть на кривавім побоевищі, плач материй, тяжка неволя, утеча, погоня, воєнні хитрощі й кривава слава — усі ті сторінки тяжкої боротьби із степовими наїздниками, так ярко освітлені в „Слові“, стають серед змінених обставин улюбленими мотивами козацьких дум. Те саме ліричне почуття сучасника, може й учасника описуваних подій, що захоплює нас при читанні „Слова“, пронизує також і старші думи, у яких даремно шукалиб ми епічного спокою. Врешті й свобідною речитативною формою і способом передачі в супроводі кобзи-бандури думи живо нагадують „Слово“ та прославленого у ньому віщого Бояна, що при звуках многострунного інструменту співав князям славу. Не дармож у виданні українських історичних пісень Антоновича й Драгоманова названо „Слово“ думою XII-того століття. Тількиж не треба забувати при отсих зближеннях, що „Слово“ було індивідуальним (особовим), книжним твором незнаного поета із найвисших кругів тодішньої суспільности, коли думи дійшли до нас дорогою многовікового устного пере-

данія народніх співців, — хоч деякі з них повстали мабуть не без впливу книжної просвіти, як витвір воевничої козацької верстви, що горнула до себе чимало освічених людей.

Найдавніші звістки про співання дум знаходимо в Анналах польського історика Сарніцького (з 1587 р.): по його свідочтву смерть братів Струсів, галицьких шляхтичів, що полягли в битві з Волохами 1506 р. „була оспівана в елегіях, які Русини зовуть думами“. Згадки про думи подаються також в інших польських жерелах XVI—XVII в.; перечислює їх Ів. Єрофеїв у розвідці „Українські думи і їх редакції“ (Записки Наук. Тов. в Києві 1909. VI.). Та звісна річ, що польські письменники називали думами історичні пісні й елегії, отже нема ніякої певности, чи можна бодай деякі з тих звісток розтягати також на справжні народні думи з речитативною мельодією, зложені нерівномірними віршами. В такому розумінні перше М. Максимович впровадив назву „дума“ до української етнографії у своїому виданні українських пісень з 1827 р., відмежовуючи ще докладніше в дальшій своїй виданні з 1834 і 1849 р. думи, визначені свобідною будовою нерівномірних стихів, від строфових пісень. Замітна річ, що українські кобзарі не уживають назви „дума“, а свої рецитації називають просто „козацькими“, також „лицарськими“ піснями або „невольницькими псалмами“. Ідучи певно за кобзарями, і Цертелєв, перший видавць дум, означає їх також назвою „козацьких пісень“. Ся стародавня назва вказує виразно на ті круги, серед яких розвинувся козацький епос. Одними лиш історичними свідочтвами тяжко булоб доказати старинність дум: за доказами треба пошукати у самому змісті дум та в їх віршовій і музичній формі.

Найстарші невольницькі думи ведуть нас своїм змістом у ті часи, коли руйнуючі татарські й турецькі напади на Україну доходили до найбільших розмірів, коли не було ще на Україні сили, яку можнаб було протиставити сьому ворожому наступови. Боротьба з Турками й Татарами в головній мірі причинилася до згуртовання воєнних елементів української людности на степовому пограничу, з яких витворилося потім козацтво. Ся боротьба була вісю, коло якої оберталося переважно й життя козаків; вона надавала характер і напрям козацьким змаганням, вонаж дала й зміст або бодай підклад більшій частині сторичних дум, які без сумніву вийшли з посеред козацьких кругів. Однакож козацтво виступає в думках XIX. в. не таким, яким було воно у початковій добі свого формування; козаччина, так як вона освітлена в думках, має вже за собою довгу, може й столітню добу розвитку; се вже не воєнно-промислові ватаги, а зорганізоване військo козацьке; не дикі степові добичники, а справжні лицарі, що стоять на високому обичаєвому рівні, — се народні герої, прославлювані за свої подвиги в боротьбі із музулманським наїздником, як ворогом християнства, що наносив українському народови страшну руйну й неволю.

Се наводить нас на думку, що думи у тій формі, як записано їх у XIX. в., перейшли вже пізнійшу перерібку та підлягли деяким змінам: переходячи устним переказом із покоління на покоління, удержувані сотками літ у народній памяти, думи не в однім мусіли змінити свій первісний вигляд. Однакож приймаючи за певну річ, що думи витворилися серед козацтва, не можемо їх повстання відсувати надто далеко у початки козаччини, отже ледво чи можна згадку Сарніцького під 1506 р. відносити до дум у теперішньому розумінню. Такі думи могли зявитися щойно

в тім часі, коли козацтво було вже доволі згуртоване, розрослося значно, витворило своє окреме середовище, згромадило в собі доволі культурних елементів та здобулося навіть на свою історичну традицію (переказ), що спонукувала до поетичної творчости. Так могло бути хиба аж у середніх десятиліттях XVI. в.

Та хоч у теперішній своїй формі думи зведені до одного рівня, хоч як вони вирівналися також що до мови, то всеж таки не всіли ще затертися у них давні ріжниці, сліди їх поступенного повстання більшими й меншими групами, й саме сі сліди вказують виразно на їх наверхствованне.

Українські народні думи по своїому змісту і його обробленню виказують дві різко визначені верстви, дві громади, що очевидно ріжняться часом повстання. Старша громада обіймає переважно лицарські думи лірично-епічного характеру, що своїм засновком живо нагадують народні пісні, а деякі з них насувають згодом, що дійсно розвинулися з народніх пісень. Се думи про боротьбу з Турками й Татарами, „невольницькі“ й навчаючі, що своїм змістом відносяться переважно до XVI. й першої половини XVII. в. Старша громада дум ще й тим стоїть близше до пісень, а відріжняється від пізнійшої громади, що поетичний вислів у ній багатший на всілякі прикраси, як: паралелізм, символіку, порівнання, алегорії, апострофи, синоніми й епітети.

До другої громади, пізнійшої формації, належать думи реалістичні, що обрисовують життя, типи й події середини й другої половини XVII. в. із безпосередньої близькости, стоять дальше від народніх пісень та у своїому підкладі виказують деяке спорідненне із літературними творами середньої доби. Мало в тих думках ліричного елементу, натомість переважна їх частина закрашена гумором і злобною насмішкою; се думи про Хмельничину, до яких підходять близько своїм реалізмом і гумористичним тоном ще три інші думи: про Ганжу Андибера, Козака Голоту й Козацьке життя.

З поглядом на історичний підклад дум можна в обсягу сих обох громад визначити чотири групи, що вказують зовсім виразно на поодинокі ступні у розвитку козацького епоса, а саме:

1) Невольницькі думи (плачі й думи про утечу з неволі), що зображують козаків у пасивній ролі страдальців.

2) Думи, в яких виведено активні виступи козаків у боротьбі з Турками (пограничні бої, походи, плавбу по Чорному морю).

3) Думи про Хмельничину.

4) Думи, що вказують на внутрішній розлад серед козацтва після Хмельницького та прояви занепаду.

Сі чотири групи подекуди переплітаються із собою, найчастійше тим способом, що раніші увіходять у склад пізніших та збогачуються новими мотивами; так н. пр. дума про Самійла Кішку, хоч виросла на ґрунті невольницьких і зображенням долі галерних невольників нагадує стародавні плачі, — всеж таки усім складом і змістом належить очевидно до пізнійшої формації та вводить нас у ті часи, коли козацтво було вповні зорганізоване й пускалося в далекі морські походи. І навпаки, декотрі думи про боротьбу з Турками засягають у другу половину XVII. в., переносячи давні теми у пізнійші часи, як н. пр. дума про вдову Сірка Івана та про Кодимську долину. Тут годиться згадати думу про козака Голоту,

що змальовує тип козака-добичника пізнішим стилем у насмішливому тоні, який знаменує думи про Хмельниччину.

Живими картинами освітлюють думи історію українського народу, а з окрема історію козаччини на протязі XVI—XVII. в. та виявляють у своєму складі й змісті — як бачимо — доволі довгу, бо майже на два століття розложону дорогу розвитку. Не входячи в подрібне пояснення історичної основи дум, обмежуємо наше завдання до того, що спробуємо вказати на тісний зв'язок, який заходить межі наміченими ступнями у розвитку козацького епосу й відповідними моментами української історії, що дали підклад до витворення дум. Тут передусім годиться згадати про ті історичні обставини, що боротьбу з Турками й Татарами видвинули як найважливіше життєве завдання цілих поколінь українського народу, а турецьку неволю вчинили таким всенароднім лихом, що й досі співають про нього українські кобзарі.

2. Історичний підклад дум старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницьких і навчаючих.

Коли могутність Золотої Орди, що сиділа над долішною Волгою, уже в половині XIV. в. почала підупадати наслідком внутрішніх міжусобиць, литовський князь Ольгерд Гедимінович (1341—1377), користаючи з того, заволодів Київом і побивши Татарів на Синій Воді 1363 р., запанував над широкими просторами межі Дніпром, Дністром і Чорним морем. Небавом опісля посунув він литовські займища на Задніпрове та при слабім опорі Татарів завоював сіверські князівства над Десною й Сеймом і Переяславщину. Литовське володіння над українськими землями розширив і укріпив Витовт (1382—1430), вихіснюючи зручно ворожнечу межі Золотою Ордою і Кримськими Татарами, яких він підпірав у їх змаганнях до самостійности. Через те витворилися межі кримською Ордою і литовсько-польською державою приятні відносини, піддержувані ще за володіння Хаджі-Герая, що десь у половині XV. в. добився самостійности кримської держави. В слід за сим українська колонізація (заселення) знову поширилася в незаселені простори на південь і схід.

Однакож політика Казимира Ягайловича, що лучився проти Москви із Золотою Ордою, спричинила союз Івана III. Василича із кримським ханом Менглі Герасм 1474 р., спрямований проти литовсько-польської держави. Сей союз звернув усю військову силу Кримців на українські землі. Причиною того звороту було й се, що Крим за малий простором, щоб при значнім зрості людности міг був вижити її власними засобами тим більше, що Татари не любили займатися хліборобством: отже Україну зробили вони собі жерелом легкої наживи. Колиж Турки, здобувши Азів 1475 р., опанували північні береги Чорного моря і розтягнули свою зверхність над Кримською Ордою, змоглася її сила і вже від 1480 р. починаються безнастанні рабункові напади татарські на україн-

ські землі, для яких настає тепер страшна доба бісурманського бича. Запускаючися в глибину краю, Орда скрізь ширила знищення: вигублювала людність, палила села й міста, грабувала усяке добро а найгірше те, що займала велику силу людей у полон; не раз гонили Татари по кількадесят тисячів бранців на продаж у Крим, де повстають у тім часі найбільші в музулманським світі невольничі ринки. Чорноморські Татари розвинули добре зорганізовану торгівлю невольниками та запродували їх у Туреччину, до Азії й Африки; ба навіть західні християнські держави не цуралися купувати у Турків українських бранців для своїх потреб. Невольниками платили Татари також данину турецькому султанові.

Татарський і турецький ясир (полон) заваготів у тих часах найстрашнішою язвою над українським народом, що не знаходив майже ніякої оборони у литовсько-польській державі, хоч живив її своїми соками. Татарські напади повторюються рік-річно, а часами то й кілька разів до року. Таким робом пропадають кольонізаційні надбання цілого століття, обезлюднюються й давно заселені землі та ширшають пусті простори, що від татарських кочовищ над Чорним і Азовським морем простягаються аж висше Києва. Браслав, Черкаси, Канів, Київ, Остер, Чернігів, — се лінія замків, висунених в опустілу воєнну полосу, на якій безнастанно бушують татарські й турецькі загопи¹⁾.

Оттоді то „вся Україна, — як каже проф. Грушевський²⁾ — саме повітря її наповнилося невольницьким плачем, який нині ще бренть і плаче в наших піснях на протязі стількох віків...“ „Думки про полонеників, невольників, їх нечувані безвихідні страждання, їх тугу за рідним краєм, опанували сучасну творчість, відтиснувши на далекий плян інші теми“³⁾. І справді не без підстави можемо догадуватися, що власне в сій добі повстав найдавніший круг невольницьких дум.

Плач невольників, проклін турецькій землі, молитва о визволення — се найдавніший зміст сих дум. Вони зображують долю турецьких невольників, що обставинами були засуджені на пасивну ролю страждання. Що найбільше — зриваються бранці до утечі, використовуючи якусь щасливу нагоду. Протягом довгої доби татарських і турецьких нападів на Україну невольницькі думи не лише що не тратили своєї живучости, але певно ще зростали й збогачувалися новим змістом (н. пр. дума про Самійла Кішку). Однакож нема сумніву, що найбільш актуальними (на часі) були вони в тій добі, коли людність українських земель найтяжше терпіла від татарських і турецьких нападів, коли найбільше давалася їй у знаки турецька неволя, коли козацтво вело лише партизанську (доривочну) війну із Турками й Татарами та не виявляло ще настільки зорганізованої сили, щоб могло погамувати напір хижацьких орд. Отже на сю добу можна б покласти витворенне найдавніших невольницьких дум, якими були по всякій правдоподібности невольницькі плачі.

В памяти кобзарів XIX. в. заховалося лише сім невольницьких дум, а саме: Плач невольників, Плач невольника, Утеча

¹⁾ М. Грушевський: „Історія України-Руси“ VII. ч. 1 (33—42). С. Томашівський: Українська історія. I. Львів 1919. (139—43).

²⁾ Ілюстрована історія України. К.-Льв. 1912. 190.

³⁾ Тамже 202.

братів з Азова, Маруся Богуславка, Іван Богуславець, Самійло Кішка і Соколя. Страшне життя бранця в турецькій неволі зображують ці думи живо й вірно, зовсім згідно з історичними жерелами українськими й чужими, як се показано у виданню українських історичних пісень Антоновича—Драгоманова з 1874—5 р. Одних і то найсильніших невольників приковувано до лавок на турецьких галерах (кораблях), де вони, до половини обнажені, виставлені на спеку й зимно та на змиванне морськими хвилями, мусили гребсти веслами, як се змальовують оба невольницькі плачі й дума про Самійла Кішку. Інших уживано до тяжких робіт при будовах, по млинах і т. п., а на ніч замикано їх у підземні „темниці-камяниці“; так коротали сі нещасники без просвітку довгі літа тяжкої неволі, зображеної в думах про Марусю Богуславку й Івана Богуславця.

Ще інших, звичайно знатніших, держали їх власники у заперті, сподіваючися багатого окупу; настрої таких невольників у непевному вижданні передає „Плач невольника“. Не дивниця, що бранці, уличивши добру нагоду, щоб вирватися з пекла турецької неволі, утікали чи то одинцем, чи й громадно, як се описано в думах про Азівських братів, Марусю Богуславку й Івана Богуславця. Уживали при тім всіляких хитрощів, а то й оружноі сили — що так живо зображує дума про Самійла Кішку, та уміли нераз відомститися своїм гнобителям; образ нічного нападу визволених козаків на турецьке місто змальовано в думі про Івана Богуславця. Однакж багато таких утікачів гинуло у безлюдному степу без води й хліба; інших здоганяла турецька погоня і завертала їх або вбивала без пощади. Страхіття такої втеки змальовує живими красками дума про Азівських братів.

Молоді невольниці з України заповнювали звичайно турецькі гареми; переведені в обставини розкішного життя, не маючи ніякої надії вернути до рідного краю, покидали вони й свою віру й деколи доходили до великого значіння на дворах турецьких володарів; так н. пр. звісна в історії Туреччини Роксоляна, жінка Сулеймана I., що мала значний вплив на султана і його політику (в рр. 1541—1558), походила по свідощам сучасників із українського попівського роду. Типом таких потурчених жінок являється Маруся Богуславка, що всеж таки спочуває козакам невольникам і випускає їх із темниці.

Бувало й так, що невольники, не можучи видержати тяжкого злиденного життя, а до того ще й заманювані багатствами й роскошами, добровільно приймали турецьку віру і ставали опісля кліюшниками, наставниками й старшинами військовими; із ревністю перекинчиків знущались вони пізніше над невольниками, щоби приподобатися своїм панам; так змальований „баша турецький, недовірок християнський“ у думі „Плач невольників“. Також дума про Самійла Кішку дуже вдатно обрисовує тип такого козака, що „потурчився, побісурменився“ „для роскоші турецької, для лакімства нещасного“.

Часами козак лише позірно приймав іслам, щоби тим легше утекти з неволі та ще й товаришів визволити, як се розказує дума про Івана Богуславця. Бож і найбільші багатства та роскоші не могли заспокоїти душі чоловіка, що любив свій нарід та бажав жити в рідному краю на волі, хочби і в бідности. Таке нездержне бажання визволення оспівує в символічній образовій формі дума про „Соколя“.

Межи невольницькими думами одна лише — про Самійла Кішку, зложена десь у 1640-вих рр., визначається чисто-епічним (описовим) характером та шириною малюнку, — хоч і тут вплетені ліричні мо-

тиви, як н. пр. плач Санджаківни по Алкану-Паші. Се справжній взорець лицарської думи, прикрашений зловіщим сном і прославленням гетьмана. А в тім „невольницькі“ зі всіх дум виказують найбільше ліричного засновку: два невольницькі плачі — се чисто ліричні думи, так само й Соколя. Щирим ліризмом пронизані також невольницькі думи оповідаючого змісту про Утечу братів з Азова, Івана Богуславця й Марусю Богуславку, у якій на особливу увагу заслугує молитва в закінченню:

Визволи, Боже, нас всіх бідних невольників,
З тяжкої неволі...
Вислухай, Боже, у просьбах ширих
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Ці слова показують, що невольницькі думи, надихані поетичною правдою й безпосередністю чуття, складали може й самі такі невольники: вониж проживали на Криму в таких многотисячних масах, що творили там неначе окрему суспільність, подібно як Жиди, коли плакали в неволі „на ріках вавилонських“¹⁾. Сагайдачний здобувши Кафу 1616 р. визволив тисячі українських невольників, а Сірко в часі нечаяного нападу на Крим 1675 р. забрав звідти відразу 7000 Українців.

Дуже можливо, що серед тих невольничих громад повстали й перші невольницькі „плачі“, які пізніше ріжними дорогами, через утікачів, визволених і викуплених бранців, діставалися на Січ і даліше на Україну.

Думи про Самійла Кішку та про Соколя показують, що супроти людий хиткої волі, які не мали сили опертися спокусам турецької роскоші, як Маруся Богуславка, Ляш (Ілля) Бутурлак, — вибиваються на верх люди сильного характеру, що над усе цінять свободу, готові до найтяжчих жертв і мучеництва за свою віру й народність.

На намови Ляша Бутурлака відповідає гордо козацький гетьман:

„Бодайже ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати!
Ваша віра погана,
Земля проклята!“

Видко, такий погляд запанував серед козацтва багато ранше, як показує старинна пісня про Байду, що відкидаючи спокусу, відповідає султанові з лицарською простосердністю:

„Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!“

В огні невимовних страждань, які наносила турецька неволя Українцям, виковуються характери; в народній свідомості обрисовується зовсім ясно високе розумінне чистої, безінтересовної любови до рідного краю й народу, як показує звісна пісня про стрічу матери невольниці з потурченою дочкою:

¹⁾ П. Куліш: Записки о Ю. Р. I. 1856, 214.

Мати моя, мила мати!
Скидай з себе ті лати,
Возьми дорогий шати,
Будеш з нами панувати.

„Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати“. (Антон.—Драгом.
[Истор. п'єс. I. 289].)

Та сама провідна думка проглядає в думі про „Сокола“, як показують отсі рядки:

„Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.

Ей, тож то у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити“.

Таке сильне почуття зростає в непереможну струю, що ламає кайдани турецької неволі: і отсе дуже рано починається в народній душі замінний зворот від безнадійного страждання до активного виступу, до тяжкої, упертої боротьби проти чужого насильства.

* * *
Довговікова боротьба українського народу з Татарами й Татарями, що так тісно сплітається з історією козаччини, знайшла поетичне освітлення в окремому крузі українських історичних дум, у яких дочувається замогильний голос сучасників і свідків, а може й самих учасників сих кривавих змагань. Та ми вже висше замітили, що думи у теперішній своїй формі зображують козаччину пізнішої доби, коли вона творила вже окрему воєнну верству суспільну та здобула собі загальне признание й симпатії (прихильність) народу, перейшовши від свого завязку в кінці XV. в. доволі довгу дорогу розвитку. Час найбуїнішого зросту козачтва від останньої чвертини XVI. в. до половини XVII. в. здається був зарозом добою розцвіту козацького епоса. Та нема сумніву, що думи витворені ранше приновлювано з часом до змінених обставин, так як се можна помічати на давніх козацьких піснях, пристосованих пізніше до жовнярського життя. Оттим то годиться нам тепер скинути оком на поодинокі фази, які перейшло козачтво у своїй розвитку, заки досягло того ступня, на якому поставлене воно в думках, заки від степового добичництва дійшло до лицарської слави і заслуги. Інакше тяжко було б зрозуміти се одушевлення для козаччини, яке віє із української народньої поезії.

Певна річ, що козаки оспівані й звеличені в українських народніх піснях і думках — се не ті ватаги степових добичників-промисловців першої доби, коли козачтво не захоплювало іще народніх мас, ані не успіло витворити відповідного середовища, у якому могли б складатися спеціально козацькі пісні й думи.

Козаччина зростала поволі на твердому ґрунті безнастанного воєнного поготівля, у якому жила Східня

Україна, почавши від великих Менглі-Гераєвих пустошень з кінця XV. в. під грозою татарських і турецьких нападів. Місцеве населення, тікаючи від тривожного й повного небезпек життя на сих окраїнах держави, відпливає на захід у більш заселені й забезпечені лісові околиці, так що лишається тутка не багато панів-шляхти, здебільшого хіба лиш вояки з замилювання та сірий демос (люд) міщанський і селянський. Переважно се ті громади селян, що брали від литовського правительства землі т. зв. „служби“ (по 300 моргів), за які мали обовязок доставляти озброєних людей до війська великого князя¹⁾. Оборона краю перед степовими хижакками втягає й заправляє пограничну людність до тяжкої, завзятої боротьби, до безнастанної партизанської війни, що спільним інтересом зв'язує й об'єднує усі верстви суспільні; отже й селяни користуються тут свободою, як повноправні члени суспільности. Та на сі окраїни стягається поволі й напливовий елемент, заходжі люди всілякого стану, заманювані сюди степовими „промислами“ на т. зв. уходах. Не тільки із східньо-українських міст, але й із Поліся та Волині вибиралися кождої весни цілі ватаги сміливих і підприємчивих людей далеко у степи, де вони промишляли мисливством, риболовлюю, пасічництвом та виписанням худоби, а притім вели підздову війну з Татарями, так що й дупленне татарських чабанів було також жерелом прожитку й доходу для сих степових промисловців. Уходники для більшої безпечности лучилися в озброєні ватаги, ставили собі засіки й „городці“ (згадувані уже в 1540-вих рр.) для оборони від несподіваного нападу, а деякі сміливіші то й зимували в степах; сі богаті безкраї уходи посувалися по Дніпру і його притоках далеко на полудне й схід у саме сусідство татарських кочовищ. Степовий промисл, получений із добичництвом та партизанською війною — отсе й було те козакування, що примаювало на Дикі Поля всіляких смільчаків, паливодів, безземельну шляхту, а головню стягало утікачів-селян та з гродом-перегодом викликало еміграційну філію сільського населення із західньо-українських і білоруських земель на степове пограниччє. Таким способом громадився тут сей рухливий воєнничий елемент, який також місцева управа старалася притягнути до оборони границь перед татарськими й турецькими нападами.

У такому ріжнородному складі зростала поволі козаччина. Найранша зовсім певна звістка про козаків-добичників відноситься до 1492 р. Та уже в 1505—9 рр. козаки на човнах запускаються значнішими відділами в околиці Очакова й на чорноморське побережє. В 20-тих, 30-тих і 40-тих рр. XVI. в. старости пограничники (як Константин Ів. Острозький, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич, Семен Полозович, Криштоф Кмитич) при помочи козаків підіймають поважні походи проти Татар і заганяються за ними над береги Чорного моря, під Очаків, Білгород, а навіть у Крим. Сі походи безперечно розколисували сильно боєву енергію козачтва та причинялися до його згуртовання. Зрісши в силу, козаки й на власну руку підіймають щораз то сміливіші походи на чорноморські міста і доскулюють Татарам пограничною шарпаниною; на се скаржиться постійно кримський хан перед польським урядом, який із свого боку старається вгамовувати козаків (засвідчують се урядові письма до пограничних старостів, почавши від листів Жигимонта Старого 1541 р.) (Грушевський; Іст. У. Р. VII, ч. 1, 48—58, 82—98).

¹⁾ В. Антонович: „Виклади про козацькі часи“. Чернівці 1912.

ряди маси осілої людности та зв'язує її інтереси з своїми — одним словом, входить у нову добу свого розвитку та здобуває собі провідне становище у східньо-українських відносинах.

Із заведенням козацького правосуддя наступила основна зміна в суспільному положенню козаків. Як перед тим ніхто не мав інтересу признаватися до козацького звання, — так тепер козацькі вольности й привилеї починають притягати широкі круги селянської й дрібноміщанської людности. До тогож реформа козацького устрою наступила безпосередно за люблинською унією 1569 р., що скрізь на Литві й Україні заводила польське право, яке касувало свободу селян: вони ставали тепер підданими кріпаками панів-дідичів. Наслідком того селяни з північно-західної України та з Білої Руси починають цілими гуртами переходити на південь, утікаючи від панщинного ярма на вільну запорозьку землю.

Та слідом за тими утікачами сунула сюди хмарою й польська шляхта, випрошуючи собі від короля вільні до тепер землі на Україні, бо за козацькими плечима стало вже тут безпечніше, та почала накладати на свобідну людність панщинні тягари. Се викликувало величезне розярнене серед селян і козаків, що сиділи на тих землях, відборонивши їх від Татарви. До тогож відбиранне землі лучилося із касованнем давньої громадської самоуправи. Проти нового ладу на Україні зростає сильна реакція (відрух): селяни й міщани почали масово виломлюватися зпід влади панів-дідичів, старост, воєводів та міських урядів і приставати до козаків; се ті „непослушні“ піддані, яких з часом стає щораз більше, так що з початком XVII в. „непослушний“ елемент мав перевагу; не дармож то сучасники називають козацьку організацію „державою в державі“, а Жолкевський нарікає (1596 р.), що „вся Україна скозачіла“ (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 1, ст. 278, 235).

З того часу козаччина значно змінює свій характер. Побіч давнього рухливого воєнно-добичницького елемента, що й далі надає тон козацькому життю, тепер входить у склад козаччини новий, зовсім відмінний елемент господарський, хліборобський, який в заміну за воєнний обов'язок шукає в козаччині забезпечення особистої свободи і права на землю. Таким способом на заселеній Україні, на т. зв. „волости“, витворюється сильна козацька верства, що для воєнної низової козаччини була завсіди опорою й невичерпаною резервою. Для сеї господарської групи козацтва воєнна, низова козаччина була неначе активною армією, що хоронила її суспільно-економічні інтереси перед нахабністю державної шляхоцько-верстви (М. Грушевський: Іст. У. Р. VII. ч. 1, ст. 270). Утікачі від панщинного ярма, ба навіть дрібна безземельна шляхта і всякі елементи невдоволені новим ладом стягалися на Запороже, де найскорше стала назривати реакція (протиділанне). На суспільному підкладі загострювалися відносини межі козаччиною і українськими магнатами та пограничною адміністрацією (управою), поки не дійшло до збройного зудару. Повстанне козаків, що починається зачипкою козацького ватажка Криштофа Косинського із князем Острозьким 1592/3, небавом опісля під проводом Лободи й Наливайка, приймає грізні розміри і переходить у справжній козацький похід проти шляхти. Козаки здобувають замки, накладають контрибуції (данини, окупі), змушують до послухности шляхту й уряди, вимагають кватир і виживлення (се т. зв. „стації“, „приставства“ або

„лежі“) — одним словом, кілька літ господарять самовільно на Подніпров'ю, східньому Поділлі, Волині й Білорусі¹⁾. Однакож се був рух безладний, не виявляв програмовости і застрягав у грабїжництві; тому козаки не могли удержатися на волости. Війна скінчилася облогою козаків (з жінками й дітьми) у таборі під Солоницею, різнею обложених після їх здачі 1596 р. і тяжкими насильствами правительства. Та під впливом козацтва починають серед українських народніх мас будитися визвольні змагання, починає формуватися виразно новий фронт, звернений проти шляхоцько-польської господарки на Україні. До тогож козацьке повстанне з 1595/6 р. сходить ся із проголошенням релігійної унії в Берестю, яка викликувала велике невдоволенне серед української суспільности особливо тому, що переминовала громадський устрій церкви на автократичний та касувала давній вибірний лад при заміщуванні духовних посад. В слід за сим невдоволенне й опозиційний рух обіймає щораз то ширші круги; відтепер не лиш українське селянство і дрібне міщанство глядить на козаків як на своїх природних союзників: у церковних справах також міщанські брацтва, ба й православна шляхта лучаться з козаками: отсе був ґрунт, на якому сформувався опісля звісний із дум про Хмельничину клич: „за віру християнську одностайне стати“.

Яке велике значінне здобуло собі козацтво серед усіх кругів української суспільности, втягаючи в свою програму також оборону православної церкви на Україні, показується найкраще за гетьманування Конашевича Сагайдачного. Супроти польських правлячих кругів держався Сагайдачний поміркованої, уговоної політики. Під його проводом козаки віддали Польщі неоцінені прислуги у війні з Московщиною і в турецькій війні; не витрачуючи сил на боротьбу із польським правительством, вони дуже значно помножили свою чисельність, сильно утвердилися на волости і дорогою завживання закріпили свою самоуправу.

Хоча козаки постійно вели пограничну війну з Турками й Татарами і ніколи не поминали доброї нагоди до нападів на чорноморські міста, то у другому десятку XVII в., особливож за гетьманування Сагайдачного, боротьба з бусурменами знову вибивається на перший план у козацьких замислах та подвигах воєнних. Роки 1613—1620 можнаб справді назвати героїчною добою морських походів козацьких²⁾, що своєю справністю й сміливістю дивували світ. Козаки виправляються на море навіть по кілька разів до року, плондрують турецькі міста на малоазійському побережю: Трапезунт, Синопу (1614), з'являються під Царгородом (1615), палять і граблять його передмістя й околиці, вдаряють на Очаків (1615), Тегиню (1619), воюють кримське побереже, здобувають і палять Кафу (під проводом Сагайдачного 1616), розбивають турецьку флоту (1615 проти устя Дунаю, 1616 проти дніпрового лиману і під Трапезонтом — також 1617), а притім громлять Татар на перекопських степах (н. пр. 1619). Та вершка слави у боротьбі з Турками й Татарами досягають козаки своєю участю у Хотинському поході 1621 р. Козаки приходять під Хотин у поважному числі 40.000, під рукою Сагайдачного виконують найтяжші воєнні завдання, змушують

¹⁾ В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII в. Заг. Н. Т. ім. III LX—LXIII.

²⁾ М. Грушевський: Ілюст. іст. Укр. 270. — „Очеркы и. у. н.“ 234.

до відступлення 150-тисячне турецьке військо та ратують польську армію, ба й саму державу із найскрутнішого положення. У сій війні зложили козаки незвичайно тяжкі жертви, маючи запевненне з правлячих кругів, що їх домагання на полі церковнім будуть корисно-поладнані, та надіючися, що врешті дібуться урядового признання козацьких привилеїв також на волости. Різка відмова правительства була несподіваним тяжким ударом для поміркованого сторонництва козаків і самогож Сагайдачного, а дальші змагання сойму до обмеження козацьких свобод і переслідування православної віри привели знову до збройного зудару 1625-го р., що скінчився битвою й договором над Куруковим озером. Однакож хвилева перевага польського війська і тверді умови, подиктовані козакам, не були в силі здавити визвольних змагань серед української суспільности. За козаками стояли вже симпатії широких народніх мас, духовенства, міщан та інтелігенції. На сьому підкладі підіймаються дальші козацькі повстання 1630 р. (Тараса Трясила), 1635 (Сулими), 1637 (Павлюка й Гуні) і 1638 (Острянина й Гуні); оттак то назриває поволи могутній все-народній рух, що в 1648 р. зривається під проводом Б. Хмельницького.

Про козацько-польські війни до часів Хмельницького не переховалося ніякої згадки в українській народній поезії ані з окрема в думах мабуть тому, що козацькі повстання, підношені головню під кличем станових козацьких інтересів, не охоплювали ще ширших народніх мас. Кожлиж і були якісні пісні чи думи на сі теми, то їх притмили в народній пам'яті блискучі успіхи Хмельницького в боротьбі з польською шляхтою, які мали вже всенародне значінне. Та нема сумніву, що боротьба козаків проти ненависного для українського народу шляхоцько-польського ладу на Україні, почавши від повстання Косинського, була спонукою до звеличування козаків у народній поезії, не менше як успішне оборювання татарських і турецьких наступів. Від тепер починає український люд глядіти на козаччину як на вищів своєї сили і речника та заступника своїх змагань на полі економічно-суспільнім, релігійнім і національнім. Взагалі можемо припускати, що уже в перших десятиках XVII в. склалися ті основні прикмети, якими обрисована вимріяна ідеальна стать козака-лицаря в українській народній поезії, особливо ж у думах.

Та була ще в козаччині якась тасмна сила, що причаровувала до неї народні маси: се та широ-демократична основа рівноправности, на якій опиралася козацька організація, той вибірний вічевий лад, що так дуже відповідав духови й історичним традиціям українського народу. Чим тяжших утисків, гноблення й обмеження у своїому природному розвитку зазнавав український нарід з боку шляхоцько-польського правління, тим більше учився він цінити права й вольности козацького стану, тим вище ставив він той громадський лад, що панував на Запорозжі. Козак-Запорожець був для українського люду представником вимріяного, недосяжного на волости демократичного устрою громади — і се була також причина ідеалізації (звеличування) козаччини в народній поезії.

В останніх десятиліттях XVI та з початком XVII в. козаччина втягає у свій склад масу осілої селянської й міщанської людности: з нею горнутья в ряди козацькі більше як досі також представники

української шляхти й інтелігенції, що нераз вибиваються на верхи козачтва, як от гетьман Сагайдачний. В слід за сим козаччина входить у круг інтересів української осілої людности, переймається її змаганнями, а передусім розтягає свою опіку над православною церквою, яка в тім часі зосереджувала українське культурне й національне житте. Таким способом вплив і моральне значінне козаччини підноситься високо. Коли козаки досі мали по своїй стороні селянські маси, то тепер прихильюють вони до себе й українське духовенство та міщанство, ба навіть останки української шляхти. За посередництвом козацького Терехтемирівського монастиря, на чолі якого стояв за часів Сагайдачного Курцевич, князь-чернець, вихованець падуанського університету, або й безпосередно входять козаки у близьку стичність із православним духовенством в Києві та беруть під свою охорону тамошні церкви й монастирі, особливо Печерський і Михайлівський. Уже в 1610 р. зложила козацька депутація в київському міському уряді знаменну заяву проти посягання уніятів на православні церкви в Києві; читаємо там ось що: „ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її, і проти завзяття напастників на нашу старожитну православну релігію головами своїми її боронити“ (Грушевський, Історія У. Р. VII. 2 ч. 394—5). Опікою й оружним покровом козаків користувався Михайлівський і особливо Печерський монастир, де научний кружок під проводом Єлисея Плетенецького від 1615 р. розвиває незвичайно плідну видавничу діяльність.

Козаки виступають як союзники православного духовенства, міщан і шляхти також у творенню нового культурного огнища, яким було київське Богоявленське брацтво (засноване при кінці 1615 р.) з монастирем, госпіталем та школою: до сього брацтва вписується гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким і лише завдяки такому заступництву брацтво могло устоятися проти ворожих затій, могло безпечно вести свою культурну роботу, одержати права Ставропігії, а пізніше (1628 р.) добитися навіть затвердження з боку короля. Київське брацтво стояло потім у живих взаєминах із козаками; найкрасшим свідоцтвом сього є Саковичеві вірші на погріб Сагайдачного, який значну частину свого добра жертвував на київську і львівську школу. Врешті під охороною Сагайдачного і козаків обновлено українську православну єрархію (духовну старшину) тим способом, що патріарх Теофан, спроваджений на Україну київським брацтвом 1620 р., висвятив митрополита й шістьох православних єпископів. Коли Київ відтепер стає знову столицею митрополита і найважнішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі, то велика в тім заслуга козаччини. Як твердо обстоювали козаки партії Сагайдачного справу церковну, показує факт, що першою умовою своєї участі у поході проти Турків 1621 р. ставили вони затвердження православної єрархії. Таким способом козачество стає заступником, оборонцем і покровителем українського церковного та заразом культурного й національного життя¹⁾ а тим самим починає нову

¹⁾ М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в. Київ—Львів 1912, 187—231. Історія У. Р. VII. ч. 2, 388—479.

добу свого розвитку, сплітаючи щораз то тісніше свої інтереси із народними змаганнями.

Визначну роль козаччини в тодішньому житті української суспільності освітлює звітний меморіал (пропам'ятне письмо) новоопоставлених владиків з 1621 р., який проголошує козаків спадкоємцями слави давніх князів та ставить їх на високому релігійно-моральному рівні: „Вони мають приуроджений дотеп: Богом дарований розум і ревність та любов до віри, побожності і церкви між ними живуть і процвітають, певно, з давна. Сеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілях (деревланих чайках) по морю і по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Сеж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Сеж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від константинопольської церкви приймали і по сей день у сій вірі родяться, хрестяться і живуть. Живуть не як погани, а як християни; мають пресвітерів (священиків), учаться письма, знають Бога і закон свій. Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою Божою не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невольників. При тім дають побожні обітниці, що своєю добичею наділять перед усім церкви, монастирі, шпиталі та духовних. Задля спасення душі своєї викупляють невольників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збогачують. І коли в місцях безлюдних памятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклуються нею на волости, вертаючи до дому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства (М. Грушевський: Історія У. Р. VII. ч. 2, 391—2). Ся характеристика козаків із часів Сагайдачного — як се зазначає проф. Грушевський — „сильно збиває давніші погляди (н. пр. Куліша) про байдужність козаччини до релігійних справ“.

Бачимо з того, що уже в першій чвертині XVII. в. (але мабуть і не скорше) утвердилися серед козацтва ті релігійно-моральні основи, на яких могли зростати навчальні думи з моралізуючою основою (як н. пр. про Олексія Поповича), що вказують подекуди на церковні книжні впливи. Сама мова дум, зрідка пересіяна церковно-словянськими словами й формами, показує, що у складі козацтва мусіло бути доволі багато людей, обзнайомих із церковно-словянськими книгами й шкільною освітою. На підкладі козацького життя з кінця XVI. або початку XVII. в. зовсім можлива поява Олексія Поповича, що

„Бере в руки святе письмо,
По тричі на день читає,
Ой, усіх козаків на все добре навчає“.

* * *

Боротьба з Турками та різні її епізоди дали основу цілому ряду дум, що у якійсь часті мають навчальний характер: Прощання козака, Олексій Попович, Самарські брати, Коновченко. З тими думами тісно зв'язані моральною тенденцією (провід-

ною гадкою) ще дві думи без історичного підкладу, а саме: Удова та Сестра і брат; вони належать також до старшої верстви. З другої ж сторони до історичних дум навчального змісту підходить близько підкладом і темами ще декілька дум, у яких не слідно моралізаторської основи: Вдова Сірка Івана, Федір Безрідний, Смерть козака на Кодимській долині, Отаман Матіяш, Розмова Дніпра з Дунаєм; оспівують вони також боротьбу з Турками.

В усіх думах навчаючих, що творять для себе окрему групу, переведено з великою послідовністю одну й ту саму провідну ідею, — про святість батьківської матерньої благословення та про цінність і нерозривність родових зв'язків, яких ніщо в світі не годно заступити чоловікові. Найкраще і найповніше розвинена ся основна ідея в думі про „Удову“, що завдяки своєму загально-людському змістові належить до найбільш поширених і зрозумілих та найрадше слуханих дум. Над недобрими синами, що прогнали з дому стареньку матір удову, завис її прокляти: добрі люди починають їх цуратися, всілякі нещастя й помір спадають на їх дім і приводять їх нарешті до опам'ятання: сини кидаються до ніг зневажної матері і просять о прощення. Образа материного маєстату по народньому розумінню мусить бути спокуювана щирим каяттям, тяжкими терпіннями, а навіть смертю, як показують інші думи сеї групи. Мабуть не треба було аж впливу віршової літератури середньої доби, щоби така ідея розвинулася в народніх думах, як старається доказати П. Житецький; правдоподібніше, що літературні твори підлягли тут впливові народньої словесности, яка ще в старину витворила пословицю: „аще кто матере не послушает, въ бѣду впадает“ (в оповіданні „Начальної літописи“ про Святослава). А в тім мати удова і її відношення до дітей — се один з улюблених мотивів (засновків) українських народніх пісень. Дума про „Удову“ разом із думою про „Сестру і брата“ тим відрізняється від усіх інших дум, що не має історичного підкладу і взагалі не дає ніякої вказівки на якусь історичну добу, хоч і тут сі „гості-панове у синіх каптанах, в китаєвих штанах“, яких дожидають удовиченки, вказують на обстанову козацького життя.

Дума про „Сестру і брата“ виглядає на уривок із якоїсь довшої забутої думи, бо уводить нас відразу в безнадійне страждання самотньої сестри-сироти, спричинене мабуть воєнною хуртовиною: даремно призиває вона брата, що опинився десь у далекій стороні, звідки нема вже вороття. Даремно оплакує сестра своє сирітство та побивається по родови, з розбиттям якого пропало її щасте, а люди перестали її знати й шанувати. Та що саме спричинило сю розлуку з ріднею, які се були непереможні перешкоди, що здержували брата від повороту, — про се нічого не сказано в тій частині думи, що нам заховала ся; вона нагадує живо звісні народні пісні, що оспівують тугу самотньої сестри-сироти за братом і родом.

Можливо, що ся дума творила колись одну цілість із близько спорідненою думою „Прощання козака“, у якій на підкладі родинних невзгодин змальовано розлуку козака з родом. Сі обидуми вказують деяку зв'язь із думами навчаючого змісту, хоча моралізаторська тенденція не виступає тут так наглядно. В одному лише і то найстаршому варіанті Житецького приймає дума „Прощання козака“ виразно навчаючий тон, коли сестра старається задержати брата ось яким зговорюванням:

„Ти, брате, сего не гнівися,
Назад завернися,
Отцеви своєму і пані-матці в ноги уклонися.
Будеш ти, брате, на чужій стороні пробувати,
Буде тобі, брате, Господь помагати.

Бо як трудно-нудно, тяжко та важко недолугому чоло-
Против сили важкий камінь зняти, [вікови
Так же трудно на чужій стороні
Без родини сердечної помірати“.

Згадка про виражування брата в військо, виводження коня, виношення зброї, опісля вижидання його „із чистого поля, од Чорного моря, із славного люду Запорожа“ надають сій думі історичний характер. Жалібна нота безнадійности щемить у словах відїзджаючого козака, коли він відповідає засумованій сестрі, що тоді вернеться до дому, як пісок, посіяний на камені, зійде хрещатим барвінком. Сестра оплакує своє сиріцтво подібно, як у думі про „Сестру і брата“; подібність теми дала привід до змішання сих двох дум у декотрих варіантах. Подібаються також народні пісні, споріднені із сею думою.

Сильно зазначена навчаюча основа в думі про Олексія Поповича. Шаліюча буря на Чорному морі, серед якої потопали запорозькі човни, втихомирюється, коли Олексій Попович перед усіми висповідався із своїх тяжких гріхів. Та гріхи супроти батьків були, видно, найтяжші, як виходить із щирого каяття Поповича:

„Либонь мене, козаки, панове молодці,
Найбільше той гріх спіткав...“

„Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
Єсть се мене отцівська-материна молитва карає“.

Також Самарські брати, вміраючи від ран серед тернових байраків, признаються, що се постигла їх кара Божа за те, що вони виїхали з дому без прощання й без благословення батьків:

То не єсть то нас, братця, яничарські кулі в чистім
[полі постріляли,
Єсть то нас отцевські й матчині сльози в чистім
[полі побивали.

(Вар. Метлицького).

Прекрасно розвинений сей мотив у думі про Коновченка. Молодий удовиченко, виїзджаючи в похід проти волі матери, стягає на себе її проклін. Хоч мати небавом пожалувала своїх необачних слів, то не могла вона вже зупинити фатальної (погубної) сили разкиненого проклону: удовиченко гине на полі битви, а умираючи виявляє подібне признання, як Самарські брати і Олексій Попович:

Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали, —
Се мене отцева *) молитва та материні сльози побили.

(Вар. Метлицького).

*) „Отцева молитва“ згадана тут очевидно під впливом дум про Самарських братів і про Олексія Поповича.

З думою про Коновченка споріднена деякими мотивами дума про „Вдову Сірка Івана“, знана лише в одинокому варіанті Житецького. В обох думах молодий удовиченко, завзятий лицар, не слухає поважної остороги досвідного ватажка, кидається необачно в бій, не вважаючи на переможну силу ворога, і гине; товариші справляють поляглому козацькі похорони і висипають могилу, а мати оплакує його смерть.

Подібний образ лицарської смерти козака і почесних похоронів змальовує також дума про „Федора Безрідного“, що робить вражінне уривка із якоїсь довшої думи.

Дума про „Смерть козака на Кодимській долині“ повторює тему оспівану вже в кількох попередніх думах: про Самарських братів, Безрідного, Утечу братів з Азова, з яких позичає мотиви й краски до свого образу, та не вважаючи на се, цілість виходить художня.

Пограничні бої Запорожців з Турками й Татарами послужили темою думи про „Отамана Матіяша“, захованої лише в одніському варіанті Житецького; із думами про Коновченка і про „Вдову Сірка Івана“ має вона сей спільний засновок, що й тут козаки не слухають ради старого отамана і в слід за сим попадають у біду.

Плавбу козаків-Запорожців по Дніпрі й дунайському гирлі, плюндрованне турецьких городів та щасливий поворот і поділ добіч оспівує дума, що має форму поетичної „Розмови Дніпра з Дунаєм“, знана лише з одніського варіанта Житецького.

Думу про „Козака-бандурника“ помістили ми у нашому виданні лише тому, що на неї так часто люблять покликуватися, коли мова зйде на думи й бандуристів, хоч деякі позначки промовляють за тим, що се підроблений твір.

Висше обговорені думи навчаючого змісту і споріднені з ними мають переважно ліричний характер. І в сповіді Поповича і в передсмертній розмові Самарських братів щемить лірична нота сердечного жалю й викидів совісти. Смуток зневаженої матери, що зворушує нас в думах про Удову та про Коновченка, оплакування передчасної смерти сина в думах про Коновченка та про Удову Сірка і сердечне бажання умираючого лицаря Безрідного, щоб поховали його козаки-товариші, — усе те ліричні мотиви, розвинені у згаданих думах широко. Чисто ліричними можна назвати думи про „Сестру і брата“ і „Прощання козака“. Отсей глибокий ліризм, а в багатьох випадках також спільність засновку споріднює близько українські народні думи старшої формації із народніми піснями; ці пісні, богато старші від дум, послужили основою, на якій розвинувся буйно козацький епос. Однакж сама форма мелодичного речитатива в українській літературі і в устній словесности має чи не давніший родовід, чим строфова пісня, як показує „Слово о полку Ігоревім“, „Слово о Лазаревім воскресенню“, а особливо похоронні голосіння, про що буде мова у дальших частинах отсеї розвідки.

3. Хмельниччина і прояви внутрішнього розладу серед козацтва в думах пізнішого складу.

Думи пізнішої формації у своїх двох третинах — се думи про Хмельниччину, що виходять від подій 1648 р. і держаться у вузьких рамках 9 літ. Стоючи на реальній основі історичної

дійсності, змальовують вони великий всенародній рух, звернений проти шляхоцько-польської господарки на Україні. Піднята Хмельницьким боротьба з Польщею була, як справедливо зазначає В. Антонович, — „не тільки становаю, а й національною через те, що виявлялися в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному“¹⁾. Такийже всенародній характер має повстання Хмельницького в освітленню українських народніх дум.

Тут на перший погляд кидається в вічі велика різниця меж обома верствами дум: коли в думках давнішої формації про боротьбу з Турками й Татарами представником української сторони виступає виключно лише козацький стан, місцем діяння являється запорозький степ, море, турецька галера, турецький город, а всі події освітлені із становища воєнної козацької дружини, — то думи про Хмельниччину переводять нас на заселену Україну, на волость, де побіч козаків, знатних і простих, виступають також мужики, а з противної сторони польські магнати, шляхтичі, жовніри й Жида; ці думи зображують події із ширшого народнього становища, вказуючи на різні причини й пружини великого зудару. Однакож і в тій одній групі помітні деякі різниці: думи про Хмельницького й Барабаша, про похід на Молдавію та про смерть Хмельницького обертаються переважно в крузі козацьких і релігійних інтересів; в інших думках: про Корсунську битву, про жидівські погроми й повстання та про новий народній зрив після Білоцерківського мира вибиваються на верх загально-народні суспільно-економічні змагання, з котрих ми вяжуться національні слабше і релігійні сильніше.

Та хоча сплетення отсих ріжнородних мотивів у одну могутню струю всенароднього повстання неоднаково проявляється в думках про Хмельниччину, то в цілості складаються вони на доволі повну картину, освітлюють із народнього становища причини повстання і найважніші моменти (ступні) у його розвитку, ба навіть характеризують історичні особи (Хмельницького Богдана і Юрія, Барабаша, Виговського та иншу старшину козацьку а також короля Владислава, Лупула, Миколу Потоцького), вказуючи усюди безпосередню звязь із знаменитими історичними подіями. Тут годиться бодай кількома словами звернути увагу на ті обставини, що надали війнам Хмельницького з Польщею характер всенароднього руху і на помітний зворот в успособленню народніх мас, що проявляється уже після Зборівської, а ще виразніше після Білоцерківської умови, бо один і другий момент зазначений в думках і важний для означення часу їх появи.

Повстання вийшло з посеред реєстрового козацтва, до якого належав сам Хмельницький, та в короткому часі обхопило усі верстви української суспільности, знаходячи собі найсильніше опертє у народніх масах. Реакція вибухла з небувалою до тепер силою тому, що десятиліття після здавлення козацького руху 1638 р. було для українського народу добою найтяжшого гнету. Скасовано усі вольности козацькі, реєстр обмежено до 1200 чоловіка, ба навіть відібрано козакам право на вибір старшини вище

¹⁾ В. Антонович: Виклади про козацькі часи. 1912. 83. Порівн. М. Грушевський: „Хмельницький і Хмельниччина“. Зап. Н. Т. ім. П. XXIII—IV. 29. С. Томашівський: „Народні рухи в Галицькій Русі 1648“. Тамже 119—23. — І. Франко: „Хмельниччина в сучасних віршах“. Тамже 17—27.

сотника. З того часу правительство назначувало з гори полковників та висшу старшину козацьку зпоміж польських шляхтичів та інших чужинців, що нічим не були звязані з козацтвом, а замість гетьмана поставлено над козаками урядового комісара. Положення козаків ставало тим прикрійше, що заборонювано їм всяких походів на Чорне море. Полишивши невелику групу реєстрових козаків, усіх инших виключено з реєстру і повернено в кріпацтво. Відновлена твердиня Кодак із значною залогою мала сторожити над степами та загороджувати селянам утікачам дорогу на Запороже, де тепер блукали без пристановища ватаги козаків, виписаних з реєстру. Шляхта зовсім заволоділа землею, повернула увесь люд у кріпацтво і запанувала всевладно на полі соціяльним та економічним, вислугуючись Жидами в визискуванню народу. Велике невдоволення серед української людности викликували також постої польського війська, що допускалося всілякої кривди й насилля. Всі невдоволені елементи обєднувала справа оборони православної церкви, загроженої унією, так що козаки, встоюючи за релігійну справу, мали за собою також шляхту, духовенство й міщанські круги.

Хоча визвольний рух з 1648 р. прибрав всенародній характер та осягнув блискучі успіхи завдяки масовій участі селянства у повстанні, то не зважаючи на се, Хмельницький з початку обмежувався у своїх домаганнях давньою козацькою програмою, жадаючи від правительства лише знесення тяжких, понижаючих умов, накинених козакам 1638 р. Очевидно він не був у силі відразу піднятися понад рівень політичних і суспільних поглядів свого часу. Щойно вернувши до Києва після побідного походу в осени 1648 р., витаний народом як національний герой, „український Мойсей“, зіткнувшись з київськими високоосвіченими кругами, Хмельницький виходить пса тіні межі станових козацьких домагань. Тепер постановляє він заступитися за народні маси, оперти на них свою силу та зорганізувати многотисячну армію, щоб виперти Поляків аж за Вислу та визволити увесь український нарід зпід чужого панування: „Вибю з лядської неволі руський нарід увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможє мені в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри) і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша“. В тій заяві Хмельницького проглядає вже й ідея одности українського народу в його етнографічних границях¹⁾. З такими замислами підіймає Богдан нову війну, яка щойно тепер стає справді всенароднім подвигом. При зєдиненню усіх сил народніх кампанія (похід) 1649 р. вінчається незвичайним мілітарним успіхом Хмельницького. Однакож в супереч усяким надіям він мусів у Зборівському договорі під напором хана відступити від своїх широких плянів та обмежити свої домагання до справи козацької і релігійної. Козацькі свободи признано лише для 40.000 реєстрового війська: инші учасники повстання, козаки й селяни, мусіли вертати в підданство своїх панів. Козакам приділено три воеводства: Чернігівське, Київське і Браславське, на які коронне військо не могло входити; кривди православної віри мали бути направлені. Хоча Хмельницький опісля значно розширив реєстр, дописуючи до кожного реєстрового по трьох або й

¹⁾ М. Грушевський: „Хмельницький і Хмельниччина“. Записки Н. Т. ім. П. XXIII—XXIV. ст. 8. — „Очеркь історії українського народа“. Пб. 1906. 249—70. — Ілюстр. Іст. Укр. 1912. 324—38.

чотирьох підпомічників, що мали у спілці виставляти одного козака до війська, так що в реєстр увійшло до двісті тисячів душ, то се не могло вдовольнити розруханих народніх мас, що пристаючи до повстання, надіялися здобути собі повну свободу і тепер ніяк не хотіли вертати в ненависне кріпацьке ярмо. Проти повороту панщини підіймається голосний протест навіть серед козацької старшини, та Хмельницький здавлює силою опір, оголошуючи універсал проти своєвільних бунтівників селян і караючи смертю непокірних, між тими й полковників Мозира та Гладкого. Невдоволенне народу зросло ще більше після Білоцерківського мира 1651 р., у якому козакам віддано лише Київщину, реєстр обмежено до 20.000, остальне ж козацтво й селянські маси засуджувано на кріпацьку неволю, та ще розміщено на Україні на кватирах польське військо, що не знало границь у своїй самоволі. Супроти опозиційного (упірного) настрою народніх мас і самого ж козацтва такий договір не міг устоятися. Після битви під Батогом 29. мая 1652 р. зривається нове повстання на Україні, а в слід за сим іде знову прогнанне й утеча панів, як се описано в дотичній думі. Сим разом розрив із Польщею у своїх дальших наслідках веде до сполуки України з одновірною Москвою, куди силою відруху перла Хмельницького козацька й народня маса.

По словам Костомарова „із усього гетьманування Хмельницького, що обіймало близько 9 літ, лише час від весни 1648 до осені 1649 р. був вповні добою всенародньої справи і лише сей час був у рівній мірі дорогий усьому українському народови, бо Зборівський договір у серпні 1649 р. провів границю межі козацтвом і поспільством“¹⁾. Однакж в думках про Хмельниччину не слідно ще ріжниці ані ворогування межі козаками і селянством, ані межі козацькою масою і старшиною: навпаки, усі верстви суспільні виступають зєдинені в боротьбі за „віру християнську“, т. є. за український нарід, проти спільного ворога. Особливо сильно підчеркнена в думках спільність інтересів козацтва і селян: одні й другі однаково терплять кривди й насильства на полі економічному й релігійному:

Которомуб то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословитися,
Да пійди до Жида-рандаря, да полож шостак,
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити. (Ан.-Др. II. п. II. 21.)

Зображенне думи, як бачимо, входить в реалістичні подробиці.

По свідоцтву дум Жида заорандували усі козацькі шляхи, торги й ріки, а найбільше терпіли від сього козаки й мужики: „Которий би то козак альбо мужик хотів риби ловити“ чи „на річці утя вбити жінку свою з дїтьми покормити“, — на все мусів окупити собі дозвіл від Жида-арендаря.

Так само від постоїв польського війська зазнавали кривди козаки посполу з мужиками; одні й другі заносять спільну жалобу перед Хмельницького.

¹⁾ М. Костомарів: „Исторія козачества въ памятникѣхъ кожно русс. народн. пѣсеннаго творчества“. Собраніе сочиненій Пб. 1906 гн. VIII, т. XXI. ст. 801—2. Пор. М. Грушевський: „Очеркъ и. у. п.“ 260

Козацька й мужицька кривда висунена в думках як головна причина повстання. Поляки, розбиті під Корсунем, з гірким докором звертаються до Жидів:

„На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
На милю по три корчми становили,
Великій мита брали“ і т. д. (Ан.-Др. II. п. II. 34.)

Не лиш козацтво гуртується під прапором Хмельницького: сюди стягаються й охотники з поспільства, що пристаючи до козацького війська тим самим уважають себе вже за козаків:

„Которий козак не міє в себе шаблі булатної,
Пищалі семипядної,
Той козак кій на плечі забірає,
За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає“.
(Ан.-Др. II. п. II. 99.)

Усіх, що говорять „руський очинаш“, взиває Хмельницький

„за віру християнську одностайне стати“,
„віри своєї християнської у поругу вічні часи не подати“.

Се зовсім виразний вислів національного почуття й солідарности. Усі стани й верстви людности, невдоволені польсько-шляхоцьким безладдем, уміє Хмельницький зєдинити у своїм таборі. Сам він користується незвичайною повагою і впливом межі козаками. Прибувши до Суботова на зазив гетьмана, козаки

„Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали“.
(Ан.-Др. II. п. II. 119.)

Навіть старшина стає перед гетьманом у раді з покорою „як малиї діти“. Поки козаки „старую голову Хмельницького зачували“, так усе діялося по його волі: скільки разів Хмельницький взиває козаків до оружного виступу, всі його прикази сповнюються до слівно. Козаки з безмежним довірем відносяться до свого провідника, що мав шасливу руку у всьому, за що не взявся. У нього все лише загальна, народня справа на думці, — нема й тіни заповідання о власну користь. Скликавши старшину перед смертю, він радить вибрати на своє місце „каторого козака старинного, отамана курінного“; пропонує Виговського, відтак Тетеренка, а коли козаки самі вказали на Юрія Хмельниченка, Богдан начеб не радий сьому: „ще він — каже — возрастом малий, розумом не дійшлий“, — та аж під напором старшини годиться на такий вибір. Відзиваючись до козаків Хмельницький називає їх завсїди „діти, друзі, молодці, небожата“, а козаки й собі величають його „батьком козацьким“:

„Батьку наш, Зінов Богдане Чигиринський!
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали“.
(Ан.-Др. II. п. II. 8.)

Хмельницький дбає не лиш про козаків, але й про мужиків, про те поспільство, що горнулося до нього: він здобуває скарби, щоб

„Свою голоту наповняти,
По битому тарелю на місяць жаловання давати“.

„Як дасть Бог, що прийде весна красна,
Буде наша вся голота ясна“.

(*Ан.-Др. II. п. II. 101, 111.*)

„І велів панам Ляхам на Україні чотири місяці стояти,
Ані козаку, ні мужику жадної кривди починати“.

(*З думи про Білоцерківський мир, бар. Максимовича, Сборн. 1849.*)

Переховався в думах також відгомін широких замислів Хмельницького, щоб увільнити усю українську землю від чужого панування; шляхта і Жиди-арендарі, не можучи утікти перед козацькою погонею, просять пощади:

„Ей, козаки, рідні брати!
Колиб ви добре дбали,
Да нас за річку Вислу хоч в одних сорочках пускали!“

„Тоб ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими ділами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали“.

(*Ан.-Др. II. п. II. 112, 24.*)

Був час, коли само імя Хмельницького стояло прапором серед розбурханої філі визвольного руху, а народ почував себе сильним, як ніколи перед тим:

„В той час була честь. слава,
Військова справа.
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала“.

(*Ан.-Др. II. п. II. 104.*)

Мабуть із того часу походить пісня Запорожця із вертепної драми:

„Да не буде лучче, да не буде краше,
Як у нас да на Україні“... (*Куліш: Зап. о Ю. Р. II. 251.*)

Почуттем гордої самопевности віє від отсих слів. Однакж побідний тріумф минув скорше, ніж можна було сподіватися.

Від коли Хмельницький, сей незрівняний провідник і улюбленець народу наслідком зради Татарів під Зборовом і під Берестечком був приневолений в супереч своїм плянам зійти знова до давньої козацької програми і навіть старався насильством вгамувати визвольні змагання українського селянства, — се викликало велике невдоволення народніх мас: вони починають відвертатися від Хмельницького і в переселенню на Слобідську Україну шукають виходу із свого тяжкого положення. Проти Хмельницького звертався народній гнів також із за я с и р у (полону), який набірали Татари, прикликувані до помочі козакам. Однакж нема певности, чи до Богдана, чи до Юрія Хмельницького відноситься звісна пісня народня:

Мих. Кравченко
з Великих Сорочинців,
Миргородського пов.,
Полтавської губ. (Гл. ст. 59).

Петро Дривченко
з Каменного біля Харкова,
Гл. Мельодії дум ст.

Терещко Пархоменко
з Бурківки, Сосницького пов.,
Чернігівської губ. (Гл. ст. 61).

Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрілила,
У серденько уцілила. (Ант.-Драг.: *Ист. п. II, 116.*)

Як дуже обурені були козаки й селяни на політику Хмельницького, показує дума про Білоцерківський мир:

„Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький
Що з Ляхами, із мостивими панами, у Білій Церкві
[починив,
[замирив?“

„Пане гетьману Хмельницький,
Батьку Зінов наш чигиринський!
За що ти на нас такий гнів положив?
Нащо ти на нас такий ясир наслав?“

Ужеж тепер ми ні в чому волі не імієм;
Ляхи, мостивії пани, од нас ключі поодбїрали
І стали над нашими домами господарями“.

(Ан.-Др. II, п. II, 110—11.)

Та по зображенню дум Хмельницький знову стає на чолі народнього повстання, як местник народньої кривди, і до смерти зберігає свій авторитет (повагу). Окружений сяєвом невмирущої слави, переходить він у народню традицію:

„Оттоді то Хмельницький помер,
А слава його козацька не вмре, не поляже“.

Широкі круги не розуміли крутої політики Хмельницького; та одно тепер ставало ясним для всіх: коли тої міри полководець і політик, до якого увесь нарід привязував такі великі надії, не міг довести до ладу з Поляками по так великому напруженню усіх сил народніх, то хиба треба було шукати іншого виходу. Отже нічого дивного, що серед козацької й народньої маси врешті побідив клич: „волимо під царя восточного, православного!“ На такий зворот налякає закінченне згаданої думи по варіанту Максимовича:

„То вжеж козаки й мужики
У неділю рано Богу помолившись листи писали
І в листах добре докладали
І до пана Хмельницького у Полонне посилали:

„Гей, пане Хмельницький,
Отамане чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під Москаля тікати,
Або звели нам з Ляхами великий бунт зривати!“

Висше зазначені натяки на спільність козацьких і мужицьких інтересів, симпатії для бідної „голої“ та нарікання на Хмельницького показують, що думи про Хмельниччину освітлюють історичні події головню із становища козацьких і мужицьких мас, які почувались до солідарности, — коли на верхах суспільности, серед козацької старшини були певно й відмінні погляди. Отже хоч для зрозуміння великого визвольного руху, так як він проявився серед широких кругів українського люду в часі Хмельниччини, знаходимо дуже

цінні вказівки в дотичних думках (якими з того боку умів покористуватися М. Костомарів у своїх монографіях), — то при всім тим треба зауважити, що зображення дум дещо однобічне.

Сама стаття Хмельницького виходить ідеалізована в дусі демократичної тенденції дум: він зображений як покровитель і заступник не лиш козаків, але й мужиків, ба навіть бідної „голої“, бо таким хотіла його бачити козацька й народня маса; та се зображення не зовсім відповідає дійсності.

В 1649 р., в часі переговорів із польськими послами, Хмельницький виявив „орлиний лет думок“, як висловлюється проф. Грушевський, і справді могло здаватися, що він вступає на широкий шлях визволення українського народу на цілій його етнографічній території, — як на се натакають і думи; та неуряди, спричинені зрадою Татар, спихають його знову на вузьку, але від давня протоптану стежку козацької політики. До тогож не було ані у Хмельницького, ані у тодішніх провідників козацтва належного розуміння для потреб і змагань поспільства (того й не можна було вимагати від людей того часу, вихованих у шляхоцькій державі). Козацькі провідники покористувалися зривом народніх мас для своїх цілей, однакж не вміли притягнути сих мас до державного будівництва. В договорах з Поляками (Зборівським і Білоцерківським) цілковито знехтовано інтереси селянської хліборобської людности, хоч вона понесла такі великі жертви у визвольній війні, сподіваючись вибороти собі особисту свободу й право на землю. Селянство, ошукане в своїх надіях, остигає і зневірюється в змаганнях Хмельницького, а він помічаючи, що тратить сю найважнішу підставу своєї могучости, тим загартованіше шукає опертя у заграничній допомозі, бажаною утворити союз сусідних держав проти Польщі. Найбільше користи сподівався Хмельницький по союзи з Москвою, яку від самого початку старався притягнути до війни з Польщею. Однакж Переяславський договір з 1654 р. на перше місце висуває справу козацької автономії (хоч сформульовано її неясно), бере в охорону права шляхти, духовенства і міщан, — але для селян не приносить ніякої полекші: їх полишено на давньому незавидному становищі, в залежності від панів.

Шляхта скоро зливається з козацькою старшиною, яка старається захопити для себе шляхоцькі привилеї та володінне землею й підданими і приймає шляхоцький „поділ народу на всемогучих панів і безправних підданих“. На сьому підкладі назріває новий конфлікт: межі народом і його провідниками, який використовує Москва для знищення козацької автономії¹⁾.

Треба признати, що думи про Хмельниччину при всій своїй однобічності зовсім вірно передають змагання і настрої, які в тій переломовій добі ворушили народніми масами. Се справді схоплені з життя реалістичні картини, що в цілости дають такий вірний і гарний у своїй простоті образ Хмельниччини, який тяжко було відтворити хочби й дуже талановитому поетови пізнішої доби на основі самих лиш історичних жерел. Усе те впевнює нас у погляді, що ці думи склалися хиба по свіжим слідам історичних подій.

* * *

¹⁾ М. Грушевський: Хмельницький і Хмельниччина 18—28. Ілюстр. Істор. Укр. 339—44.

Замітна річ, що думи пізнішого складу переховалися лиш в дуже малому числі варіантів і то по більшій часті в попсованій формі, як показує докладніший розбір декотрих дум про Хмельниччину д-ром Ів. Франком (в Йогож Студіях над українськими народніми піснями 1913, 277—404). Із перехованих записів Цертелева, Максимовича, Метлинського, Куліша, видно, що ці думи вже у першій половині XIX. в. рідко де можна було почути; вони не були такі розширені й люблені, як думи старшого круга. Найстарші із кобзарів нашого часу, як Михайло Кравченко і Гнат Гончаренко, зовсім не знають дум про Хмельниччину. Колиж у пісенному засобі декого з молодших кобзарів, що звикли виступати на концертах, як от Кучеренко, Пархоменко, знайшлися й думи про Хмельницького, то нема сумніву, що вони перейняті з книжок, а не з народньої традиції¹⁾.

В думках про Хмельниччину, що зображують масові рухи, фабула (оповідка) буває взагалі мало розвинена, отже й не дивниця, що довша цілість, зложена з образів слабо звязаних із собою, легко підлягала попсованню й переплутанню.

Дума про Хмельницького й Барабаша в найкоротшім і мабуть основнім варіанті Цертелева подає видко по давній козацькій традиції знане з літописей Величка, Грабянки і польських жерел оповідане про се, як то Хмельницький хитрошами роздобув у Барабаша затаювану королівську грамоту (що мабуть привертала козакам їх давні вольности і привилеї) та покористувався нею до того, щоб викликати козацьке повстанне,

„Щоб козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати“.

В сьому варіанті добачує др. Франко „шановну памятку кобзарської творчости з другої половини XVII. або з початку XVIII. в.“ Куліш записав сю думу від двох кобзарів, та оба записи стягнув у одну цілість; сей Кулішів варіант, схожий із варіантом, записаним в 1870-тих рр. від кобзаря Братиці, в троє довший від попереднього (Цертелева), бо розширений ще й уступом про Жовтоводську битву і про смерть Барабаша, що без звязи приплутані тут до основного тексту думи; через те цілість так зложена робить вражінне компіляції (перерібки)²⁾.

Дума про битву під Корсунем із середини мая 1648 р. перехована у двох варіантах: Максимовича й Куліша, — також не-одноцільна: в її склад входять 1) частини, що зображують Корсунську битву (тут належить зазив Хмельницького до безпощадного нищення ворогів і виконанне сього приказу козаками: се т. зв. епічна формула або спільне місце, що повторюється ще й у думках про Барабаша і Хмельницького, Жидівські погроми і Повстанне після Білоцерківського мира), 2) відірвані уступи дум про пізніші народні рухи.

¹⁾ Щоби про се переконатися, вистарчить порівняти думу про смерть Богдана Хмельницького по запису Сперанського від Пархоменка (Южнорусс. пісня и ея современн. носители ч. III. 16—18) із записом Максимовича у вид. з 1834 р.: така буквальна схожість в устній передачі не то думи, але хочби строфової пісні двома народніми співаками у відсутні 80 літ булаб просто немислима.

²⁾ І. Франко: „Студії“ 335.

У зміненій і розширеній формі увійшли сі уступи в склад окремої думи про погроми Жидів, які склалися на Україні літом 1648 р. Можливо, що обі думи творили колись одну цілість, як догадується Костомарів (Собр. соч. XXI. 820). Ся дума зображує події так, якби передусім визиск, надужиття й кривди, яких допускалися Жиди-арендарі, викликали загальне всенародне повстання на Україні. „Цілий нарід устами своїх кількох поколінь заявляє нам і засвідчує, що економічні утиски з боку Жидів були одною з головних причин повстання українського народу“ (Костомарів: Собр. соч. XXI. 809). І дійсно сі кривди згідно з народньою традицією дуже сильно підчеркнені в козацьких літописях Самовидця, Величка й Грабянки. Однакж „в очах такого політика, яким був Хмельницький, ті надужиття були занадто підрядні супроти тих, яких допускалася польська власть та польська солдатеска“ (жовнярська сваволя) впевняє др. Франко. „Хмельницький спеціальної відозви проти Жидів ніколи не видавав, а жидівські погроми літом 1648 р. відбулися без його почину, силою народньої реакції, і певно не лежали в його воєнних плянах“ (Студії 361, 381—404). Нема сумніву, що зокрема в думі про жидівські погроми не заховано належної пропорції (в днюшення) меж надужиттями Жидів (які були лише знярядом у руках польської шляхти) й іншими причинами повстання; та що сам Хмельницький не замикав очий на сі надужиття, показує найліпше уступ із його першого зазивного листу, виданого весною 1648 р.: „Доволі вже довгі літа ми не дбали, що нас обдертих із всякої признаки публичного права, покинено на самоволу королівських урядників, і що найбільше годі терпіти, на визискуванні від Жидів. Нас, чутких і живих, уважають за диких і неспокійних, відважних і добре заслужених назвали бунтівниками. Сеж відомо цілому світови, що польське військо нищить козацьке та селянське добро, безчестить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно настільки кривд вийде зі скаргою, подибле лиш сміх і зневагу, а що найбільше, дістане порожні, безвартні слова. Всі дбають лише, аби знищити козацький рід“¹⁾.

Дума про повстання після Білоцерківського мира 1652 р. нагадує вправді попередню думу своїм складом, насмішливою закраскою, а почасти навіть змістом; всеж таки вона красше викинчена, а поодинокі її уступи тісніше повязані з собою. Притім ся дума ширше і вірніше зображує народній рух, чим попередня, що обмежувалась лише до жидівських погромів. Тут уперве знаначається неприхильний для Хмельницького зворот у настрою народніх мас і козаків, виписаних із реєстру, що посполу мали вертати в підданство і терпіли всіляку кривду від постоїв польського війська.

Із усіх дум про Хмельниччину найбільше одноцільності виказують ті, у яких події зосереджені коло особи Хмельницького, що виступає на перше місце. Тут належить перехована в трьох варіантах дума про похід Хмельницького на Молдавію 1650 р., що передає події згідно з історичними жерелами, подекуди з такими подробицями, які насувають здогад, що сю думу зложено по свіжому переказу в кругах добре обізнаних із перебігом згаданого походу.

¹⁾ С. Томашівський подає зміст сього зазиву по записах сучасника, львівського міщанина, Сам. Кушевича. Записки Н. Т. ім. Шевч. XXIII—XXIV. Miscellanea 4—5.

Хмельницький бачив, що супроти невдоволення народу із Зборівської умови мир із Польщею не довго простоїть; тому він оглядався за союзниками, та увійшов у переговори із господарем молдавським, Василем Лупулом, бажаючи оженити із його дочкою свого сина Тимоша. Колиж Лупул відтягався, боячися війни з Польщею, Хмельницький виправився на Молдавію, перейшов через Прут коло Сороки та спалив Ясси і Сучаву, дві столиці Молдавії. Лупул утік до Хотина, звідки просив о поміч великого гетьмана коронного Миколая Потоцького, що стояв табором коло Камянця Подільського. Се був той сам Потоцький, що стратив сина у битві під Жовтими Водами, а сам під Корсунем дістався до неволі, звідки висвободився, лишивши заложником другого сина. Потоцький дійсно не дав помочі Лупулові і сей мусів прийняти умови, подиктовані Хмельницьким.

Доволі одноцільною будовою визначається також дума про смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького гетьманом; однакж історичні події в сій думі дещо переплутані. Хмельницький умер 27. липня 1657 р.; уміраючи радив він козакам, що були при ньому, щоб слухали Івана Виговського, котрому поручив також опіку над своїм малолітнім сином Юрієм. Щойно по смерті гетьмана скликано раду в Чигирині 24. і 27. серпня, на якій козаки, шануючи волю покійного Богдана, вибрали гетьманом Юрія Хмельниченка, „аби була тая слава, що Хмельницький гетьманом“, а тимчасову управу над козацьким військом віддали Виговському, доки Юрій не підросе і не підучиться. Та небавом показалося, що Юрій зовсім не годився на гетьмана.

* * *

Уже від Зборівської умови починає в українському таборі щораз виразнійше проявлятися роздвоєнне: одна сторона домагалась рівноправности й розширення козацьких свобод на увесь нарід, — другаж, головно козацька старшина, бажала задержання станових ріжниць і привилеїв. Опісля під покровом московського уряду починає старшина загарбувати козацькі й мужицькі ґрунти і перетворюватися поволи в упривилеєну верству, в дворянство, що з часом затрачує й почуттє своєї народности. Проти сього нового шляхоцтва підіймається в народніх масах сильна реакція. Московське правительство від самої Переяславської умови старанно піддержує внутрішнє ворогування й розлад серед української суспільности, перетягає на свою службу провідників козацтва, а з другого боку підбурює народні маси проти козацької старшини, підриває її значінне, нищить козацьку організацію та обмежує автономічні права (самоуправу), застережені Переяславською умовою, щоби тим способом підготувати ґрунт своїому пануванню на Україні.

Коли в думках про Хмельниччину мужицькі інтереси висунено побіч, а не проти козацьких, і прості козаки ідуть лавою за своєю старшиною, то в думі про Ганжу Андибера слідно вже роздвоєнне у нутрі козащини і ворожнечу безземельного люду (пролетаріату) проти богачів. Козацька „голова“ дуже різко виступає проти „дуків-срібляників“ за те, що гордують бідаками та загарбують козацькі й мужицькі землі:

„Ей, дуки, кажуть, ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Нігде нашому брату, козаку нетязі стати
І коня попасти“.

Як представник бездомного козацтва виступає Ганжа Андибер, що гримає на дуків:

„Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку нетязі, на покуті місце попускайте!
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку нетязі, де на покуті із лаптями сісти!“

Поволі інтереси козацької маси почали зливатися з мужицькими. Ворожнеча проти дуків-срібляників зазначилася виразно уже на чорній раді в Ніжині 1663 р., коли Брюховецький став на чолі Запорожців, невдоволеного козацтва і черни, — що ведуть тепер одну лінію проти партії Сомка, який був представником козацької старшини. Проф. М. Грушевський догадується, що під особою Ганжі треба розуміти власне Брюховецького. Однак сей користолюбний демагог, що так зручно умів підлещуватися черни, надто скоро погіб як зрадник народних інтересів, тож хиба неможливо, щоби він став героєм народної думи. Зображений в думі гетьман, що ненавидить знатних і богатих, побивається за бідним, простим народом, се — як справедливо зазначує Костомарів — не історична особа, а вимріяна, ідеальна постать, якої в дійсності ніколи не було (Собр. соч. XXI. 908). В усякім разі вона казує, у якому напрямі ішли народні змагання й ідеали сього часу.

Дума про Ганжу Андибера виказує без сумніву близьке спорідненне із широко звісною в Галичині піснею про „бідну голоту“, що побиває в корчмі „богача-дукача“ за йогож насмішки:

„Ой наступила та чорна хмара, став дощ накрапати,
Ой, там збиралась бідна голота до корчми гулять.
Пили горівку, пили наливку, ще й мед будем пить,
А хто з нас, братця, буде сміяться, того будем бить,
Ой іде богач, ой іде дукач, насміхається:
Ой за що, за що вража голота напивається?
Ой, беруть дуку за чуб, за руку, третій в шию бє,
Ой, не йди туди, превражий сину, де голота пє“.

(Лисенко: Збірник дкр. пісень. IV. 18).

Дума про поєдинок козака Голоти з Татариним основана вправді на тому самому підкладі, що ліг в основу старинних дум про боротьбу з Турками й Татарами, однак цілим своїм стилем і насмішливим тоном, якого й сліду нема у старших думах, — вона належить до пізньоїшої верстви. Подія описана в думі відбувається по одним варіантам під Килією, по другим під Тягинєю (Бендерами); очевидно, сю думу зложено в тім часі, коли вже запорозькі займища посунулися далеко на захід від Січі, що й повело за собою сухопутні набіги козаків у сторону Молдавії у другій половині XVI ст. Козак Голота, — се тип Запорожця; виступає він у драпій одязі, що було свого рода модою і шиком у Запорожців, які головну увагу звертали на добре узброєння. А в тім відповідало се світоглядowi Запорожців, що цінили у чоловіці лиш його особисту вартість, не звертаючи ніякої уваги на високий рід і зовнішній блиск. Стрій козака Голоти живо нагадує драпу одязину, у якій зявляється в думі Ганжа Андибер.

Мабуть під впливом насмішливого відношення до життя, яким славилися Запорожці, зродилася дума про „Козацьке життє“, що по свідощтву Куліша перейняв її кобзар Ригоренко від якогось

Запорожця. Козак, що покинувши молоду жінку, вибирається в похід і покинута жінка, що занедбує господарство й шукає потіхи в чарці — се, видко, типові постаті свого часу. Колиж козак, вернувши з походу і провчивши жінку побоями, засідає в корчмі й насміхається із свого господарства, то зпід тих насмішок проглядає жаль за змарнованим щастєм родинним, подібно як у народних піснях:

„Журож моя, журо, тось мя ізжурила,
Мене молодого з розумоньку збила“.

„Гей, ти корчмо, ти княгине,
В тобі наша праця гине“.

Ся строфа майже дословно повторює слова козака з думи:

Гей, корчмо, корчмо, княгине!
Чом то в тобі козацького добра багацько гине?

Українські народні думи зросли й розцвіли разом із козаччиною, як найзамітніший і найбільш характеристичний культурний витвір козацької доби; колиж серед козацтва почався внутрішній розлад, що проявився у шляхоцьких змаганнях козацької старшини, коли почала занепадати козацька організація, зупиняється дальший розвиток дум. Замітна річ, що ніякої події з XVIII в. не оспівано уже в думах. Навіть по місцевостям думи в'язані з козаччиною: в Галичині співає народ багато козацьких пісень, натомість не знаходимо тут ніяких слідів співання дум, бо й козацька організація сюди не засягла.

4. У якому відношенні стоять думи до літературних творів середньої доби?

В питаннях про початок українських народних дум і про їх творців дослідники довгий час обмежувалися до самих лише здогадів, тому що бракувало конечних підготовних робіт: треба було попередю прослідити віршову й музичну форму дум та прояснити їх відношенне до інших творів усної словесности й літератури середньої доби. Перший П. Житецький підійшов до розв'язки сих трудних питань на підставі основної студії — „Мысли о народных малорусских думах“ К. 1893, що обіймає усі думи в цілості і ставить їх у зв'язок із віршовою літературою середньої доби. Однак не вважаючи на тісне спорідненне дум із народними піснями й голо-сіннями, Житецький доходить до одностороннього висновку, що думи — се півкнижні твори, зложені під впливом шкільної освіти й літературних взірців, а склали їх головно старці-діди й каліки, які ютились при церквах, шпиталях і брацьких домах для убогих (ст. 36, 136, 159, 164—6)¹⁾. Стараючись означити відношенне дум до

¹⁾ Сей погляд Житецького приймає й проф. В. Перетц („Українські думи“. Літер. Вістник 1907. IV. 22, 30). Ще дальше в сьому напрямі пішов І. Франко, висловлюючи здогад, що всі думи про Хмельниччину — се „фальсифікати о стілько, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII в., що мали перед собою літописи Величка або інших козацьких літописців“ (Нарис історії українсько-руської літератури“. Льв. 1910. 71). Однак се висказ голословний, не підпертий ніякими аргументами.

літератури середньої доби, Житецький робить похибки ще й тому, що 1) притягає до порівняння з думами пізніші літературні твори, які по своїй формі, змістови й часови повстання не мають нічого спільного з думами і не можуть тут нічого пояснювати і що 2) не робить різниці межі старшими і пізнішими думами та ставить їх на одному рівні, так якби вони творили якусь однородну й одноцільну матерію.

З того бачимо, що питання, поставлені Житецьким, вимагають нового розгляду¹⁾.

Поданий у попередніх частинах отсеї розвідки огляд народніх дум по їх змістови у звязку з історичним підкладом показує ясно, що думи витворювалися групами на протязі XVI—XVII. в. і мимо довшовікового устного передання, яке значно затерло різниці межі поодинокими групами дум, вони й досі виказують зовсім виразно поділ на дві верстви. Старші думи про боротьбу з Турками й Татарами, невольницькі й навчаючі, зображують події й постаті, що протягом цілих століть зявлялися постійно та стали типовими (зразковими) й характеристичними для бурливої козацької доби, як різні форми турецької неволі, утеча, погоня, самотна смерть серед дикого поля, жорстокі паші турецькі, потурчені Українці й Українки, відважні ватажки, бідні невольники. Сі думи лиш загально обрисовують історичну добу і нікотрої з них не можна звязувати із якоюсь означеною подією або особою; вони — як се найчастіше буває також в народніх піснях — оспівують безіменних героїв, а історичні імена (Самійла Кішка, Скалозуба, Сірка, Зборовського) згадують зовсім випадково. Навпаки, думи про Хмельниччину відносяться до знаних з історії подій, які ніколи вже не повторилися, а подекуди характеризують досить вірно визначні історичні особи. Вони мають взагалі реалістичну закраску, лишають вражінне безпосередньої близькості до подій.

Коли старші думи овіяні глибоким смутком і грозою „Дикого поля“, то в пізніших проглядає бадьорий настрій побідника: се виявляється гумором і злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує елегійно-ліричний елемент.

Та найважніше те, що думи давнішої верстви не виказують ніяких ближших звязків із літературними творами середньої доби: своїм ліричним характером, поетичним висловом, а навіть змістом вони вяжуться з народніми піснями, з якими мають чимало спільних мотивів у засновку²⁾.

¹⁾ Се й намічено у праці дра Ф. Колесси: „Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь“. Записки Н. Т. ім. Шевч, СXXX, СXXXI, СXXXIV.

²⁾ Невольниця передає звістку до родичів (дума про Маруску Богуславку і пісня про дівку-бранку: *Ант.-Др. II. п. I. 135*); навертанне невольника на іслам (дума про Самійла Кішку і пісні про Байду та про Івана Богуславця: *Ант.-Др. II. п. I. 145, 241*); прощанне козака з сестрами (дума про виїзд козака з дому й анальогічні пісні: *Макеймович, Сборн. 1849, 107. Чубинський „Труди“ V. 907, Головацький „Нар. п'єс.“ I. 24*); порівнянне смерті козака з весіллем (дума про Кововченка і пісні про вбитого козака та його коня: *Чубинський „Труди“ V. 942—5*); проганне матери удови невдячними синами (дума про удову й лірицька пісня на такуж тему: *Етн. Зб. I.*); горюванне самотної жінки-сироти (дума про сестру і брата та анальогічні пісні: *Чубинський „Труди“ V. 445, 474, 480*).

Навпаки, думи про Хмельниччину стоять дальше від пісень, зате своїм підкладом підходять подекуди до літописних творів та інших пам'ятників української літератури з другої половини XVII. і початку XVIII. в. Однакова історична основа, подекуди насмішлива закраска та багато спільного у змісті й тоні споріднює думи про Хмельниччину з отсими сучасними віршами й піснями книжного походження: Зазив до Миколи Потоцького, гетьмана коронного, щоби вдався в переговори з козаками:

Глянь, обернися, | стань а задивися, | кот[о]рий маєш много,
Же ровний будеш | тому, в которого | не маєш нічого.

(*Ант.-Др. II. п. II. 139.*)

Вірша про Жовтоводську битву 1648 р., що починається отсими словами:

Висипався Хміль із міха,
І наробив Ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу.

(*Ант.-Др. II. п. II. 135.*)

Вірша про полоненне Потоцького, у якій знаходимо ось які стихи про полки Хмельницького:

А скоро привернули, зараз огорнули, роскопали
[моцні вали,
Одних постреляли, других порубали, третіх живцем
[в орду поодавали.

(*Ант.-Др. II. п. II. 137.*)

Вірша про відданне в татарську неволю польських гетьманів, що кінчиться ось якою строфою:

А ви в татарах в тяжких кайданах до смерті сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас тепер потерпіте.

(*Ант.-Др. II. п. II. 137—8.*)

Вірша про відісланне полоненої шляхти в Крим:

Котрі прийшли, Хмельницького аби піймали,
Сами у неволю у султанську впали.
Поїхали бучно до Криму ридвани,
З совітниками обоє польські гетмани.

(*Ант.-Др. II. п. II. 138.*)

Вірша про побіду дніпровського війська (1648—9):

Честь Богу хвала! на віки слава війську дніпровому,
Що із Божої ласки загнали Ляшки к порту висляному.

(*Ант.-Др. II. п. II. 140.*)

Пісня про битву під Берестечком (1651):

Ой ріко Стиру, що Хміль за віру, скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш радість з війни чи з міру.

(*В. Н. Перети: Историко-литератур. изслѣдованія и матеріали. I. Пб. 1900. 94—7.*)

Та не треба забувати, що коли в думках не лиш козацтво, але також народні маси знайшли вислів для своїх почувань, то в згаданих книжних творах відбилися головню погляди освічених кругів української суспільности.

Козак, мужик, Лях, Жид, виведені як дієві особи дум, у подібнім освітленню виступають також у вертепній драмі. Козак Голота і Ганжа Андибер — се неначе прототипи (первовзори) Запорожця з вертепної драми; промовляють вони таким самим тоном, як вертепний Запорожець у своєму монологу, який також своєю свobodною віршовою формою нагадує українські народні думи.

Схожість, яка лучить думи про Хмельниччину з пізнішими пам'ятниками української літератури початку XVIII. в., як особливо козацькі літописи, можна пояснити тим способом, що як літописці, так і творці дум черпали із спільного жерела, — давньої традиції, що удержувалася в козацьких кругах ще з часів Хмельницького та перейшла опісля в письменство і в устну словесність. Так н. пр. переказ про затаювані перед козаками королівські листи, які підступом добуває Хмельницький від Барабаша, склався коли не за часів Хмельницького, то небагом після його смерті (Др. Ів. Франко: Студії, ст. 277—337), як се можна прослідити по письменним жерелам з другої половини XVII. в. Самовидець, Грабянка і Величко переповідають сю пригоду в різних варіантах — та основана на сьомуж переказі дума про Хмельницького й Барабаша могла скластися зовсім незалежно від літописного оповідання і навіть багато давніше.

Давньою письменною й устною традицією можна пояснити також спільність із думами деяких мотивів у історичній драмі Теофана Трофимовича „Милость Божія“, основаній на подіях з 1648 р.; ся спільність замітна у вичислюванню здирств і надужити шляхти супроти української людности та в протижидівських закликах, в зазивах до прогнання шляхти й Жидів за Вислу і висловах радости по причині побід.

Ось які знаменні слова вкладає автор в уста Хмельницького:

Докозаковалися і ми под Ляхами;
Чого нам не ділають Ляхи із Жидами!
Честь і славу в нивочто нашу обрацают,
Козацкоє потребить імя помишляют.

Не отобрали еше Ляхи нам остатка:
Жив Бог і не умерла Козацкая Матка!

(Ант.-Др. II. п. II. 141—2.)

Коль тяжко угнітили
Бідную Україну тими очковими,
Поємшизнами тими, також роговими.
Повимишляли к тому уже і ставщизни,
А при іних поборах і сухомельщизни.
Власное наше добро в очах перед нами
Арендуют і в своем невольни ми сами.
І уже по времени ані дітей родних,
Ні жен власних наших нам не будет свободних.

Козака і за Жида не важат: милійший
Ім Жид, нежели Русин, і весьма честнійший;
С Жидом они ілят, пют, банкети справляют,
А козака бідного за нізащо мают.

І что горше: которим поклон отдавали
Турки і Татаре, а многі не востали
Нікогдаже, егда раз поклонили виі (шиі),
Нині, срамно і сказать, нині сами сії
Жидам кланяются, і шапку в руках носят
Перед ними і їх як панов яких просят“.

(Ант.-Др. II. п. II. 145—6.)

Як могли козацькі літописці покористуватися давнішими віршами про Хмельниччину, а навіть вплітати їх у своє оповідання, так само могли вони й інші українські письменники XVIII. в. підлягати впливови української народньої поезії і з окрема народніх історичних дум; сеж було зовсім природне в тім часі, коли переписувано так багато співанників із народніми піснями, коли й письменні люди складали пісні по вірцям, а часами й під мелодії народніх пісень. Отже літописи, вірші й драми перших десятків XVIII. в. можуть хиба лиш посередно вказувати на жерела дум пізнішої верстви. А в тім, якби ми ні пояснювали сю спільність історичного підкладу й мотивів — се є факт незаперечений, що вона споріднює лише новійшу верству дум із літературними творами, — отже й не дає ніяких вказівок на походження старшої верстви дум і самої форми кобзарських рецитацій. В усякому разі повстання дум про Хмельниччину не можемо надто далеко відсувати від історичних подій, яких вони доторкають, бо історична пісня чи дума лиш тоді могла прийнятися і поширитися в народі, коли оспівувана подія живо ще удержувалася в народній традиції, коли жили ще люди, що її пам'ятали. Яким способом в 50—60 літ після смерті Хмельницького могли б зложитися пісні чи думи про Хмельниччину, перейти в народ та ще зацікавити широкі круги, — се булаб загадка не до розяснення.

За слідами книжного впливу на думи шукано також у їх мові (Житецький, Мысли 136), закрашеній подекуди церковщиною й архаїзмами (признаками старини), як показують отсі прояви: замість повноголосу в групах **оро**, **оло** — давне **ра**, **ла** (поздравляти, златоглави, гради, глас); задержанне неперезвученого **о** в замкнених складах (грѣхов, помог, грозна, полуночная); група **жд** місто **ж**, **дж** (прихождає, міждо); іменникові окінчення **іє** (прозваніє, пере-сердіє, стираніє); інші церковно-словянські або староруські форми й слова (когда, тогда, аще, персть, воздыхає, рече). Однакж ті признаки книжности могли зявитися в мові дум також посередньою дорогою, через релігійні пісні переважно літературного походження, що входять у круг кобзарських співів: у мові тих пісень без порівняння більше церковщини, чим у думках.

Мову дум знаменують ще й інші особливости, як н. пр. присудок, зложений з дієслів „стати“, „могти“, „мати“, „бути“ і дієіменників:

Коліб я мог добре знати,
Що їх порубано альбо постреляно,
Мог би я в чистому полі тіла шукати,
Звіру-птиці на поталу не дати.

(Утеча братів з Азова, Куліш, Зап. о Ю. Р. I. 37.)

То ще як стала темна ніч наступати,
Стали козаки до города Козлова назад прибувати,
Стали на Турків на сонних набігати,
Стали їх рубати,

Город Козлів огнем мечем воювати,
Стали турецький льохи розбивати,
Сребро-злато, дорогую одяжку забирати.

(Іван Богуславцев. Житєцький, Мисли 223.)

Тут належить також плеонастичне уживання спомагаючого діє-
слова „бути“ у сполучі із способом прямим:

Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
Єсть се мене отцівська-материна молитва карає.

(Олексій Попович. Матеріали до укр. етн. XII. 185.)

Знаменні для мови дум є також стало повторювані звороти
й описові вислови:

...Словами промовляє,
Сьозами обливає.

Ой, то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменшого брата попросімо,
Нехай же наш менчий брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка уставає...

(Самарські брати. Матер. до укр. етн. XIII. 169.)

В думках подибаються подекуди незвичайні, поза тим не уживані,
умисне для риму утворені форми слів, як „уставає“, „даває“ замість
„устає“, „дає“:

То брат середульший милосерде має,
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає,
По шляху стеле-покладає,
Меншому брату признаки даває.

(Побіг братів з Азова Куліш: Зап. о Ю. Р. I. 36.)

Та в усіх тих особливих формах і зворотах нема нічого такого,
що вказувало б з окрема на книжний вплив. Поза вичисленими при-
знаками мова дум відрізняється від мови пісень головню особливими
прикметами складні, повнотою вислову і широкою, очер-
ковою будовою речень. Стиль (спосіб вислову) пісень звязкий,
ядерний, не терпить зайвого слова, для вирівнання розміру уживає
радіше частиць без значіння (ой, а, та, тай, то, бай, ще), або повторює
якесь слово, а не накопичує висловів подібного значіння, що ослаб-
лювали б ядерність і силу пісенної мови. Навпаки, стиль дум епічний
(описовий), широкий, його знаменують докладні описи, точне озна-
чування обставин, місця й часу події, нагромадження й відтіню-
вання пояснюючих придатків, широко розвинені, стягнені, рівнорядно
й підрядно зложені речення та очерки. Такий стиль вибував у думках
при їх свобідній формі речитатива та не міг розвинутися у піснях,
зв'язаних тісною, по більшій часті двостиховою строфою. Однак
при усім тим стиль дум ясний і прозорий, без тіні якоїсь
штучности, не виявляє слідів книжного складу. Спо-
рідненне дум із українськими похоронними голосіннями (про що буде
мова пізнійше) показує, що сей епічний стиль глибоко засвоєний україн-
ській народній поезії; подекуди він зближує думи до московських би-
лін і сербських юнацьких пісень. Усе те приводить нас до погляду,
що на основі мови дум не можна оперти доказу про їх книжне
походження.

Правда, мова дум не є звичайною, буденною мовою; однак
те саме можна сказати й про мову українських народніх пісень,
особливо тих, що належать до давнійшої верстви: се вироблена
довгими віками образова мова із великим засобом особливих зво-
ротів, фігур і тропів і невичерпаним багатством поетичного вислову,
що доволі далеко відбігає від прозаїчної мови щоденного вжитку.
Не лише в думках, але і в народніх піснях поважного змісту помі-
чаємо подекуди намагання — промовляти небуденним, висшим сти-
лем¹⁾; тим і пояснюється вплітання книжних та старинних форм
і слів, однак се ще не є доказом книжного походження сих дум
і пісень. До тогож думи переховували у замкнутому крузі кобзарської
братії у більшій мірі зберегли чистоту давньої традиції, а з нею
й архаїчні признаки у вислові й стилі, ніж доступні всім пісні, що
наслідком свого широкого розповсюдження в народніх масах за-
тралили чимало слідів старовини.

Приймаючи, що разом із думками старшої верстви розвинулася
й форма кобзарської рецитації ще в протягу XVI. в., ніяк не можемо
ставити її в залежність від віршової літератури середньої доби, яка
починає прозябати щойно з кінцем сього століття.

Тяжкі похвальні вірші в описах гербів з кінця XVI. в., зложені
мішаною мовою, нерівномірними й дуже нескладними стихами, чейже
не були взірцями дум, так само як і пізнійші складання в роді
„Перла многоцінного“ Кирила Транквіліона Ставровецького (1646),
зближені до рмованої прози. Нічого спільного по своєму складу
не мають з думками й складочислові селябчні вірші, які починають
з'являтися в українській літературі уже в двох останніх десятиліттях
XVI. в. та виказують зовсім инший взірець віршовання із скла-
дочисленням, цезурами (пересічками), правильним римом, а то й
строфами.

Усе те промовляє проти поглядів Житєцького й Перетца²⁾ та
веде нас до висновку, що своєрідна форма дум витворила-
ся незалежно від літературних впливів середньої
доби.

5. Віршова й музична форма дум.

Свобідним складом стихів і речитативною мельо-
дією думи вже на перший погляд дуже різко відріж-
нюються від народніх пісень. Пісенна мелодія є тою фор-
мою, у яку відливаються усі строфи тексту від першої до останньої,
неначе розтопленій металі живого слова, даючи завсіди однаковий
взірець ритмічний. Оттим то стихи пісні, переведені через однакову
мелодію, вирівнюються що до числа складів, розміру, сталого роз-
міщення цезур і симетричного рівномірного укладу частий. Сі при-
знаки виступають уже в найдавніших записах українських народніх
пісень з тих часів, коли по всякій правдоподібности складалися
й думи. Так н. пр. пісня угро-руського походження про Штефана
воеводу по запису чеського ученого Благослава з перед 1571 р.

¹⁾ Подібні прояви зауважено також в народній поезії інших
європейських народів. А. Веселовскій: Три главы изъ исторической
повтики. Пб. 1899, 184.

²⁾ „Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы“ т. I.,
часть 1, 80—1.

(І. Франко, Студії, ст. 3, 14), хоч розмір її попсований, всеж таки виявляє досить виразно складочисловий взірць 6 + 6:

Дунаю, Дунаю, || чому смутен течеш?
На версі Дунаю || три роти ту стою і т. д.

У старинному записі пісні про Берестецьку битву з 1651 р., що починається словами:

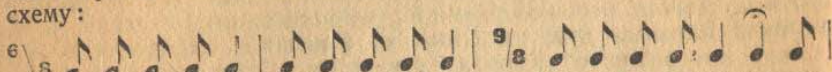
„Ой, ріко Стиру, | що Хміль за віру, || скажи ти всему міру“,

зазначено виразно, що вона підходить під мелодію звісної й досі української народної пісні:

Понеділкавав | сім понеділів, || восьмью недільочку,
Принеси, Боже, | кого мені гоже, || на мою постілочку.

(Чубинський, Труды, V. 21, ч. 55.)

Про старинність розміру 5 + 5 + 7, яким зложена висше наведена пісня, говорить і се, що він зявляється часто у сучасних віршах про Хмельниччину¹⁾. Таким же триколінним стихом зложені у значній часті приколискові й весільні пісні, що виказують ось яку ритмічну схему:

Зна-ти га-лонь-ку по-полі-тінь-ку, що ни-зень-ко лі-та—є,
Зна-ти мо-ло-ду, що си-рі-тонь-ка, що ма-тін-ки не—ма—є.
(Етн. Збірн. XI. ст. 172, ч. 20. Порівн. *ibid.* 175, ч. 29, 30; 185, ч. 57, 58, 59; 194, ч. 88. Kolberg „Pokusie“ I. ч. 115).

Як бачимо, пісенна мелодія укладається у такти, т. є. рівно-мірні групи нотових вартостей, визначені наголосами; перші два такти повторюють однаковий мотив (взірць) ритмічний, — третій такт вміщає окремих мотив, що разом із продовженням ферматою творить ритмічну рівновагу супроти двох перших тактів. Кождому мотивови відповідає силабічна група в тексті. Границі меж ритмічними мотивами мелодії, визначені тактовими кристочками, сходяться із цезурами (пересічками) в тексті. Із кожною нотою вартістю в'яжеться один склад тексту, так що стихи пісні, підходячи під однакову схему ритмічну, одержують сталий розмір: однакове число складів, постійні цезури, що приводять поділ на групи силабічні, симетричний уклад пісенних колін, а подекуди навіть стало розміщене ритмічних наголосів, які не завсіди сходяться з граматичними. Хотячи зрозуміти віршову будову пісні, мусимо виходити від мелодії, яка накидає текстови свою ритмічну форму.

Зовсім інакше відношення в мелодичному речігатіві, яким є дума: тут словесний елемент грає передову ролю, а мелодія нагинається до вимогів тексту. Стихи думи не підходять під якусь означену міру ритмічну: довші й коротші стихи лучаться сво-бідно у більшій й меншій групі, періоди або тиради; кожний період, подібно як строфа в пісні, замикає заокруглений образ, закінчену думку, — одначе кожний має іншу форму, не так, як пісенні строфи.

Ось два періоди з думи про Утечу братів з Азова, списаної при допомозі фонографа (Матеріяли до укр. етн. XIV. 159—60:

¹⁾ Авт.-Др. II. п. II. ст. 137, ч. 2, 3; ст. 139, ч. 5; ст. 140, ч. 6

	Число складів:
17. Ой, то менчий брат, піший піхотинець,	11
За кінними братами вганяє,	10
Гей, на сирое коріне,	8
На біле каміне	6
Та ноги побиває,	7
Кров сліди заливає,	7
Пісок рани засипає,	8
А все братів кінних доганяє.	10
18. Гей, міждо кінних братів й убігає,	11
За стремена хватає,	7
До братів рече, слова промовляє.	11

Періоди кобзарської рецитації, як бачимо, не повторюють однакового ритмічного взірця, а виявляють зовсім свободну, ріжновидну будову, якою дума основно ріжниться від строфовой пісні. Одним словом: форма пісні постійна, форма думи змінлива. Оттим то навіть одному кобзареві тяжко булоб повторити зовсім буквально довгу думу, зложену нераз із 200 і більше стихів. Коли Оп. Сластьон, записуючи думи від кобзаря М. Кравченка, запитав, чому то він, повторюючи одні й ті самі думи, за кожним разом вносить нові слова, звороти, а навіть цілі вірші, кобзар відповів навчаючим тоном: „Е, то вже всякий так, сеж не пісня! Як підійде, знаєте: іноді коротко, а іноді й довше буде... То вже всякий так: те забуде, друге вигіда, або й від іншого згадає шонебудь. То вже у пісні друге діло, а тож таки“ („Кобзарь М. Кравченко и его думы“. К. Ст. 1902, V.). З того бачимо, що кобзар до певної міри імпровізує (вигідає) текст думи, надаючи йому аж у хвилі співання остаточне викінчення.

В думках стихи лучаться на основі т. зв. паралелізму (рівнобіжності); є то тісний внутрішній звязок меж двома стихами або групами стихів, який проявляється на зверх тим способом, що слова у рівнобіжних рядках розміщені в однаковому порядку відповідно до свогоо синтактичного значіння (по звязку складні):

Чи ти мені, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?

(Самарські брати. Матер. до укр. етн. XIII. 169.)

Отсеж і є так зв. риторичний рим, що під впливом одушевленого настрою зявляється не лише в поезії, але також у прозі, н. пр. у бесідниках.

Архаїчною признакою поетичного стилю дум є уміщування дієсловного присудка при кінці речення, подібно як у старинній українській прозі¹⁾. Наслідком рівнобіжного укладу слів у паралельних рядках є знаменне для дум багатство дієсловних римів; недієсловні рими, утворені з інших форм, приходять в думках доволі рідко. Та побіч римованих стихів стрічаються й групи стихів без риму, то знов рим зявляється часами й серед стиха. Взагалі не-правильне уживання риму споріднює думи із старинними колядками, в яких рим також не зовсім вдомашнився.

¹⁾ М. Возняк: Укр.-рус. Архів. IX. 176.
П. Житецький: „Мысли“. 36—7.

В широкому, епічному оповіданні думи, що не вяжуться тісними рамцями строфи, рівнобіжні рядки розвивають звичайно різні відтинки одної і тої самої думки, н. пр.:

Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями.
(Сам. Кішка. Ант.-Др. I. 219.)

А все в неволі,
А все в турецькій,
Усе в бусурменській,
Ой то все пробувають,
А землю турецьку,
Віру бусурменську
Кленуть-проклинають.

(Плач невольників. Мат. до укр. еп. XIII, 165.)

Чи у тебе нічого іспити або ізісти,
Чи у тебе ні в чому хорошенько ходити?
Чи тебе мирська старшина не почитає,
Чи тебе козацькая громада зневажає?

(Коповченко, Житецький, Мысли, 214.)

Та часто виступає в думках паралелізм також у формі порівняння, причім подібність приймає вид перечення:

То не сива зазуля кувала,
Не дробна птиця щебетала,
А не в борі сосна шуміла, —
Як та бідна вдова
А в свосму домові гомоніла.

(Мат. до укр. еп. XIII, 170.)

Паралелізм стоїть на границі межі невязаною прозовою і віршованою мовою та дуже часто веде до приблизного вирівнання стихів, що всеж таки не розтягається поза рамці одного періода.

Речитативна мелодія думи має зовсім инший характер, як пісенна мелодія; своєю ритмічною стороною вона нагадує рецитацию церковної відправи, читанне евангелії чи „Вірую“: се співана деклямація, у якій кождому стихови відповідає одноцільна фраза музична (зразок мелодії). Кобзар виголошує слова і вірші думи майже з такою самою швидкістю, як се буває у деклямації; оттим то мелодії дум у противенстві до пісенних мелодій визначаються дуже дробним ритмом, що пливе у бистрому темпі, переважно вісімками, вісімковими тріолями й шіснадцятками, причім кожда нотка відповідає одному складови підходячого тексту. Мелодичний елемент приходить до значіння головню в окінченнях періодів, які кобзар зазначає кучерявою фразою (зворотом) з протяжними нотами. Речитативна мелодія думи не застигла у сталі обриси, не укладається в такти, не повторює ритмічних мотивів, не накидає стихам одноманітної схеми (взірця), а слідує за текстом, достосовується до свободної форми стихів, до їх довжини і групування.

Кожда фраза рецитативної мелодії розтяжна: вона може підходити під довші й коротші стихи. В рецитациях найстарших і найвизначніших кобзарів, н. пр. Гната Гончаренка з Харківщини, Михайла і Платона Кравченків з Полтавщини, мелодія визначає дуже виразно граматичні наголоси, що ідуть по собі у приблизно однакових відступах, перегороджувані одним, двома, трема ненаголошеними складами. Пересічно вірші дум відповідно до своєї довжини виказують 2—4 такі наголоси. Отсим чергуванням наголосів проявляється ритм кобзарської рецитациі, що відріжняє її від прозової мови.

Група українських народних музиків, що грали на археологічному з'їзді в Харкові 1902 р.
Верхній ряд, від лівої руки: 1. Невідомий музикант, 2. Арсен Остапенко („Моя“, майстер ноба з с. Дерманів біля Харкова, 3. Іван Остапенко (брат Арсена), 4. Самсон Веселій, дріпник.
Середній ряд, від лівої руки: 1. Іван Зозуля, дріпник з Вед. Данилівки, Харківськ. пов. 2. Петро Дренченко, кобзар з Дзюгівки біля Харкова, 3. Терешко Пархоловко, кобзар з Вурьянки, Черниг. пов. 4. Інат Хоткевич, організатор з'їзду кобзарів, кобзар з Вурьянки, з Вед. Сорочинців, Мартофольєв. пов., Поставськ. губ. 5. Михайло Кравченко, кобзар 7. Даріот, невідомий дріпник, Довшиний ряд, від лівої руки: 1. Платон Кравченко, кобзар з Харківськ. губ. 2. Іван Петер, кобзар із Старк Мерчаня, Вилк. пов. Харківськ. губ. 3. Іван Кучеренко, 4. Мурафа, Богодухівського пов., Харківської губ.

Нотки, що відповідають ненаголошеним складам межи двома черговими наголосами, кобзар продовжує або вкорочує так, щоб вони виповнили вартість одної чвертки; звичайно іде 70—80 таких чверток на мінуту, як се можна докладно вимірити годинниковим приладом т. зв. метрономом.

Однакож мимо виразного чергування наголосів у текстах ніде не помічаємо правильного визначування тонічних стіп ані їх розміщення по якомусь означеному плянови. В речитативній мелодії думи можна відрізнити кілька характеристичних фраз, які співець зіставляє й лучить у різних комбінаціях, відповідно до того, як лучаться вірші підходячого тексту у групи й періоди. Будова періодів дуже різновидна й змінлива, так що затамити буквально мелодію довгої думи з такою непостійною рухливою формою булоб зовсім неможливо. Тут відкривається широке поле для імпровізації (поетичного творення). Фонографічні записи показують, що кобзар ніколи не повторить думи у незміненій формі: за кожним разом подає він нову відміну мелодії, а по части новий варіант тексту, хоч слова при повторенню думи одним кобзарем підлягають меншим змінам як мелодія. Оттим то варіанти думи в передачі різних кобзарів багато дальше відбігають від себе, ніж варіанти пісень. Співець переймає від свого вчителя лиш основні мотиви мелодії й загальний стиль рецитації, т. є. умілість добирати й лучити своїм фрази мелодії в групи й періоди. Відтак підлягаючи постороннім впливам, творить він на тій основі щось нове: свій окремий варіант, яких є стілько, скілько й співців дум. Під сей один варіант виконує кобзар усі думи свого репертуару без огляду на різнородність їх змісту.

Варіанти записані у Миргородському окрузі дуже подібні до себе, неначеб вийшли з одної школи; всі вони дуже різко відрізняються від варіантів схоплених із співу молодших кобзарів з Харківщини, що творять окрему групу. Своєрідний взірць виявляє рецитація найстаршого кобзаря з Харківщини, Гната Гончаренка, що своїм характером близько підходить до рецитації О. Вересая по Лисенковому запису¹⁾. До иншого типу (взірця) по своїй мелодії належать думи, співані в Чернігівщині, як се засвідчує д. Опанас Сластьон²⁾. З того бачимо, що поодинокі групи й типи кобзарської рецитації тісно вяжуться із ріжними околицями й округами Задніпрянщини. Се можна пояснити давньою організацією кобзарів і лірників, що коріниться в середній добі, коли народні співці на взір ремісничих цехів лучилися у співацькі брацтва, звязані з територіальними округами (полосами краю), де вони творили свої гнізда й школи. Отсе групування варіантів по місцевостям вказує також на старинність дум.

Замітна річ, що мелодії дум у всіх знаних досі варіантах обертаються на т. зв. церковній дорійській скалі (d e f g a h c d') з тою зміною, що четвертий ступінь сеї скалі найчастійше буває підвисшений о пів тону (gis): се підвисшенне, характеристичне не лиш для українських, але також для південно-словянських і новогрецьких народніх мелодій, вказує виразно на східні впливи.

Мелодія кобзарської рецитації обертається раз на горішній кварти з тонікою а, то знов повертає на долішну квінту з тонікою d.

¹⁾ Ф. Колесса: Варіанти мелодій українських народніх дум, їх характеристика й групування. Зап. Н. Т. ім. Ш. CXVI. 146—8.

²⁾ „Кобзарь Мих. Кравченко“ К. 1902, 12. (відбитка з К. Ст.)

Взагалі — положення тоніки не визначене виразно, почуття тональності неясне; особливо ярко виступає це в закінченнях періодів на другому або на п'ятому ступні скалі (н. пр. в рецитаціях Ост. Вересая і Гн. Гончаренка), що лишають вражінне запитання без розв'язки. Усі ті признаки, знаменні для середньовічних мельодій, дають нам цінні вказівки на час повстання дум.

Від давен давна українські кобзарі рецитують думи в супроводі гри на струновому інструменті, кобзі, яку зовуть також бандурою, хоч іще в 80-тих рр. XVIII в. кобза й бандура були два окремі інструменти. Кобза по дослідям Фамінцина була вже звісна Половцям, відтак кримським Татарам і мабуть від них перейняли її козаки¹⁾; в XVI в. був се загально уживаний інструмент на Україні, як про се згадують сучасні польські письменники²⁾. Та з кінцем XVI в. занесли до Польщі італійські музиканти новий 14-струнний інструмент, подібний до лютні; се була т. зв. пандора, що під теперішньою назвою бандури розширилася по Україні, витиснула з уживання давню кобзу і перейняла її назву. Вже на українському ґрунті обогатилася бандура короткими струнами на „дейці“ (верхній резонансовий дощину) т. зв. „приструнками“, з якими зображено її у Рігельмана. Стрій кобзи у ріжних кобзарів буває дуже неоднаковий, як на се вказують значні ріжниця у числі струн і приструнків (у Вересая 6 довгих струн і 6 приструнків; у Мих. Кравченка 5 стр. і 18 пр.; у Гн. Гончаренка 5 стр. і 15 пр.). Також бандурний супровід вказує на ріжні школи кобзарські; декотрі кобзарі, н. пр. Мих. Кравченко, уживають при супроводі усього двох-трьох акордів, які розміщують на сильніших наголосах рецитації або повторюють кілька разів по черзі у коротких переграх межі періодами. Інші, як н. пр. Гнат Гончаренко, мистецькою грою на кобзі дають самостійний супровід і гармонічний підклад рецитації та перетикають її золотим мереживом тонких фіоритур (прикрас) і пасажів (переходів). Взагалі кобзарі із Харківщини визначаються мистецькою грою на кобзі, якою славився також Ост. Вересай. Розглянувши кільканадцять варіантів кобзарської рецитації з Молтавшини і Харківщини, схоплених по фонографу, та прослідивши їх мельодичну й ритмічну будову³⁾, можемо за Лисенком⁴⁾ назвати думу „представницею

¹⁾ Не лиш історія кобзи, але й мельодії дум вказують виразно на впливи східних народів; оттим то менше правдоподібности має за собою здогад М. Сумцова, що перші вчигелі українських військових музиків і співців були з Сербів і що від південних Словян Українці перейняли бандуру („Українські співці й байкари“, Харків 1910, 7). Та поки що се нерішене питання, чи українська бандура не стоїть у зв'язі із південно-слов'янською „пандурою“, яка по думці Фамінцина могла там зайти за посередництвам Византиї із арабсько-перського Сходу; Житецький зазначає, що тою самою дорогою бандура могла появилися на Україні ще перед XVI в. („Мысли“ 169).

²⁾ Н. пр. Папроцький: „Herby rycerstwa polskiego 1584: козаки... показували дивовижні штуки, стріляли, співали й грали на кобзах“. Сумцов: Укр. співці й байкари II.

³⁾ Матеріали до укр. етн. XIII—XIV. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. CXVI.

⁴⁾ Характеристика музыкальных особенностей малорусс. думъ и пѣсень исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ (Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. Общ. I. 1874, 349).

стародавньої народньої музики“, що веденас у середні віки.

* * *

Тут годиться звернути особливу увагу на те, що форма буває в народній поезії багато старшим і консервативнішим елементом, як зміст. Влучно замічає проф. В. Ягіч: „зміст то як листе, що в осени опадає, а на весну нове, але таке саме виростає“ (Rad jugoslov. akad. XXXVII. 1876). Се зовсім звичайне явище в усній словесности, що новий зміст відливається в давні форми, що нові пісні народні складаються під давні мельодії й розміри стиха. Те саме можна сказати й про думи. Свобідна форма кобзарської рецитації має свою давню історію: її стрічаємо уже в дотатарській добі і то не лише в усній словесности, але також в літературі, як показує „Слово о полку Ігоревім“ і похоронні голосіння, вплив яких відбився подекуди на „Слові“ й інших пам'ятниках староруської літератури¹⁾.

До недавна похоронні голосіння були дуже мало розслідженою областю української усної словесности. Щойно поважна збірка, зредагована Іл. Свенціцьким з описом похоронних звичаїв і обрядів, упорядкованих В. Гнатюком (Етногр. Збірн. XXXI—II. 1912), дає спромому розглянутися в багатстві й мотивах голосінь, пізнати докладніше їх поетичний стиль і форму. В українських голосіннях маємо останки прадавньої багатой колісь ритуальної (обрядової) поезії, що у зв'язку з похоронними обрядами й віруваннями в позагробове житте розвинулася ще в дохристиянській добі. Голосіння переховалися переважно у віршовій формі; їх нерівномірні стихи без сталих цезур вяжуться по найбільшій часті на основі паралелізму у більшій й меншій групі, з яких кожда замикає закінчену думку або образ. Рівнобіжний уклад слів у паралельних рядках приводить за собою деяке вирівнання стихів у рамках поодиноких періодів та багатство дієсловних римів. Будова стихів і періодів ріжновидна й зовсім свобідна не виказує ніде сталого взірця ритмічного. Оттим то й мельодія голосіння не має постійної форми: се достосований до тексту речитатів, що не укладається в такти ані не повторює ритмічних мотивів. Взагалі, голосіння виявляють лише нижший ступінь тогосамого рецитаційного стилю, який так буйно розвинувся в думах. В порівнанні із думами мельодія голосінь примітивні (первісні) й багато убожші: один розтяжний мотив, під який підходять довші й коротші стихи, обертається на перших чотирьох-п'ятих тонах мельодової скалі й опадає продовженою нотою завсіди на тоніці. Нема також правильного закінчування періодів характеристичними фразами, яке подибаємо в думах. Притім голосіння не мають таких викінчених, до певної міри постійних текстів, як думи; се по формі й змістови імпровізація, що користуються із давня виробленою традиційною формою і великим засобом поетичного вислову, зворотів, порівнань, апостроф, ліричних і епічних мотивів та цілих образів, які залежно від таланту голосільниці сплітаються у більше або менше вдатну цілість. Наслідком несталої рецитаційної форми голосіння так як і думи ніколи не можна перейняти дослівно: треба опанувати стиль голосінь, а се приходиться

¹⁾ Др. Ілар. Свенціцький: „Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія. Студія над розвитком мотивів народньої словесности“. Зап. Н. Т. ім. Ш. 1910. XCIII—IV.

богато тяжше, як виучуваннє звичайних пісень із сталою строфовою формою. Оттим то голосіння були плекані колись найманими професіональними плачками. В декотрих околицях, н. пр. між Гуцулами, ще й досі водиться звичай наймати голосільниці.

Думи також по своїм мотивам і ліричному характерови мають багато спільного із голосіннями: вониж так поетично оспівують вічну розлуку із дорогими серцю особами, так часто описують смерть козака й козацькі похорони, оплакують і звеличують безіменних героїв. До тогож високий підєм почування, піднесений, урочистий, патетичний тон, — усе те риси, що дуже близько споріднюють думи з голосіннями, як показує отсе зіставленнє:

Дума: Стало три сестриці рідненькі його випровожати.
Меньша сестра виходила,
Брата жалібненько питала:
Брате мій милий,
Як голубоньку сивий!
Колиж ти будеш до нас в гості прибувати?
Відкіля тебе, брате, виглядати?
Чи із чистого поля,
Чи од Чорного моря,
Чи із славного люду Запорожа?

(Прощаннє козака, Житецький, Мьєли. 193.)

Голосіннє: Моя дочко, моя зузуле!
Яку ти мені звістку подаватимеш?
Чи тебе виглядати з поля,
чи тебе з моря?
Чи з високої могили,
чи з далекої України?

(Ети. Зб. XXXI—II, ч. 30.)

Дума: Сестро моя рідненька,
Голубонько сивенька!
Ой, рад би я до тебе прибувати,
Та не знаю, сестро, де тебе шукати уже мати:
За темними лісами,
За дальними степами,
За бистрими ріками,
За високими городами.

Добре, братіку, вчини,
Через темний ліс ясним соколом перелини,
Через дальніі степи перепілочком перебіжи,
Через бистрі ріки білим лебедоньком переплини,
Через великі городи сивим голубоньком перелети,
У дворі впади,
Крильця опусти,
Жалібненько загуди.
Добре слово зговори,
Мов моє серце сирітськеє тугу розважає.

(Сестра і брат. Чубинський, Трудя V. 469.)

Голосіннє: Да скажиж ти міні,
коли ти ко мні у гості прибудеш?
Коли міні для тебе столи застілати?
Да ти не прибула к Рожеству за великими снігами,
да не прибудеш ік Великодню за великими дощами.

да ти не прибудеш к святой недільці за начальними ділами,
да ти не прибудеш к Николі да й ніколи!...

Да коли ти до мене в гості прибудеш?
да чи ти ітимеш, чи летітимеш, чи плістимеш?
Утенькой плістимеш, — буду ряску розгинати;
зазулей будеш летіти, — сади буду розхилати;
дорогою ітимеш, — буду дороженьку промітати,
буду ворітечки одчиняти...
як би яж знала, де міні тебе взяти!...

(Ети. Зб. XXXI—II, ч. 180.)

Порівнаннє смерти з весіллем, могили із новою хатою, зятем чи невісткою¹⁾, умерлого із загниваним, що не дає себе переблагати²⁾, похоронів із вибираннєм у далеку незнану дорогу, плач саїтної жінки-сироти, птахи-післанці між розлученими, — усе те улюблені мотиви української народної поезії, подибувані однаково в думах, як і в голосіннях. При близшому розгляді показується, що голосіння визначаються великим богацтвом поетичних красок, високо розвиненим стилем і образовою мовою: знаходимо між ними правдиві перлини народної поезії. Зваживши, що голосіння були розширені на всьому просторі українських земель, як показують і теперішні записи, можемо їх уважати тою основою, із якої вийшла висша форма рецитованої поезії, — козацька дума, розвинена й виплекана професіональними співцями, кобзарями-бандуристами.

Зближеннєм із похоронними голосіннями найкрасше можна пояснити не лиш форму дум, але також форму „Слова о полку Ігоревім“, у якому нерівномірні стихи так само як у голосіннях і думах вяжуться у групи на основі паралелізму:

...Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
ни мыслию съмыслити,
ни думою съдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати!

...Съ заранія до вечера,
съ вечера до свѣта
летятъ стрѣлы каленія,
гримлють сабли о шеломы,
трещать копия харалужныя
въ полѣ незнаемъ
среди земли половецкыи.

(По виданню д-ра Ол. Огоновського.)

Плач Святослава й плач Ярославни мають також по своєму змістови багато спільного із голосіннями.

Сеж зовсім природне, що разом із засобом поетичного вислову, епітетів, порівнань, образів, ба навіть давних вірувань, міг автор „Слова“ і форму свого твору перейняти із народної поезії. Тим пояснюється й подобність межі „Словом“ і думами у віршовій будові,

¹⁾ Дума про Коновченка і голосіння. Ети. Зб. XXXI—II, чч. 46, 47, 52, 55, 88, 112.

²⁾ Голосіннє Санджаківної в думі про Сам. Кішку і похоронні голосіння. Ети. Зб. XXXI—II, чч.: 145, 189, 261, 263, 272, 277.

на що вказувано від давна¹⁾, тільки що сеї своєрідної форми не можна було зрозуміти й означити без докладного розслідування ритмічного й мелодичного складу дум.

Показується, що се форма глибоко засвоєна українській народній поезії, оперта на прадавній літературній і усній традиції. Таким способом спорідненне дум із похоронними голосіннями кидає нове світло на початок козацького епоса. Тим самим тратьють важну опору згоди про зв'язок дум із московськими билинами чи з південно-словянським епосом. Впливи південно-словянської народної поезії на українську обмежуються до кількох пісень на тему турецьких нападів, полону, запродавання в неволю і т. п., на що звернено увагу уже в виданню історичних пісень Антоновича—Драгоманова, відтак повніше у „Студіях над укр. народ. піснями“ І. Франка. Проф. Дашкевич вказує на взаємини Українців з Сербами й Болгарами у XVI—XVII в., висловлює здогад, що українські історичні думи „могли підлягати також впливови сербського й болгарського епоса“²⁾. Однак досі не вказано у змісті дум ніяких виразних слідів сього впливу.

Тим більше не можна свобідної форми козацьких рецитацій виводити від впливу сербських юнацьких пісень, що вказують правильну будову стиха з розміром 4 + 4 || 4 + 4 у старшій верстві і 4 + 6 у новішій. Так само й московські билини не могли послужити взірцем форми для козацького епоса: в билинах стихи доходять до приблизного вирівнання що до числа складів, а навіть вказують доволі правильні цезури, так що у значному числі билин проглядають складочислові схеми 5 + 5 або 4 + 4 + 5, причім число складів хитається у доволі вузьких границях. Також по своїйму змістови думи не мають нічого спільного з билинами, поминувши дрібниці, про які згадаємо у примітках до дум про Коновченка й Олексія Поповича. У відношенню до творів давньої літератури думи характером мелодичного речитатива найблизше підходять до рецитацій церковної відправи; однак богослужебні пісні-рецитації по своїйму змістови не мають нічого спільного із думами, для яких найблизшу аналогію (подібність) і найприродніше роз'ясненне знаходимо таки в похоронних голосіннях.

Творці й співці дум.

Прослідженне дум по їх змістови й формі улекшує відповідь на питанне, де шукати за їх творцями. Вже висше (на ст. 13) згадали ми, що найстарші думи, т. зв. „невольницькі плачі“, вийшли мабуть зпоміж самих таки невольників, які у великій тузі під впливом піднесеного настрою склали поетичні голосіння про свою долю у формі й тоні, а може навіть під мелодії похоронних голосінь. Можна догадуватися, що ці невольницькі голосіння з просьбою о викуп і молитвою о визволенне розходилися по Україні, головни між козацтвом, робили тут велике вражінне та дали почин до складання подібних лірично-епічних дум також про інші пригоди

¹⁾ Ант.-Драг.: Історич. п'єс. І. ст. XV.

Ю. Тиховський: Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ“? К. Ст. 1893. X.

²⁾ Н'єсколькo сл'ѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами въ литовско-польскій періодъ ея історіи, между проч. въ думахъ, „Изборникъ Кіевскій“. 1904. 128.

козацького життя. На такий початок дум вказує виразно сумовита, справді голосільна мелодія і свобідна форма віршова, що стали основою рецитаційного стилю дум; характер голосінь заховали думи по части також у мотивах оплакування і звеличання козаків-героїв, що гинули серед степу або в турецькій неволі, далеко від родини й „товариства кривого-сердечного“, не похоронені по християнському звичаю. Як голосіння, так і думи, плекані професіональними співцями, мають подекуди характер імпровізації, що вказує виразно на устну творчість, а разом ослаблює здогад про літературний початок дум.

Усі думи за малими виїмками зображують воєнне життя козаків: се справді козацький епос. Не дармож кобзарі подекуди й досі називають думи „козацькими піснями“. Творці дум були се безперечно люди дуже добре обізнані з усіма сторонами й подробицями воєнного козацького життя; знали вони його не з наслуху, не з оповідання, але з власного оглядання й досвіду. Лише з безпосередньої близькості можна було так вірно постерігати і з такою наглядністю змалювати розкинені в думах картини тривожного козацького життя. Зображували їх очевидно не байдужні глядачі, але люди живо заінтересовані описуваними подіями, як про се свідчить їх ліричне захопленне. Усього того ніяк не можна прикладати до жетрущих старців, що ютились при церковних шпиталях. Правда, поетична мова дум, закрашена книжними словами й формами, описовий стиль, а також помічення — рефлексії на тему життєвих відносин показують, що творцям дум може й не була чужа деяка шкільна освіта; та знаємо, що межі козацтвом і на Січі бувало чимало освічених людей. Козацтво іменно й творило такі осередки, де перехрещувалися народні й шкільні впливи; тут можна вказати не лиш на Січ, але також на козацькі монастирі: Терехтемирівський, Межигорський і и. Знаємо також, що козаки з давен-давна плекали гру на кобзі, як се засвідчує н. пр. польський історик Папроцький (Herby rycerstwa polskiego. Kraków 1584). Як любленим і розширеним серед козацтва інструментом була кобза, показують старинні картини, що зображують козака з кобзою; між віршованими написами на сих картинах подібаються й ось які слова:

Струни мої золоті, заграйте мні стиха,
Ачей козак нетяжище позабуде лиха.

(Куліш. Зап. о Ю. Р. І. 192.)

Про значінне кобзи-бандури в обставині козацького життя¹⁾ свідчить також пісня про Палія:

Прийшов пан Палій до дому да й сів у наміті,
На бандурці виграває: „Лихо жити в світі!“

(Там же, І. 190.)

Усе те показує, що заки кобза-бандура стала товаришкою мандрівного співця, належала вона до предметів козацького вжитку. Житецький вказує на окремий тип військових кобзарів, що

¹⁾ Як думи своїм змістом, зачерпненим з воєнного життя, та епічним стилем (епітетами, повтореннями, описовими зворотами і т. и.) мають дещо спільне з Гомеровими поемами, так і козацьке лицарство, що при воєнному ремеслі плекає гру на кобзі, нагадує сим Гомерових героїв (н. пр. Ахіллія у IX. кн. Іліади).

входили в склад полкової музики; набірались вони із вислужених, нездатних до бою козаків (Мисли 170, 248)¹.

В такому осередкові козацького життя, як запорозька Січ, всякі обставини поспособляли імпровізованню (складанню поетичних творів) при звуках кобзи-бандури; з часом така імпровізація на одну й ту саму тему, повторювана частіше, могла прийняти постійні форми лицарської думи. Деж, як не серед козацьких кругів, під свіжим вражінням подій, можна було творцеві піднятися до такого одушевленого настрою, до такого правдивого й сильного вислову почування? Чиж годні були здобутися на се старці-сліпці здалека від непосредних вражін? ²). Ще й досі такі найбільше правдоподібности має за собою погляд, висловлений П. Кулішем (Зап. о Ю. Р. I. 193), що творці й співці дум, кобзарі-бандуристи вийшли зпоміж козацтва. Можемо догадуватися, що за козацьких часів старці-сліпці, яких репертуар творили так як і тепер головню пісні релігійного змісту, відвідуючи козацькі табори й бенкети задля милостині, певно дуже радо і навперейми виучували від козаків і козацьких кобзарів думи, для яких знаходили завсіди вдячних слухачів. Бож можемо собі уявити, яке вражіння робили думи в тих часах, коли події в них оспівувані потрясали усею суспільністю! Тоді мусіло бути багато охочих до виучування дум і гри на кобзі, що шукали собі відповідного майстра. Таким способом повставали на Україні ті осередки кобзарської організації й школи, чи, як зве їх Драгоманів, гнізда, у яких вироблювалися поодинокі типи кобзарської рецитації, що їх сліди до недавна ще удержувалися на лівобічній Україні.

Про кобзарів бандуристів козацької доби дійшли до нас на жаль лиш випадкові і дуже скупи відомости. Навіть найдавніші збирачі дум, Ломиковський, Цертелєв, Максимович, Лукашевич, Метлинський, не вважали потрібним подавати якінебудь записки про житте кобзарів. Щойно П. Куліш звернув на се пильнішу увагу, містячи дуже цінні помічення про народніх співців у своїх „Записках о Южній Русі“ I. з 1856.

До визначніших кобзарів, яких доводилося стрічати Кулішеви у 1840-вих рр., належить Архип Никоненко з м. Оржиці Лубен-

¹ По давній традиції і гайдамацькі відділи водили з собою кобзарів; у т. зв. „коденській князі“ в звістка, що в 1770 р. Поляки покарали смертю за участь у гайдамацькому повстанні трьох кобзарів: Прокопа Скрягу, Михайла Сокового зятя й Василя Варченка (К. Ф. У. О.: Коденская княга и три бандуриста. К. Ст. 1832. IV. 164—5). В. Ястребов подає (в К. Ст. 1886. X. 379—88 „Гайдамацькій бондурнест“⁴) відомости про такогуж гайдамацького бандуриста Рихліївського, зваого Бандуркою, що спершу служив при київському генерал-губернаторі Леонтеві, описля перейшов на Січ, де „упражнялся при охотныхъ козакахъ бандурною игрою“, за що одержував гроші й одіж, а відтак пристав до гайдамаків.

² А в тім признає й Житецький, що творці дум про Хмельниччину „самі були непосредними свідками подій“ (Мисли 170) та що не лиш творці, але й співці дум могли бути свідками, а навіть учасниками у воєнному життю козаків. Всеж таки стоїть віч на сьому, що такові особливости дум не могли виробитися й утревалитися на полі битви (— з тим і ми згоджуємося), здалека від культурних впливів школи, тому почин у творенню дум завсіди належав старцям. Сей здогад оспорює між іншими М. Драгоманів („Нові варіанти кобзарських співів“, Житте і Слово 1895, IV).

ського пов. Полтавської губ. (Куліш, Зап. I. 7—43). Сліпий, худощавий, вештався він по хуторах в околиці Оржиці, провозуваний своєю пятитлітною донечкою; заробляв також плетенням шнурів. За першої жінки придбав хату з огородом, та друга переводила його добро на горілку, а часами то й зовсім покидала хату; Архип тяжко бідував з дрібними дітьми. По словам Куліша була се справді поетична вдача, прекрасний тип українського кобзаря, співець по призванню; до тогож визначався й гарним голосом. Сидючи в хаті Никоненко нераз грав собі сам, хоч ніхто його не слухав, а нераз то і вночі вставав та грав. Нещасливий у домашньому життю, усто душу вкладав у свій спів, який час до часу переривав зітханнями й рефлексіями — приказками; іноді так переймався змістом пісні чи думи, що голос його дріжав щораз то більше, вкінці риданне переривало на кілька минут його спів. Никоненко співав шість або сім дум, з яких Куліш успів записати отсі: Козак Голота (се перший запис сеї думи взагалі), Олексій Попович, Утеча братів з Азова, Вдова, Сестра і брат. Думи записані від Никоненка визначаються повнотою й викінченнем, так що зачисляються до найкрасших варіантів.

Знаменитим кобзарем того часу був також Андрій Шут із містечка Олександрівки Сосницького пов. Чернігівської губ., від якого Куліш у 1845 р. записав найкрасші думи про Хмельниччину, заміщені задля їх високої стійности на першому місці між варіантами у виданні Антоновича—Драгоманова, а саме: Хмельницький і Барабаш, Повстанне 1648 р. і погром Жидів, Похід Хмельницького на Молдавію, Повстанне після Білоцерківського мира, Смерть Богдана Хмельницького¹). Крім того записав Куліш зо співу Шута ще й думи: Ганжа Андибер, Коновченко, Вдова. Шут стратив зір у 17-му році життя наслідком віспи, відтак почав заробляти плетенням шнурів і упряжі та взявся за свій промисл з незвичайною пильністю; придбав собі хату, оженився і зажив не гірше зрячого. Повдовівши жив при жонатому синові, якого на свій кошт вивчив грамоти. В часі знакомства з Кулішем Шут був сивобородий, кріпкий ще старець — із свіжою краскою лица й жвавими рухами, що показували в ньому чоловіка постійно зайнятого роботою; виявляв незвичайне зацікавленне історичною минувиною України²).

Сліпота розвинула у ньому вроджене залюбованне до пісень; засвоївши собі бандурну гру, Шут став улюбленим музикою й співцем на весь Сосницький округ та випускав із рук бандуру хіба лиш в часі постів. На свос співацьке ремесло глядів як на діло богоугодне; по його думці на те й водяться старці, щоб нагадувати людям про Бога і його благодаті. Старіючись він щораз то пильніше вчашав до церкви, рідше виходив з бандурою на заробок, співав лиш релігійні псалми та історичні пісні й думи, які цинив високо, як правдивий переказ старовини; про обрядові, любовні, жартовливі й інші пісні висловлювався з легковаженнем. По богацтву й поетичній цінности свого репертуару Шут — як каже Куліш — ледви чи мав собі рівного серед нищої братії (Записки о Ю. Р. I. 43—65).

¹ Замітна річ, що саме в Чернігівщині заховалися думи про Хмельницького, які ще в 1830-тих рр. співав кобзар Братиця в Ніжині (про Хмельницького й Барабаша, К. Ст. 1888. VП. Порівн. Ант.-Др. II. 10—15).

² Рисунок Куліша, що зображує Шута з 1845 р., помістив описля Жамчужников у „Живописній Україні“ 1861—2 із характеристикою співця.

Кулішевиж повелося вишукати знаменитого кобзаря Остапа Вересає, що став широко звісним у 1870-тих рр., коли у Записках Південно-західного Відділу Географічного Товариства, І. 1874, подано його обширну житєпись, списану О. Русовом (310—38), характеристики його музикального репертуару, виготовлену М. В. Лисенком враз із нотними записами мелодій (339—66) та тексти пісень і дум, які він співав, списані Русовом і Чубинським (тамже, Матеріяли 1—52). В цьому часі доходило Вересаєви уже 70 літ. На науковому зібранні згаданого Географічного Товариства в вересні 1873 р. проспівав наш кобзар деякі пісні й думи, яких знав тоді 6, а саме: Утеча братів з Азова, Олексій Попович, Федір Безрідний, Соколя, Прощанне козака, Удова. Пізніше вивчив Вересаєй ще три думи*). Крім того співав він релігійні псалми та сатиричні пісні, як Дворянка, Щиголь і виконував багато танкових мелодій на бандурі. — Вересаєй походив з кріпацької родини села Калюжинець, Прилуцького пов., Полтавської губ., де жив на дрібному господарстві його батько, сліпий музикант, що заробляв грою на скрипці. У 4-му році життя осліп, а від 15-го року пробував на науці у різних кобзарів; та довго не таланило йому покінчити правильний 3-літній курс. Врешті одержавши „визвілку“ з правом заробляти самостійно, Вересаєй оженився і якийсь час зажив спокійно сімєю. Та коли віддав дочку заміж, почалися невзгоди: жінка вмерла, а зять п'яниця почав кривдити й зневажати старого, так що він покинув власну хату і пустився знов на кобзарську мандрівку по ярмарках та празниках. Зазнавши на собі болючої кривди, він умів відчувати людське горе. Оттоді то зійшовся наш кобзар з Кулішем і артистом-малюром Жемчужніковом, якого до сліз зворушив співанням пісні про „Правду“; до того часу відноситься замашений у нашому виданні рисунок Жемчужнікова (з Живописної України 1861—2), який присвятив Вересаєви також теплу згадку в петербурській „Основі“. Врешті оженився наш кобзар вдруге в с. Сокиринцях із удовою, яку причарував бандурною грою. „Ой, одружила мене із цим дідом його бандура“ — згадує було його жінка: „як прийде мене сватати, то й вижену; а як заграє на бандурі, да й заверну!“ З того часу Вересаєй зажив спокійно, розвів мале хазяйство, діждався дітей і вже більше не ходив по ярмарках, не хочючи виставляти себе на переслідування поліції, що карала кобзарів як звичайних волокитів.

Вересаєй вірив твердо, що кобзарські пісні й думи від Бога передані людям в науку. Був се справжній артист-співак, що умів глибоко зворушувати людей своїм співом і свідомий був своєї сили: „а вже, як я схочу, щоб проняло, то я вже припущу голосом добре так, та жалісно, наче з серця, — пройме!“ Співаючи він і сам був іноді до сліз зворушений. Одного разу попавши в товариство, де співано українські пісні й думки, він прислухувався з напруженою увагою, відтак заплакав судорожно, голосячи: „Світе мій, світе! Хоч і не бачиш тебе, який же ти гарний! А поміратиж як не хочеться!“ Вересаєй тямив багато кобзарів, — та вони скрізь уже перевидилися; вересклива ліра випирала тихійшу та „поважливу“ кобзу, а молодші співці не квапились вже переймати думи, які мало кого цікавили.

Не менше, як Вересаєви, пощастило й другому визначному кобзареві того часу, Іванови Кравченку-Крюковському, якого багатий на думи репертуар списав у 1876 р. артист-малюр

Порфір Мартинович (К. Ст. 1904. II. 261—313), а відтак ще й В. Горленко (К. Ст. 1882. IV. 481—518), що подав також деякі житєписні відомости про сього кобзаря. Ів. Кравченко ур. 1820 р., походив з кріпаків, підданих дідаччя Крюковського, властителя одного присілка під Лохвицею — звідси пішло й прізвище нашого кобзаря. Ще малим хлопцем взяли його до двора, спершу для забави, а відтак до послуги паничеви, що безжалісно знущався над службою-кріпаком, поки сей у 15-му році почав тратити зір. Врешті пущено з двора сліпого хлопця, а мати по смерті батька віддала його на науку до сліпця-кобзаря, що доводився свояком Кравченкам і вийшов зпід руки старого зінківського кобзаря Хмельницького. Богато дум і пісень перейняв Крюковський від 90-літнього кобзаря Гаврила Вовка, що теж був представником „зінківської науки“. В часі кобзарської мандрівки Крюковський познайомився із Шуттом, Никономком і Вересаєм. Ставши самостійним кобзарем, оженився, діждався численної родини, а заробляючи ще й плетінням шнурів і упряжі, придбав ґрунт і хату на передмістї Лохвиці. Тоді й закинув ходити по ярмарках, знеохочений і тим, що „люди старих пісень не слухають“, не тямлячи нічого про старовину. Умер 1885 р. (К. Ст. 1885. VIII). По свідоцтву Мартиновича співав 12 дум, з яких надруковано отсі: 1) Утеча братів з Азова, 2) Ол. Попович, 3) Федір Безрідний, 4) Самарські брати, 5) Коновченко, 6) Соколя, 7) Прощанне козака, 8) Сестра і брат, 9) Удова, 10) Самійло Кішка (се варіант неповний і поплутаний). Думи співав Крюковський бистрим речитативом з протяжними окінченнями при переміні мелодії.

Однак Вересаєй і Крюковський не були „останніми“ кобзарями, як називано їх у 1870—80-тих рр.: наглядно показує се факт, що й значно пізніше, ще в нашому віці, жили на Україні кобзарі, які вийшли із старшої школи та доховали давню традицію аж до останніх часів перед війною 1914 р. До них належить Михайло Степанович Кравченко, ур. 1858 р. в Великих Сорочинцях, Миргородського пов. Полтавської губер. Стратив він зір в 15-му році життя від золотухи; в 17-му році почав учитися „псалмів“ у кобзаря Самійла Яшного, що в 1908 р. жив ще в Миргороді, але задля глибокої старости був уже зовсім немічний, не виходив нікуди і не співав. М. Кравченко учився співати думи у славного колись кобзаря, тепер уже покійного, Хведора Холодного, про якого розповідав д. Сластьоновий кобзар Оп. Барь: „було як сяде, як зашкряба, як затужить, то й сам плаче і всі з ним, а мідяки то як той горох у коновочку тільки тр... тр... тр...“ Спершу Кравченко заробляв співом у себе в Сорочинцях, у Миргороді і по близьких городах, відтак почав і дальше їздити: до Катеринослава, Харкова; бував у Катеринодарі, Одесі, Ялті, ба, їздив навіть коштом „Географічного Товариства“ до Петербурга на кустарну виставу. Був і в Москві, де пробувано схопити його спів на фонограф, та знімки чомусь не повелися. Від того часу імя Кравченка стало загально відоме. Однак він жив у недостатку: у нього була жінка й кількоро дітей та ще й сім'я хорого брата на його голові. Щоб якось прожити, заробляв собі наш кобзар також плетінням шнурів: „як поповеш — каже — отих верьвовок з місяць, так з пучок дванацять шкур злізе, — куди вже там грати!“ М. Кравченко співав 6 дум: 1) Плач невольників, 2) Плач невольника, 3) Маруся Богуславка, 4) Самарські

*) К. Ф. У. О. Києв. Ст. 1882. VIII.

брати, 5) Утеча братів з Азова, 6) Вдова¹⁾. Крім того в репертуар Кравченка входили псалми, історичні, сатиричні й інші пісні; грав він також багато танкових мелодій. Під вражінням страшних подій з 1906 р., яких жертвою упала й сім'я нашого кобзаря, зложив він новий „невольницький плач“. Сполучивши старинну форму із сучасним змістом та висказуючи свої гадки в образній формі з доволі виразними натяками на теперішність, Кравченко виявив у своєму творі чоловіколюбні почування і бистрий дар помічування. Сей „плач“ на новочасну неволю найкраще характеризує Кравченка і його талант.

Гнат Тихонович Гончаренко, мабуть найстарший кобзар нашого віка, родився в слободі Ріпки Харківського пов., де його батьки жили ще крпаками. Осліп 12-літнім хлопцем після довгої хвороби очей, відтак маючи вже 20 літ учився у кобзаря Кулибаби. Ставши самостійним співцем, побільшив свій засіб пісень та дум і заробляв чимало по ярмарках, найбільше в Харкові й Куряжі, поки ще поліція не гонила так кобзарів. Жив у Губаснковім хуторі недалеко Харкова; опісляж повдовівши перебрався до Севастополя, де жив у свого сина, залізничного робітника, виїжджаючи літом до родини на хутір біля Харкова (по дорозі в Куряжі). Гончаренко співав усього три думи: Олексій Попович, Вдова, Сестра і брат²⁾. Крім того входили в репертуар Гончаренка псалми і сатиричні насмішливі пісні. Думи співав Гончаренко бистрим речігатовом, визначаючи дуже виразно чергові наголоси; архаїчні признаки його рецитації показують, що се співець давньої школи, спадкоємець найкращих кобзарських традицій. До тогож і тексти дум, записаних від Гончаренка, визначаються повнотою і викінченням.

Ось як характеризує Гончаренка пок. Леся Українка: „В ньому справді нічого жебрацького немає, починаючи з одежі, пристойної чумарки, як носять пригородні селяни в Харківщині, і смушевої шапки, і кінчаючи поведінням, повним гідності...; все в ньому повне благородної простоти, особливо кидаються в вічі його руки з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті... Він очевидно любить свій хист не тільки через те, що він дає йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грає „сам собі“ свої музикальні пєси, без співу... Він знає і любить тільки старосвітський репертуар, а до нових і модних тепер співів (як нпр. пісні про Морозенка з новочасними додатками) ставиться скептично (недовірливо) і холодно... Гончаренко грає ліпше ніж співає: в музиці він віртуоз (знаменитий музикант) межи простими бандуристами; співавши у 70 літ ніхто не може добре“ (в 1913 р. було Гончаренкови 77 літ).

Місце кобзарів давньої школи займають кобзари новішого типу, які переймають пісні й думи по часті із устного переказу, а по часті із друкованих збірників та від письменних людей. Сюди належить

¹⁾ Філ. Колесса: Матеріали до укр. етнол. XIII. 1910. 157—75 (тексти), 1—82 (мелодії). О. Сластьон: Кобзарь М. Кравченко і его думи. К. Ст. 1902. V. 303: житєпись, характеристика і дві останні думи.

²⁾ Списала Ляріса Квітка (Леся Українка), видав з мелодіями Філ. Колесса. Матеріали до укр. етн. XIV. (183—92, 66—144). Житєпись і характеристика тамже XII—XIV; порівн. Е. Криєць: „Кобзари и лирики Харьковской губернии“. Сборн. Харьк. Ист. Филол. Общ. XIII. 1902.

Іван Кучеренко з с. Мурафи Богодухівського пов. Харківської губ., що здобув собі широкий розголос прекрасним співом і артистичною грою на бандурі¹⁾. Пильну увагу етнографів звернув на себе багатим репертуаром пісенним недавно померший Терентій Пархоменко з Бурківки, Сосницького пов. Чернигівської губ., також один з молодших кобзарів; був він жонатий, батько 5 дітей, мав свою хату й мале хазяйство. Належав до гурта співців в м. Мені, міг похвалитися уже й учениками²⁾.

Із поданих отсе коротких відомостей про найвизначніших кобзарів показується, що ніяким способом не можна сих співців народніх перемішувати із звичайними дідами-жебраками. Кобзарі по більшій часті мають сталий осідок, свою хату, та попри співи заробляють звичайно ще й плетенням шнурів і упряжі. Майже усі кобзарі — се сліпці; засуджені долею на бідування, позбавлені найбільшої радості життя — оглядати світ Божий у його пишній красі й величності — вони поринають думками у глибину душі, у світ ідей (думок), зосереджують свої гадки на внутрішніх переживаннях. Дорогою терпіння вони витончують свою вражливість на людське горе, на всяку кривду та шукають вислову своїм почуванням і артистичним поривам у співі й музиці — одним словом: стають співцями й поетами. Впрочім народній співець-сліпець — се явище загально-людське, що має свою дуже давню традицію³⁾. Не дармож то й Греки зображували Гомера сліпцем.

Кобзарі — се не прошаки, що своєю бідністю або каліцтвом зворушують і спонукують людей до милостині: се професіональні співці, звання яких вимагає вродженого таланту й музикальності, довгої й тяжкої, з трудом здобуваної, а часами й коштовної науки. Бідну лепту вони не беруть дармо, а відплачують за неї шедро піснею, думою і грою, що часто-густо носить на собі признаки справжнього артизму. Кобзарі мають високе розуміння про своє співацьке призначення, як носители висших ідей, що відривають людей від житевої суєти, а підносять до Бога, вказують на правду і неправду у людських відносинах, нагадують на смерть і суд і вічність, а з другої сторони удержують пам'ять про історичну минувшину народу, про його страждання й героїчні подвиги. Поетичним словом і грою уміють вони настроювати людські душі на висший лад, уміють витискати чисті сльози благородного зворушення, що підносить людину.

Високо оцінює сліпців кобзарів такий знавець народньої поезії як Куліш: всі вони, каже він, визначаються між прочими людьми свого стану вищим настроєм ума, добродушністю, нахилом до фантастичних виображень, поетичними й філософськими спосібностями, вносять в круги селянства релігійно-філософську стихію і піддержують таким способом моральне життє на певній височині (Записки о Ю. Р. I. 43, 45, 65). Так можна було сказати уже в часі занепаду кобзарства, який стверджує й Куліш, коли по висловам самих кобзарів „малі старці настали, нічого не тямлять“ (ibid. 13). З того можемо догадуватися, яке велике значіння для народнього життя мали співці-сліпці у давнину, коли

¹⁾ Ф. Колесса: Матеріали до укр. етнол. XIV, ст. XIV—XV, 163—176.

²⁾ Сперанский: Южно-русская пѣсня и современные ея носители. Київ 1904.

³⁾ А. Веселовский: „Три главы изъ истор. поэтики“. Пб. 1899, 137.

по згадкам старих людей кобзарство процвітало, коли бували „старечі королі“ й „цехмістри“¹⁾, коли співацькі організації були скрізь поширені і держалися ще в повній силі. Отсе гуртування професіональних співців по районах (околицям) полишило виразні сліди у різних типах кобзарської рецитації і групах варіантів, звязаних із територіяльними округами. Подекуди заховалися аж до наших часів останки брацької організації професіональних співців народніх на Україні. По свідочтву Пархоменка осередком сосницьких співців являється звісне у своїм часі військове містечко Мена, де в церкві мають вони свою ікону, перед якою горить негасима лямпада, удержувана коштом усього гурта. В Мені збираються члени брацтва для вирішування спільних справ, але й поза Меною сходяться братчики в означений час на ярмарках і храмових празниках: кождому членови назначають округ, по якому він може заробляти. В часі таких зборів судять винуватців, назначають кари („иноді то й побють“), приймають нових членів, дають членам дозвіл приймати учеників. Тут перед зібраннем співацької братії учитель „майстер“ або „пан-отець“ дає урочистим способом по прийнятому ритуалови т. зв. „визвілку“, т. є. рід промоції, признане цілим гуртом право на самостійного співця ученикови, що покінчив вимаганий, звичайно трилітній курс науки і дав пробу своєї співацької штуки. Відтак слідує желання й угощенне зібраних коштом визволеного. Крім того уживають старці-співці таємної, т. зв. „лебійської“ (лебій = дід) мови, коли хотять, щоб їх не розуміли люди, що не належать до їх товариства. Усе те признаки давніх цехів (брацтв) співацьких із релігійним характером, сліди яких подибаються скрізь на Подніпровю, на Поділля, Волині і в Галичині²⁾.

Всенародне значінне кобзарів бандуристів лежить у сьому, що вони спопуляризували (поширили між народом) козацькі думи та заховали їх від забуття навіть після упадку козацтва, що через пійтьму панщинної неволі й утисків рідного слова перенесли до наших часів сей культурний доробок, сей народній скарб, із якого й нинішнє покоління може черпати духову силу для відбудови української державности.

Думи старшого складу

про боротьбу з Турками й Татарами, „невольницькі“ й навчаючі.^{*)}

1. Плач невольника.

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У города християнської, — до отця, до матусі.

Що не может він їм поклонитися, —
Тільки поклоняється голубоньком сивеньким :

„Ой ти, голубоньку сивенький!
Ти далеко¹⁾ літаєш, ти далеко буваєш;
Полени ти в города християнської
До отця моего, до матусі,
Сядь, пади на подвірї отцівськїм,
Жалібненько²⁾ загуди,

Об моєї пригодї козацької припомяни.

Нехай отець і матуся

Мою пригуду козацькую знають,

Статки-мастки збувають,

Великі скарби собирають, —

Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють³⁾.

Бо як стане Чорнеє море согравати,⁴⁾

То не знатиме отець, либонь матерь,

У которой каторзі⁵⁾ шукати:

Чи у пристані Козловської,⁶⁾

Чи у городі Царьграді на базарі.

10

20

*) Думи старшої верстви подаємо ось у якому порядку: I. невольницькі (ч. 1—7), II. навчаючі (ч. 8—14, між тими й такі, що не мають історичного підкладу), III. думи про воювання з Турками й Татарами, не підходячі під невольницькі й навчаючі (ч. 15—19).

¹⁾ В вищих вар.: високо. ²⁾ У Лук.: подворі, отцовськїм, жалібненько. ³⁾ Визволення невольників чи то оружною силою чи дорогою викупу уважалось на Україні святым ділом, якому пособляли й церковні брацтва та до якого заохочували козацькі думи. ⁴⁾ Согравати (у Лук. хибно „согрівати“) — грати, буритися, хвилювати.

⁵⁾ Каторга, по турецьки кадріга — галера або судно з 24—26 лавками для гребців по 3—4 чоловіка на кожду лавку; гребці-невольники були поприковувані до лавок або по два по три посковувані з собою, обнажені до пояса в усяку погоду, а турецькі наставники підганяли їх до веслування, затинаючи нагаями. Гребці спали й їли по черзі, та не мали відпочинку навіть у свята. ⁶⁾ Козлів — м. Евпаторія на полуднево-західнім березі Криму; там стояв звичайно турецький гарнізон.

¹⁾ Житєцький: Мысли, 162.

Куліш: Записки о Ю. Р. I. 2.

²⁾ Сперанскій: Южнорусская пѣсня и ея современные носители. Київ 1904; П. Ефименко: Шпитали въ Малороссіи. К. Ст. 1883. IV. 723; Братства и союзы вищихъ. К. Ст. 1883. IX—X; Слатьсон: М. Кравченко и его думы. К. Ст. 1902. V; Боржковскій: Лїрники. К. Ст. 1889. IX; П. Н. Тихановъ: Черниговскіе старцы. Труды Черн. арх. ком. II; В. Гнатюк: Лїрники. Етн. Збірник. II.

Будуть ушкали ¹⁾, Турки-яничари ²⁾ набігати,
 За Червоноє море у арабську землю запродади,
 Будуть за них сребро-злато не лічачи,
 Сукна дорогі поставами ³⁾, не мірячи,
 За них брати⁴⁾.

Тогді далася бідному невольнику
 Тяжка неволя добре знати: 30
 Кайдани руки-ноги позідали,
 Сирая сириця ⁴⁾ до жовтої кості
 Тіло козацькоє проїдала.

То бідний невольники на кров, на тіло поглядали,
 Об вірі християнській ⁵⁾ гадали,
 Землю турецькую, віру бусурманську проклинали:
 „Ти земле турецькая, віро бусурманська!
 Ти єсь наповнена сребром-златом,
 І дорогими напитками;
 Тільки же бідному невольнику на світі не вільно,
 Що бідний невольник у тебе пробуваєть, 40
 Празника Рождества, будь-ли Воскресенія не знаєть“.

Все у неволі проклятої, на каторзі турецької
 На Чорнім морі пробувають,
 Землю турецькую, віру бусурманську проклинують.
 „Ти земле турецька, віро бусурманська,
 Ти розлуку християнська!
 Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ войною:
 Мужа з жоною, брата з сестрою,
 Діток маленьких з отцем і маткою“.

Визволь, Боже, бідного невольника 50
 На свято-руський берег,
 На край веселий,*
 Меж народ хрещений!...

(Лукашевич: Малорос. и червонорос. народ. думы и пѣсни. Пб. 1836. 64—65. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни. І. 93—6. — Грінченко: Думи кобзарські. Чернігів 1897. 10. Гр. стягає в одно попередні варіанти. — Сперанській: Южнорос. пѣсня. III. 13 15. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етн. XIII. 167—8. XIV. 4.)

Від коли Турки опанували береги Чорного моря 1475 р., а кримські Татари знайшли оперте о непереможну в тих часах турецьку державу, починається доба безнастанних руйнуючих нападів татарських і турецьких на Україну, з якої чорноморські хижаци женуть що року многотисячні товпи полонених на кримські торговіці. Звідти заповнювано українськими невольниками цілу Туреччину та запродавано їх в Італію, Францію, Еспанію й краї африканського побережа. Поки невольники оставали на Крими, легше ще можна було їх відшукати, викупити або й вимінати; там чекали рабівники на багатий окуп за свою добичу. Звідси перекупували полонених особливо грецькі

¹⁾ Ушкали — розбійники; порівн. сербе. „ускови“. ²⁾ В часі нападів на християнські землі поривали Турки малі діти, які виховували опісля в фанатичній ненависті до рідного племені й віри християнської та творили з них окремі добірні відділи найзавзятійших борців, званих яничарами. ³⁾ Постава — штука, звій сукна чи таванин. ⁴⁾ Сириця — сирій ремінь. ⁵⁾ „Віра християнська“ — Україна, в протипоставленню до Туреччини, „віри бусурменської“.

Остан Вересай

з Калюжинець, Прилуцького пов., Полтавської губ.
 (З рисунку Жемчужнікова. Гд. ст. 58).

торговці, сподіваючись на великі бариші. По свідоцтву татарського письменника XVI. в., Рамана Хаджі, бранців гнали у Крим кінні Татари, помагаючи нагаями, й випікали гарячим залізом таври, як у скотини. М. Бельский в своїй хроніці розказує, як барський староста Претвич гнався 1541 р. за Татарами, щоб відбити від них ясир і допавши до Очакова, побачив, як Татари посадили вже полонених на кораблі й везли їх у Кафу (Теодосію) на продаж. На торговлиці в Кафі було звичайно до 30.000 невольників. Ось що пише про торговлю невольниками на Кримі в XVI. в. очевидець Михайло Литвин: „торгують невольниками у всіх містах Криму, але найбільше в Кафі. Трапляється там, що цілі юрби нещасливців, запродааних в неволю, женуть просто з торгу на кораблі, бо місто лежить коло дуже доброї морської пристані і тому Кафу можна назвати не містом, а ненаситною поганою безоднею, що пожирає нашу кров“ (Ант.-Драгом. Историч. п'єсни. I. 98). По свідоцтву тогож очевидця один Жид мінняло, що сидів при мійській брамі в Кафі і бачив нечисленні товпи українських невольників, яких туди раз-у-раз гонили, питав у Литвина, чи лишилися ще які люди на Україні і звідки береться їх така сила. (Ант.-Драгом. Ист. п'єсни. I. 97). Лови на українських невольників стають для чорноморських Татарів зовсім звичайним промислом і жерелом великих доходів.

По свідоцтву Претвича з 1540-вих рр., багаті Татари й Турки з чорноморських міст (Білгорода, Очакова, Кафи, Козлова) позичали ріжній татарській голоті гроший на коні і з лихвою потім відбирали їх собі невольником. При продажі невольника платив 300 аспр продавець і стількиж купець до місцевого фіску і так кожного року діставав султан по кілька сот тисяч аспр із продажі людий в Очакові й Білгороді (Грушевський: Історія України-Руси. VII., ч. I., 61). З невольниками поводилися їх власники з нечуваною жорстокістю, годували їх дуже поганою стравою, часами й падлиною, та уживали до найтяжших робіт, при млинах, будівлях, особливож до веслування на кораблях.

2. Плач невольників на каторзі.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:

„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!

Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,

Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кості пошмугляло!“¹⁾

Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,²⁾

По ринку він похожає,

Він сам добре тее зачуває,

На слуги свої, на Турки-яничари, зо-зла гукає:

¹⁾ Шмугляти — протирати, виідати. ²⁾ = потурчений християнин.

„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
 Із ряду до ряду захожайте,
 По три пучки¹⁾ тернини і червоної таволги²⁾ набірайте,
 Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!“ 20

То ті слуги, Турки-яничари, добре дбали,
 Із ряду до ряду захожали,
 По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,
 По тричі в однім місці бідного невольника затинали;
 Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кості оббивали,³⁾
 Кров християнську неповинно проливали.

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурманську, клясти-проклинати:⁴⁾
 „Ти земле турецька, віро бусурманська,
 Ти розлуку християнська!“ 30

Не одного ти розлучила з отцем, з матірю,
 Або брата з сестрою,
 Або мужа з вірною жоною!“

Визволь, Господи, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської,
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 У мир хрещений, 40

В города християнські!
 Дай, Боже, миру царському
 Народу християнському
 Славу на многі літа!

(Максимович: Сборник. 1849. 10—13. У тексті Максимовича справлено: „сизи, бідни“ (І. відм. множ.) на „сиаі, бідні“; „бусурманській, християнській“ (І. відм. оди.) на „бусурманський, християнський“; „яничаре“ на „яничари“. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. І. 88—91. — Чубинський: Труды. V. 933—4. — К. Ф. У. О.: К. Стар. 1882. VIII. 266—8. — Грінченко: Думи кобзарські. 18. Текст стягнений із варіантів Максимовича й Ант.-Драг. — Філ. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 165. XIV. 41—50.)

3. Утеча братів з Азова.

I.*)

Як із землі турецької
 Да з віри бусурманської
 Із города із Озова⁵⁾
 Не пили-тумани вставали:
 Тікав повчок⁶⁾
 Малий невеличок,

¹⁾ Пучок від пук — жмут, вязаночка з кількох прутів, різка.
²⁾ Таволга — лоза, spirea, Spirstaude. ³⁾ У Макс.: „оббивали“, що не дає сенсу. ⁴⁾ Проклін турецькій землі й молитва о визволення повторюються в невольницьких думках. ⁵⁾ Азів — колишня турецька твердиня при устю Дону. ⁶⁾ Повчок, від полк — малий відділ, громадка, куща людей

*) Поділ довгих дум на часті переведений впорядчиком збірки.

Тікало три братіки рідненькі,
 Три товариші сердешні.
 Два кінних, третій піший-піхотинець
 За кінними біжить-підбігає, 10
 Кров сліди заливає,
 За стремена хватає,
 Словами промовляє:

„Братте миле, братте любе!
 Хоть один ви милосерде майте,
 Опрани кульбаки¹⁾, добич із коней скидайте²⁾,
 Мене, брата піхотинця, міждо коні³⁾ беріте,
 Хоч мило верст увезіте
 І доріженьку укажіте, 20
 Нехай я буду знати,

Куди за вами в городи⁴⁾ християнські з тяжкої неволі втікати.“
 То старший брат згорда словами промовляє:
 „Чи подобенство, мій брате,
 Щоб я своє добро турецьке на шляху покидав,
 Тебе, труп, на коня брав?
 Одначе ми сами не втечемо
 Ні тебе не ввеземо. 30

Будуть Кримці та Нагайці⁵⁾, безбожні бусурмени,
 Тебе, пішого піхотинця, на спочинках минати,
 А нас будуть кіньми доганяти 40
 І назад у Турещину завертати“.

То брат піший-піхотинець за кінними біжить-підбігає,
 Чорний пожар⁶⁾ під білі ноги підгортає,
 Словами промовляє:

„Братте любе, братте миле!
 Хоч один же ви милосердіє майте,
 Назад коней завертайте,
 З піхов шаблі виймайте,
 Міні, брату меншому, пішому-піхотинцю, з пліч голову здіймайте,
 В чистому полі поховайте, 40
 Звіру-птиці на поталу⁷⁾ не подайте“.

То брат старший згорда словами промовляє:⁸⁾

¹⁾ Опрани кульбаки — мабуть „оправні“, шкірою обшиті, чи металевими прикрасами обковані сідла. ²⁾ В інших варіантах нема згадки про добичу; се по думці Костомарова пізнійший додаток, бо ледво чи могла бути добича у таких утікачів (История козачества въ памяти южнорусс. пѣс. творч.⁴ Собр. соч. 1906. VIII 764.) ³⁾ Треба тут розуміти мабуть давній спосіб перевозу ранених або немцнчих на рядні, причепленому поміж двома кіннями. ⁴⁾ В часах безнастанних татарських і турецьких нападів усякі хочби й найменші оселі, навіть хутори й пасіки на степовому пограниччю, були „обгороджені“, т. є. забезпечені валом, ровом або частоколом; тому то й Січ зоветься в думках також „городом“. ⁵⁾ Нагайці — Татари, що сиділи на північному й східному побережжю Азівського моря. ⁶⁾ = чорний, вигорілий степ. ⁷⁾ Потала — жир, добича; по народньому віруванню душа непохороненого мерця не знаходить супокою. ⁸⁾ Тут у вар. Максимовича слідуєть отсі вірші:

„Сього, брате, зроду вігде не чували,
 Щоб рідною кровю шаблі оббивали,
 Або гострим списом опрощення брали!“

„Чи подобенство, брате, тебе рубати?
Одначе шабля не візьме,
Рука не зведеться,
Серце не осмілиться
Тебе рубати!

А як ти жив-здоров будеш,
Сам у землі християнські увійдеш“.

То брат найменший, піший-піхотинець, за кінними біжить- 50
Словами промовляє: [підбігає,

„Братте миле, братте любе!
Хоч один же ви милосердіє майте:
Будете до тернів, до байраків прибігати,
Так у боки забігайте,
Віти тернові рубайте,
По шляху покидайте,
Мині, брату пішому-піхотинцю, на признаку давайте!“

II.

То став брат старший та середульший до тернів, до байраків
У боки забігали, [прибігати, — 60

Віти тернові зелені рубали,
Брату меншому, пішому-піхотинцю, признаку давали.
Да став же брат найменший, піший-піхотинець, до байраків
Став віти тернові знаходити; [прибігати,

У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:

„Боже мій милий, Сотворителю небесний!
Видно то мої братіки сюда з тяжкої неволі втікали, 70
Об міні велике старання мали.
Колиб міні Господь поміг з сії тяжкої неволі озівської втікати,
Мог би я своїх братіків при старості літ шанувати й поважати!“

То став же брат старший та середульший на полівку¹⁾ ізбігати,
На степи високі, на великі дороги розхідні, —
Не стало тернів да байраків рубати;

То став же брат середульший до старшого промовляти:

„Нум, брате, ми з себе зелені жупани скидати,
Червону та жовту китайку видирати, 80
Пішому брату меншому на признаку покидати,
Нехай він бідний знає, куди за нами, кінними, тікати“.

То став же брат старший згорда словами промовляти:

„Чи подобенство, брате,*
Щоб я своє добро турецьке на шматки драв,
Брату меншому на признаки давав?
Як він жив-здоров буде,

Так сам у землі християнські без наших признаків усяких

То брат середульший милосерде має, [прибуде“.
Із свого жупана червону та жовту китайку видирає,
По шляху стеле-покладає, 90
Меншому брату признаки дає.

¹⁾ Полівка — рівнина, поле, степ.

То став брат найменший, піший піхотинець, на полівку
На степи високі, на великі дороги розхідні, — [ізбігати,
Нема ні тернів, ні байраків,
Ніяких признаків.

Став червону китайку да жовту знаходити;
У руки бере,
К серцю кладе,
Словами промовляє
І сльозами ридає:

„Що не дурнож ся червона да жовта китайка по шляху 100
Либонь моїх братіків на світі немає... [валяється:
Альбо їх порубано,
Альбо їх постреляно,
Альбо у горду тяжку позаймано!

Колиб я мог добре знати,
Що їх порубано альбо постреляно,
Мог би я в чистому полі тіла шукати,
В чистому полі поховати,
Звіру-птиці на поталу не дати“.
110

III.

Однож брата найменшого, одно безвіддя,
Друге безхліб'я,¹⁾
Трете те, що тихий вітер з ніг валяє;
До Осавур-могили прибуває,
На Осавур-могилу зіхожає,
Там собі безпечно девятого дня спочивок має,
Девятого дня із неба води-погоди²⁾ вижидає.

Мало-немного спочивав,
К йому вовці-сіроманці³⁾ находжали,
Орли чорнокрильці налітали, 120
В головках сідали,
Хотіли заздалегоди живота⁴⁾ темний похорон одправляти.

Тоді він словами промовляє:
„Вовці-сіроманці, орли-чорнокрильці,
Гості мої милі!
Хоть мало-немного обождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучиться.
Тоді будете міні з лоба чорні очи висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббірати
І комишами⁵⁾ вкривати“.
130

Мало-немного спочивав...
От, руками не візьме,
Ногами не пійде,
І ясно очима на небо не згляне...
На небо взирає,
Тяжко воздыхає:

Голово моя козацькая!
Бувала ти у землях турецьких,
У вірах бусурменських, —

¹⁾ Безвіддє, безхлібе — недостача води й хліба. ²⁾ Во-
да-погода — погожа, чиста вода. ³⁾ У Куліна: сірохманці —
сірі, епітет' вовка. ⁴⁾ = заздалегідь, ще за життя. ⁵⁾ комиш —
очерет, тростина.

А тепер припало на безвідді, на безхлібі погибати... 140
 Дев'ятий день хліба в устах не маю,
 На безвідді, на безхлібі погибаю*.
 Тут теє промовляв,...*
 Не чорна хмара налітала,
 Не буйні вітри вінули,
 Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
 Тоді вовці-сіроманці находжали,
 І орли чорнокрильці налітали,
 В головках сідали,
 З лоба чорні очі висмикали, 150
 Біле тіло коло жовтої кості оббірали,
 Жовту кість попід зеленими яворами розношали
 І комишами вкривали.¹⁾

IV.

А ще став брат старший да середульший до річки Самарки
 Стала їх темна нічка обіймати, [прибігати,
 Став брат старший до середульшого промовляти:
 „Станьмо, братіку, тут коні попасімо:
 Тут могили великі,
 Трава хороша 160
 І вода погожа.
 Станьмо тутечка, підождімо,
 Поки сонце обітріє,²⁾
 Чи не прибуде ік нам наш піший-піхотинець.
 Тоді на його велике усердіє³⁾ маю,
 Усю добич скидаю,
 Його пішого міждо коні хватаю*.
 „Булоб тоді, брате, як я казав, хватати!
 Тепер дев'ятий день минув,
 Як хліб-сіль їв,* воду пив, —
 Досі й на світі не має...“ 170
 Тоді вони коней пустопаш попускали,
 Кульбаки під себе послали,
 Ружжя по комишах поховали,
 Безпечно спать полягали,
 Світової зорі дожидали.
 Став Божий світ світати,
 Стали вони на коні сідати,

¹⁾ Тут у вар. Максимовича слідуєть отсі вірші:
 Жалібненько квилили, проквіляли:
 Тож вони козацькій похорони одправляли.
 Де-ся взялась сиза возуленька;
 В головках сідала, жалібно ковала,
 Як сестра брата, або мати сина оплакала.
 Стали кінні брати до городів християнських доїзжати,
 Стала к їх серцям велика туга налягати.

Зозуля оплакує мертвого козака також по варіантам Житецького, Чубинського-Русова та Ф. Колесси. ²⁾ „Се як вітром перейде підчас ісходу сонця“ — поясненне кобзаря. Андрієвський догадується, що тут перекручено первісне „обутріє“ = зачне світати. ³⁾ Усердіє — щирість, прихильність.

Через річку Самарку у християнські землі утікати, —
 Став брат старший до середульшого промовляти:
 „Як ми будем, братіку, до отця, до матки прибувати, 180
 Як ми їм будем повідати?
 Будем ми, брате, по правді казати, —
 Буде нас отець-мати проклинати;
 А будем ми, брате, перед отцем, перед маткою олгати, —¹⁾
 Так буде нас Господь милосердний і видимо й невидимо
 [карати.
 А хиба, брате, так іскажемо:
 Що не в одного пана пробували,
 Не одну неволю мали,
 І ночної доби з тяжкої неволі втікали,
 Так ми й до його забігали: 190
 „Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої неволі втікати!“
 Либонь то він так ісказав:
 „Тікайтеж ви, братця,
 А я буду тут оставаться,
 Чи не буду собі луччого долі-щастя мати“.
 А буде отець-мати помірати,
 І будем ґрунта-худобу на дві часті паювати,²⁾
 І третє між нами не буде мішати“.

Тут теє промовляли, 200
 І не сизі орли заклекотали,
 Як їх Турки-яниченьки ізза могили напали, —
 Постреляли, порубали,
 Коні з добиччу назад у город у Турещину позавертали.
 Полегла двох братів голова вище річки Самарки,
 Третя у Осаур могили.
 А слава не вмере, не поляже
 Од нині до віка!
 А вам на многая літа!

(Куліш: Записки о Ю. Р. I. 32—42. *Записано в хут. Оржиці Лубенського пов. Полтавської губ. від кобзаря Архипа Никоненка. — Цертелєв: Опытъ, 21—5. — Срезневський: Запорожская Старина, I. 34. — Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834, 9—14; Сборникъ 1849, 19—24. — Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. II. Р. Геогр. Общ. I. 1874. Матеріали 6—11. — П. С. Іващенко: Записки Ю. З. Отд. II. Р. Геогр. Общ. т. II. (за 1874) 1875. 116—29. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 106—133, 331—6. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 499—504. — В. Горленко: Этногр. Обсър. 1892. IV. 140—3. Сю думу видав Г. по копії із запису П. Лукашевича, зробленого в 1830-тих рр. від кобзаря Стрїчка, того самого, що від нього Лук. записав думу про Сам. Кішку. — Мартинович: К. Стар. 1904 II. 261—69. — Малинка: Этногр. Обсър. 1892. IV. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 15—18. — Грінченко: Думи кобзарські. Чернигів 1897, 20—31. Текст стягнений із вар. Максимовича й Куліша. — Сластьон: К. Стар. 1902. V. — Сперанскій: Южнорусск. пѣсня. III. 4—11. — Ф. Колесса: Матеріали до укр. етнол. XIII. 157—63. Фрагменти тамже 88, 108, 112, 177—8. XIV. 21—26).

¹⁾ = лгати, брехати. ²⁾ Паювати — ділити; пай, пайка — часть.

Ся дума вказує на докладне обізнання із „дикими полями“ і взагалі має реальний підклад; дослідники зачисляють її до найстарших і найкраще викінчених. — В Азові ще за панування Генуезців у XV. в. ведено оживлену торгівлю невольниками. В 1475 р. здобули се місто Турки і відтак заволоділи північними берегами Чорного моря. Від того часу Татари дуже часто починають нападати на Україну і то кількома шляхами, з яких найважніші отсі: 1) Муравський, згадуваний у декотрих варіантах нашої думи (А. Д. I. вар. А. і Д.), що провадив по верхів'ям рік Кінські Води, Самара, Орель до горішнього бігу Ворскла т. є. по водорозділу Дніпра й Азовсько-Донського басейну. 2) Чорний шлях ішов із Криму в правобережну Україну по водорозділу Буга й Дніпра на Черкаси, Київ (А. Д. I. 133). 3) Волоський шлях поза Дністром простував на Покуття.

Можна догадуватися, що зазначена в думі дорога утікачів вела спершу від Донського лиману надбережними степами до байраків річки Міуса, що вливається до Азовського моря. Межи р. Міусом і його притокою Кринкою (в Міуському окрузі війська Донського) лежить згадана в нашій думі Савур-могила, на якій умирає наймолодший брат (Багалій: Історія Слободської України 1918. 62). Старші брати виїхали далі на Муравський шлях, а врешті добилися до р. Самари, де й настигла їх погоня.

Степ межи Азовом і лівобічною Україною змальований в думі як безлюдна пустиня, — міжтим уже з другою половиною XVI. в. з'являються на р. Самарі запорозькі селитьби; тому у виданню Антоновича—Драгоманова віднесено сю думу до першої половини XVI. в. Та по думці Д. I. Багалія (Історія Сл. Укр. 62) се не є певна вказівка, бо ще й у першій половині XVII. в. степ межи Азовським морем (над яким Ногайська Орда мала свої таборища) й р. Самарою був у татарських руках.

Варіанти сеї думи різняться головню закінченням, по якому можнаб їх поділити на дві групи: в одній (у Куліша, Срезневського, Максимовича) брати гинуть у дорозі, порубані турецькою погонею; їх досягає однакова немезіс (кара), хоч лише старший брат показав себе дійсно безсердечним, а молодший прогрішився радше слабодушністю. В другій групі (у Сластьона, Ф. Колесси, Горленка, Ант.-Драг. вар. А.) старші брати вертають щасливо до дому: та коли найстарший відповідає викрутками на випитування батька й матері про долю наймолодшого сина, середущий виявляє щиро усю правду; батьки прощають йому, а найстаршого сина проклинають і проганяють від себе. У декотрих варіантах сеї групи пропущений епізод з батьками; старші брати, вернувши до дому, проклинають турецьку землю та жертвами на церкві стараються змити свій гріх (у Чубинського—Русова, Драгоманова, Ан.-Др. вар. Е).

Розслідови сеї думи присвячена розвідка М. А. Андрієвського: „Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея“. Одесса 1884.

Супроти Кулішевого видання дозволяємо собі ось які зміни: Замість початкового и в словах „из, ик, искажемо, избігати“ — ставимо скрізь і: із, ік і пр. Замість „зведетця, осмілитця“ — пишемо: зведеться, осмілиться і пр. Замість уживаного подекуди злучника „до“ пишемо: то.

4. Маруся Богуславка.

I.

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,¹⁾

10

Прихождає,
Словами промовляє:

„Гей, козаки, ви бідні невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?“

Що тоді бідні невольники зачували,

Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,

По річах²⁾ познавали,

Словами промовляли:

„Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
По чім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?“

20

Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм.

То ми не можемо знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера*.

Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,

30

До козаків словами промовляє:

„Ой, козаки, * ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великодная субота,
А завтра святий празник, роковий³⁾ день, Великдень*.

То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,

Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:

„Та бодай ти, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день, Великдень, сказала!“

40

То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,

Словами промовляла:

„Ой козаки, ви бідні невольники,
Не лайте мене, не проклинайте!“

¹⁾ = з м. Богуслава, над Росю. ²⁾ = по мові. ³⁾ Роковий — що приходить лиш раз на рік.

Бо як буде наш пан турецький до мечети¹⁾ відіжджати,
 То буде міні, дівці бранці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На руки ключі віддавати:
 То буду я до темниці прихождати,
 Темницю відмикати,
 Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати“.

II.

То на святий празник, роковий день, Великдень,
 Став пан турецький до мечети відіжджати,
 Став дівці бранці,
 Марусі, попівні Богуславці,
 На руки ключі віддавати.
 Тоді дівка бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Добре дбає, —
 До темниці прихождає,
 Темницю відмикає,
 Всіх козаків,
 Бідних невольників,
 На волю випускає
 І словами промовляє:

„Ой, козаки,
 Ви бідний невольники!
 Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте;
 Тільки, прошу я вас,*
 Одного города Богуслава не минайте,
 Мойому батьку й матері знать давайте:
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Гуртів²⁾, великих маєтків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збирає,
 Та нехай мене, дівки бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупає, —
 Бо вже я потурчилась, побусурменилась,
 Для роскоші турецької,
 Для лакомства нещасного!“

III.

Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у прозьбах ширих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!

¹⁾ Мечета — турецька святиня. ²⁾ В інших варіантах „статків-маєтків“ (Матеріали до укр. етвол. XIII. 165.)

(Куліш: Записки о Ю. Р. I. 210. Записано в с. Краснім Куті Богодухіве. пов. Харківс. губ. від сліпця Ригоренка. — Антонович — Драгоманів: Историч. пѣс. I. 231—35. — Фіп. Колесса: Матеріали до укр. етн. XIII. 163—65. Фрагменти: тамже XIV. 6—10, 145—151).

Молоді, гарні невольниці з України цінилися дуже високо на турецьких торгах: тому то їх везено у Крим на конях або на возах, опісля відкормлювано, убирано в шовкову одіж і продавано, як каже Михайло Литвин, „на вагу золота“ (Ант.-Др. И. п. I. 236). Попавши в дім знатного чоловіка та прийнявши іслам, така бранка доходила нераз до значіння і впливу, як Маруся Богуславка в думі.

Одначе постать Марусі являється подекуди загадковою, а її відношення до „турецького пана“ і до козаків неясне. Коли вона зважилася проти волі свого пана визволити так багато невольників, то своїм сміливим вчинком мусілаб хіба стягнути на себе тяжку кару; та про се не згадує дума, що виглядає як частина якогось більшого невольницького круга дум (Ст. Томашівський: „Маруся Богуславка в укр. літературі“ 1901. 7—8).

Вислів думи, що невольники тридцять літ світу-сонця не видали, треба уважати поетичним прибільшенням. Всеж таки змальована в думі картина з життя невольників у Туреччині має реальний підклад і згоджується з історичними свідченнями. Ось що подає один англійський автор про положення невольників у Фезі й Марокко: „Найтяжші роботи, накладані в Європі на злочинців, ніщо супроти того, що терпить багато чесних людей у сьому новому Єгипті. Невольників замикають кожного вечера, а ранним ранком виводять їх на роботу жорстокі доглядачі, обсипуючи їх побоями й проклинами. Працюють сі нещасники особливо при будівлях, які ставить володар, інші працюють на конюшнях, або мелють на ручних млинах. Нелюдські наставники карають за всякий хочби найдрібніший промах, за найменшу не увагу. Вони бувають на стільки негуманні, що нераз не дають часу нещасливим бранцям зісти кусок хліба. Уже утомлених за дня часто тягнуть ще в ночі з образливим криком на нову роботу. А вже найбільше противне природі се, що людей запрягають до возів разом із ослами й мулами. Сих нещасних рабів замикають на ніч у підземні круглі й тісні темниці. Туди спускають їх по шнуровій драбині, яку потім витягають, а на отвір накладають залізу ляду. Не красша й їх їда: їм не дають нічого крім фунта чорного печива з ячмінної муки і трохи оливи. Одежиною невольників є звичайно рубатка із грубої шерсти з капішоном, так що вона служить відразу за нагортку, сорочку і штани. Бувало й так, що володарі убивали сотнями християнських бранців і то або для забави, або тому, що уважали їх не дуже то роботящими“ (Ант.-Др. И. п. I. 238—9).

5 Іван Богуславець.

I.

В городі Козлові стояла темниця камяная,
 Сім сяжень в землю вмурованая.
 У тій темниці пробувало сімсот козаків,
 Бідних невольників.

Між ними без старшини козацької не було;
Був один старший старшиною, Іван Богуславець,
Гетьман запорозький.

Вони десять літ у неволі пробували; ¹⁾
То Іван Богуславець сидя собі думає да гадає,
До козаків словами промовляє:

„Козаки, панове молодці!
Що у нас сьогодні за день велика субота,
Завтра буде святий день, Великдень.

Будуть наші отці рано вставати,
До Божого дому приступати,
Божее слово вислухати,

Нас, бідних невольників, поминати...“
То всі невольники теє зачували,
Дробними слезами обливали,

Іванця Богуславця кляли ²⁾ - проклинали:
„Бодай ти собі, Іванче Богуславче, ³⁾ щастя і долі не мав,
Що ти нам сей празник ісказав“ ⁴⁾

Іван Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:
„Не лайте мене, братте, ⁵⁾ не проклинайте,
Може нам, братте, Бог милосердний буде помогати,
Чи не будем ми з неволі виступати“.

II.

То в неділю рано пораненько
Алкан-Пашева турецькая од мужа зоставала,
Свого мужа поховала,

До темниці прихожала,
Темницю одмикала,
Іванця Богуславця за білу руку брала,
Ще словами промовляла:

„Іванче Богуславче!
Колиб ти свою віру християнськую поломав,
А нашу бусурменську на себе брав,
Ужеб ти в городі Козлові панував;
Яб твоїх невольників всіх із темниці випускала,
В землю християнськую хорошенько провозжала“.

Іванець Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:

„Алкан-Пашова, пані молодая!
Як не будеш ти мені християнською вірою урікати,
Буду я тебе за жону до себе брати“.

III.

То вже Алкан-Пашова, пані молодая,
Сім неділь хмелю не заживала,
Християнською вірою не урікала,
Всіх невольників із темниці випускала,
В землю християнськую хорошенько провозжала.

Як стала на восьмій неділі хміль заживати,
Стала з молодими турецькими панамі гуляти,
Стала Іванцеви-Богуславцеви християнською вірою урікати:

„Дивіться, панове,
Який у мене муж прекрасний,
Та він у нас побусурменився для роскоші турецької“.

Іванець Богуславець теє зачуває,
До Чорного моря швиденько прибігає,
В лодку сідає,
Козаків серед Чорного моря догоняє,
До козаків в судно вступає.

Алкан-Пашева, пані молодая, до Чорного моря прихожає,
Іванця Богуславця в судні забачає,
Дробними слезами обливає:

„Іванче Богуславче!
Бодай тебе Господь милосердний на сім світі ізбавив,
Як ти мене молоденьку зрадив“.

IV.

То ще як стала темная ніч наступати,
Стали козаки до города Козлова назад прибувати,
Стали на Турків на сонних набігати,

Стали їх рубати,
Город Козлів огнем мечем воювати,
Стали турецькі льохи розбивати,
Сребро-злато, дорогую одіжку забирати, —
Став Іванець Богуславець Алкан-Пашевую, паню молодую,
Стали од пристані козловської поспішати, [рубати.

Іще досвіта до города Січи прибувати,
В городі Січи скарби ¹⁾ турецькі розділяти,
Стали уже козаки словами промовляти:

„Іванче Богуславче, гетьмане запорозький!
Десять літ ти в неволі пробував,
Ні одного козака не утеряв!“
Визволь, Господи, невольника із неволі
На край веселий,
Между мир християнський!

(Житецький: Мисли. 220—224. — Антонович — Драгоманів: Историч. пѣс. I. 241—2. Се мабуть попсована пісенна версія думи.)

Житецький догадується, що думи про Марусю Богуславку й Івана Богуславця є лиш відривками якогось обширного епоса, що оспівував долю одної родини, може з Богуслава, одначе не дійшов до нас у цілости. Подану у виданню Антоновича—Драгоманова пісню чи попсовану думу (се тяжко розібрати) про Івана Богуславця треба уважати коротшою і заразом старшою версією нашої думи; вона оспівує основну тему думи — увільнення Богуславця Туркинею за ціну відречення від своєї віри.

Варіант Житецького переплутаний з думою про Марусю Богуславку, з якою має він ось які спільні моменти: а) назвище, та по часті й характер героя, що прийнявши іслам (по щирости чи під-

¹⁾ У Житецького: пробували в неволі. ²⁾ У Ж.: паяли. ³⁾ У Ж.: Іванець-Богославець. ⁴⁾ У Ж.: отказаль. ⁵⁾ У Ж.: братцы.

¹⁾ У Житецького: сокровища.

ступно — се не змінє річи), використовує своє положення до того, щоб увільнити земляків із темниці; б) образ темниці із запертими в ній невольниками; в) звістка про Великдень; г) увільнення козаків; г) молитва о визволенні. Сей варіант переносить головну вагу на визволенні бранців, як у думі про Марусю, а крім того вказує ще й такі мотиви, яких нема ані в версії Антоновича—Драгоманова ані в думі про Марусю Б., а саме: зневаженні й пімста Богуславця. Коли вже Маруся своїм сміливим поведінням на дворі турецького пана нагадує радше ролю господині в українській сімі, то Алкан-Пашева ще дальше відбігає від типу турецької жінки, вибираючи собі за мужа бувшого невольника та насміхаючися з нього серед бенкетування з турецькими панами.

Думою про Івана Богуславця покористувався автор „Історії Руссов“, звязуючи самовільно свої фантастичні звістки про визволення Богуславця Туркеною із походом Скалозуба, що відбувся буцімто 1583 р.: „Писарь Богуславецъ, захваченъ былъ Турками при городѣ Козловѣ, но послѣ Запорожцами былъ вырученъ помощію Семиры, жены паши турецкаго, которая выѣхала вмѣстѣ съ Богуславцемъ въ Малороссію и была его женою“ (Ант.-Др. И. п. I. 243). Автор „Історії Руссов“ користувався мабуть тою відміною нашої думи, яка заховалася у старшій пісенній версії.

6. Самійло Кішка.

1.

Ой, із города із Трапезонта¹⁾ виступала галера
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой, первим цвітом процвітана, —
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана, —
Гарматами рештована;²⁾
Третім цвітом процвітана, —
Турецькою білою габою покровена.³⁾
То в тій галері Алкан-Паша,⁴⁾

¹⁾ Трапезунт — місто на північному побережжю Малої Азії, було резиденцією паши, начальника еялета, себто намісництва, зложеного з кількох більших округів (санджаків). ²⁾ Рештована, у Лукашевича „арештована“, — зняряджена, озброєна, від німецького *güsten*; порівн. польське *gunsztunek*, т. є. озброєння. У Шевченка: риптувать вози. ³⁾ Отсей опис парадної турецької галери підходить близько до дійсности. Турецькі кадрії мали по три вітрила, а для охорони залози перед спекою й дощем мали по два покривала, зроблені йноді з дорогих, цвітливих матерій т. зв. киндяків, червоного й зеленого оксаміту або з білого сукна, т. є. габи. Звичайно були на галері три більші й чотири менші гармати. З верха були турецькі галери розмальовані яркими красками. Великі галери могли містити до 1300 людей, як приблизно подано в думі. Гребці, коло 300, сиділи поприковувані на 25—30 лавках. З того опису виходить, що думу про Самійла Кішку зложено серед людей, які були добре обізнані з турецькими галерами (Ант.-Драг. Ист. п'єс. 220—1). ⁴⁾ Алкан-Паша — начальник трапезунтського еялета, зображений в думі як чоловік жорстокий для християн; се був звичайний тип у турецькій адміністрації.

Трапезонськеє князя гуляє,
Ізбранного люду собі має:
Сімсот Турків, яничар чотириста¹⁾
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.

Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій — Мусій Грач,
Військовий трубач;²⁾
Четвертий — Ляш-Бутурлак,³⁾
Клюшник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять-чотирі,⁴⁾ як став по волі,⁵⁾
Потурчився, побусурманився,
Для панства великого,
Для лакомства нещастного!

В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли:
Проти Кефи⁶⁾ города [приставали,
Там собі великий та довгий опочинок мали.
То представиться Алкан-Пашаті,
Трапезонському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, на почуд.⁷⁾

То Алкан-Паша,
Трапезонськеє князя,
На Турків-яничар, на бідних невольників покликає:
„Турки, каже, Турки-яничари,
І ви, бідні невольники!
Которий би мог Турчин-яничар сей сон одгадати,
Мог би йому три гради турецькі даровати;

¹⁾ У Лук.: штиреста. ²⁾ У Лук.: трембач. ³⁾ У Лук. „Ляш“ — тут зовсім не до речі, як справедливо замічає Драгоманів (Нові варіанти кобзарських співів. Київ і Слово 1895. III. 267); тому ми справили се слово по варіанту Житецького, у якому побіч темної назви „Ляш“ приходиться „Ляш“, а також „И ляш“, т. є. Ілля; також в копіі Маслово з рукописи Ломиковського знаходив Драгоманів „Ляш“ і „Ляж“ замість „Ляш“. „Бутурлак“ перекручено з „Потурлак“, т. є. потурчений християнин; таким ренегатам, що набиралися найбільше зпоміж Греків, віддавали Турки догляд над невольниками та наділювали їх навіть високими урядами. ⁴⁾ У Лук.: двадцять-штире. ⁵⁾ 30 і 24 — епічні числа, поетична гіпербола. ⁶⁾ Кефа або Кафа — тепер Теодозія, місто на південно-східному березі Криму, колись головний ринок для торговлі полоненими невольниками. ⁷⁾ Віщі сни часто подібуються в епічних творах, починаючи від найдавніших, як Іліада (сон Агамемнона), Одисея (сон Навзикаї), Пісня про Нібелюнгів (сон Крїмгільди), Пісня про Ролянда (сон Карла В.), Пісні про Косове поле (сон царя Лазаря). Зловіщій сон Святослава в Слові о полку Ігоревім можнаб пояснювати також впливом народньої творчости.

А которий би мог бідний невольник одгадати,
Мог би йому листи визволені писати,
Щоб не мог ніхто нігде зачіпати!"

Сеє Турки зачували,*

Нічого не сказали.

Бідні невольники, хоч добре знали,

Собі промовчали.

Тільки обізветься між Турків Ляш-Бутурлак,

Клюшник галерський,

Сотник переяславський,

Недовірок християнський:

"Як же, каже, Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
Що ти не можеш нам повідати?"

"Такий мині, небожата, сон приснився,

Бодай ніколи не явився!

Видиться: моя галера цвіткована, мальована,

Стала вся обідрана, на пожарі спускана;¹⁾

Видиться: мої Турки-яничари

Стали всі в пень порубані;

А видиться: мої бідні невольники,

Которі були у неволі,

То всі стали по волі;

Видиться: мене гетьман Кішка

На три часті розтяв,

В Чорнеє море пометав..."

То скоро теє Ляш-Бутурлак зачував,

К йому словами промовляв:

"Алкане-Пашо, трапезонський княжату,

Молодий паняту!²⁾

Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати.

Скажи мині получче бідного невольника доглядати,

З ряду до ряду сажати,

По два, по три старії кайдани і новії ісправляти,

На руки, на ноги надівати;

Червоної таволги по два дубці³⁾ брати,

По шиях затинати,

Кров християнськую на землю проливати!"

II.

Скоро то сеє зачували,

Од пристані галеру далеко одпускали;⁴⁾

До города до Козлова,

До дівки Санджаківни⁵⁾ на зальоти⁶⁾ поспішали.

¹⁾ = спалена. ²⁾ Знаменна для поетичного стилю дум форма 5-го відм. ³⁾ Дубець — прут, різка. ⁴⁾ Тут у Лук. ідуть вірші, пропущені у пізнійших виданнях:

Тоді бідних невольників до опачин руками приймали,

Щироглибокої морської води доставали.

⁵⁾ Санджак (турецьке слово) — начальник ополчення, губернатор, намістник, а також округ зложений з кількох повітів. Санджаківна, дочка козлівського губернатора; як на Туркиню поводитьсь вона надто свобідно; та знатнійші Туркині, особливо на Крими, могли позволяти собі на більшу свободу, ніж се допускали турецькі звичаї.

⁶⁾ У Лук.: залети — залидзянє.

50

60

70

80

Павло Гащенко
з Харківської губ.

То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна на зустріч вихожає,
Алкана Пашу в город Козлов зо всім військом затыгає,
Алкана [Пашу] за білу руку брала,
У світлиці-камяниці зазивала,¹⁾
За білу скамю²⁾ сажала,
Дорогими напитками наповала,
А військо серед ринку сажала.

90

То Алкан-Паша,
Трапезонськеє князя,
Не барзо дорогії напитки вживає,
Як до галери двох Турчинів на підслухи посилає:
Щоб не мог Ляш³⁾ Бутурлак Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе сажати!

То скоро ся тиї два Турчина до галери прибували,
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:

100

„Ой, Ляше-Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був в такій неволі, як ми тепера:
Добро нам учини,
Хоч нас, старшину, одомкни;
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали“.

Каже Ляш-Бутурлак:

„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький, * батьку
Добро ти вчини, [козацький!]

110

Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!

Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата про-

То скоро Кішка Самійло зачував, [бувати!“

[Словами промовляв:]

„Ой, Ляше-Бутурлаче, *

[Сотнику переяславський,]

Недовірку християнський!

Бодай же ти того не дождав,

120

Щоб я віру християнськую під нозі топтав!

Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,

А буду в землі козацькій голову християнську покладати!

Ваша віра погана,

Земля проклята!“

Скоро Ляш-Бутурлак теє зачуває,

Кішку Самійла у шоку затинає.

„Ой, каже, Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,

Буду тебе паче всіх невольників доглядати,

130

Старий і новий кайдани направляти,

Ланцюгами за-поперек в троє буду [тебе] брати!“

То тиї два Турчина теє зачували,
До Алкана-Паші прибували:

¹⁾ У Лук.: визивала. ²⁾ Скамя — лава, стілець, ослін. ³⁾ У Лук.: Ляше.

„Алкане-Пашо, трапезонськеє князя!
 Безпечно гуляй!
 Доброго і вірного ключника маєш:
 Кішку Самійла в щоку затинає,
 В турецьку віру ввертає!“

То Алкан-Паша, 140
 Трапезонськеє князя,
 Великую радість мало:
 По-полам дорогії напитки розділяло,
 Половину на галеру одсилало,
 Половину з дівкою Санджаківною уживало.

Став Ляш-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
 Стали умисли козацьку голову ключника розбивати.

„Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
 Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити...“ 150
 До Кішки Самійла прибуває,
 Поруч себе сажас,
 Дорогого напитка метас,
 По два, по три кубки в руки наливає.

То Самійло Кішка по два, по три кубки в руки брав, —
 То в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третю¹⁾ до долу пускав.
 Ляш-Бутурлак по єдиному випивав, —
 То так напився,

Що з ніг звалився. 160
 То Кішка Самійло та угадав,
 Ляша-Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав;
 Сам вісімдесят чотири ключі з під голів виймав,
 На п'яти чоловік по ключу давав:

„Козаки-панове! добре майте,
 Один другого одмикайте,
 Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
 Полуночної години дожидайте!“
 Тоді козаки один другого одмикали,
 Кайдани із рук, із ніг не кидали,
 Полуночної години дожидали. 170
 А Кішка Самійло чогось догадав,
 За бідного невольника ланцюгами в троє себе приняв,
 Полуночної години дожидав.

III.

Стала полуночная година наступати,
 Став Алкан-Паша з військом до галери прибувати.
 То до галери прибував,
 Словами промовляв:

„Ви, Турки-яничари, помаленьку ячите,²⁾
 Мойого вірного ключника не збудіте!
 Сами же добре поміж рядами проходите,
 Всякого чоловіка осмотряйте! 180
 Бо тепера він підгуляв,
 Щоби кому пільги не дав...“

То Турки-яничари свічі у руки брали,
 Поміж рядів проходили,

¹⁾ У Лук.: сквозь третю хусту. ²⁾ Я ч а т и — гомоніти; по поетичному вислову укр. пісень і дум лебеді „ячать“.

Всякого чоловіка осмотряли...

Бог помог, — за замок руками не приймали!

„Алкане-Пашо, безпечно почивай!
 Доброго і вірного ключника маєш:
 Він бідного невольника з ряду до ряду посажав, 190
 По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
 А Кішку Самійла ланцюгами у троє приняв.“

Тоді Турки-яничари у галеру вхожали,
 Безпечно спати полягали;
 А которії хмельні бували, на сон знемогали,
 Коло пристані Козловської спати полягали.

Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
 Сам між козаків устав,
 Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
 У галеру вхожає, козаків пробужає, 200
 Шаблі булатній³⁾ на вибір вибирає,
 До козаків промовляє:

„Ви, панове молодці, кайданами не стучіте,
 Ясини²⁾ не вчиніте,
 Ні которого Турчина в галері не збудіте!“

То козаки добре зачували,
 Самі з себе кайдани скидали,
 У Чорнеє море кидали,
 Ні одного Турчина не збудили. 210

Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:

„Ви, козаки молодці, добре, братте, майте,
 Од города Козлова забігайте,
 Турків-яничар³⁾ в пень рубайте,
 Которих живцем у Чорнеє море бросайте!“ 220

Тоді козаки од города Козлова забігали,
 Турків-яничар в пень рубали,
 Которих живих у Чорнеє море бросали.

А Кішка Самійло Алкана-Пашу із ліжка взяв,
 На три часті розтяв, 220
 У Чорнеє море побросав,
 До козаків промовляв:

„Панове молодці! добре дбайте,
 Всіх у Чорнеє море бросайте,
 Тільки Ляша-Бутурлака не рубайте,
 Между військом для порядку за яризу⁴⁾ військового

Тоді козаки добре мали, [зоставляйте!]
 Всіх Турків у Чорнеє море пометали,
 Тільки Ляша-Бутурлака не зрубали, —
 Между військом, для порядку, за яризу військового зоставляли. 230

Тоді галеру од пристані одпускали,
 Самі Чорним морем далеко гуляли.

Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку
 Не сива зозуля заковала,

¹⁾ Булатний — сталевий. ²⁾ Я с и н а або и с а — шум, галас, трівога, військовий оклик, а також привітання, сальва. ³⁾ У Лук.: Турок-яничар. ⁴⁾ Я р и з а, ярижник — низший військовий служебник для посилки і пр.

Як дівка Санджаківна коло пристані похожала,
Та білі руки ломала,*
Словами промовляла:

„Алкан[е]-Пашо, трапезонськеє княжату,
На що ти на мене такеє великеє пересердіє¹⁾ маєш,
Що од мене сьогодні барзо рано виїждаш?
Когда би була од отця і матусі
Сорома і наруги приняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!“ 240

IV.

Скоро ся тоє промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.

А ще у неділоньку
У полуденну годину
Ляш-Бутурлак од сна пробуждає,
По галері поглядає,*
Що ні єдиного Турчина у галері немає.
Тогді Ляш-Бутурлак із ліжка встає, 250
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:

„Ой, Кішко Самійло, гетьмане запорозький, батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці²⁾ віка мойого на тебе!
Бог тобі допомог неприятели побідити,
Та не умітимеш у землю християнськую входити!

Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин³⁾ посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди; 260
Бо ще будемо од города Козлова до города Цареграда
[гуляти,

Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана Пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти, —
То як будеш отвіт оддавати?“

Як Ляш-Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.

Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти, 270
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.

То Ляш-Бутурлак чогось догадав, —
Сам на чердак⁴⁾ виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по грецьки,
У друге по турецьки.

¹⁾ = гнів. В укр. народніх голосіннях приговорюють до мертвого так, як би він чого загнівався або вибирався у далеку дорогу.
²⁾ У Лук.: на станці. ³⁾ Опачина — велике весло, керма, стерно.
⁴⁾ Чердак — підвисшений поміст на кораблі, дзюб більшої лодки.

Каже: „ви, Турки-яничари, по маленьку, братте, ячіте, 280
Од галери одверніте;
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілле знемогає,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і по вік забувати!“

Тогді Турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гремали,
Яссу воздавали. 290

Тогді козаки собі добре дбали, —
Сім штук гармат собі рештовали,
Яссу воздавали.
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славути низенько уклоняли:
„Хвалим Тя, Господи і благодарим!
Були пятьдесят чотирі годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог хоть час по волі!“

V.

А у Тендрові¹⁾ острові Семен Скалозуб²⁾
З військом на заставі³⁾ стояв, 300
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:

„Козаки, панове-молодці!*
Що сія галера чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добичю гоняє?
То ви добре майте, —
По дві штук гармат набірайте,
Тую галеру з грозної гармати привітайте, 310
Гостинця їй дайте!“⁴⁾

Тогді козаки промовляли:
„Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Деє ти сам боїшся
І нас козаків страшишся.
Єсть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має, —
Ні за великою добичю гоняє: 320
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає.“
„Ви віри не діймайте,
Хоч по дві гармати набірайте,

¹⁾ Тендра — низький, пісковий острів недалеко дніпрового лиману проти Кінбурзької коси, був звичайною стоянкою Запорожців. ²⁾ „Певних доказів отаманування Скалозуба в 1599 р. не маємо жадних“ (В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII в. Зап. Н. Т. ім. Ш. LXIII. 135). ³⁾ З а с т а в а — погранична сторожа. ⁴⁾ Тут у Лук. ідуть вірші:
„Бєли Турки-яничари, то у пень рубайте,
Бєли бідний невольник, то помочи дайте“.

Текст дум у виданні Лукашевича пересіяний похибками (як се зазначили ми на ст. 3); отже щоб не треба було подавати надто великого числа приміток, передруковуємо думу про Самійла Кішку у справленій формі по виданні Максимовича з 1849 р., у якому й поділ на вірші красший, як у Лукашевича. Всеж таки уважаємо потрібним подекуди придержуватися первісного тексту, по якому справляємо похибки та доповнюємо пропуски пізніших видань.

От найважніші зміни, які впроваджує Максимович в тексті Лукашевича: 1) прикметникові й заіменникові закінчення на середній рід у 1 відм. однини еє замість оє: трапезонськеє, Чорнес, великеє, тее, замість трапезонськоє, Чорное, великое, тоє і т. и. Хоч закінчення оє подибуються в ряди-годи і в пізніших записках дум (пор. думу „Соколя“), то послідовність, з якою ся форма переведена у виданні Лукашевича, справді наводить сумніви про вірність запису. 2) З тої самої причини, відповідно до народного виговору, обмежує М. уживання неперезвучених о, в замість і: Санджаківна, ніч, під, зам. Санджаківна, ноч, под і т. и.; сімсот, зачепати, утекає, меж, помеж і т. и. 3) М. уживає голосових шелестозвуків д, з замість безголосих т, с у словах: од, одмикати, одгадати замість от, отмикати, отгадати і т. и.; з, збудили — замість с, сбудили і т. и.

Крім того приймаємо ще й поправки Антоновича—Драгоманова в отсих формах: яничари зам. яничаре; весілля, похмілля, плаття зам. весілье, похмілье, платье; братте зам. братіє.

Вірші й слова, якими М. доповнює текст Лукашевича, подаємо в скобках.

* * *

Самійло Кішка виступає межі 1599 і 1602 р. як зручний провідник козацтва, що успішно встоює за правами козаків перед польським урядом. В заміну за воєнні послуги козаків добивається він того, що привернено козацтву (з деякими обмеженнями) вольности й права, які були скасовані після Лубенського погрому 1596 р. Літом 1600 р. бере Самійло з Запорожцями визначну участь у поході польського війська під проводом Замойського на Молдавію в обороні Могили. Відтак 1601 р. виправляється з Замойским на Ливонію, щоб виперти звідти шведські війська; у сьому поході потерпіли козаки тяжкі страти, а сам Кішка поляг при облозі міста Феліна з початком 1602 р. Вкінці думи описана стріча Самійла Кішки із Семеном Скалозубом, який 1598 р. був на Січі осаулом, а в 1599 р. міг бути й кошовим, як сказано в думі; виходилоб з того, що Кішка вернув з неволі 1599 р. Можливо, що перед своїм гетьмануванням Кішка справді пробував якийсь час у турецькій неволі, однакож не маємо про се ніяких певних відомостей. Записки про неволю Кішки увійшли в літописи Самовидця, Величка, Рігельмана, Історію Руссов і Руську достовірну літопись (що виявляють великі суперечности у звістках про С. Кішку) на основі пізнішої традиції. Певно були якісь перекази про поворот Кішки з турецької неволі, які звязано описі із знаним з італійської брошури 1643 р. оповіданням про те, як християнські невольники опанували турецьку галеру, убили жорстокого Анті-Пашу і шасливо утікли з неволі. Можна догадуватися, що ся подія була голосною на Україні, коли межі утікачами було 207 людей із „польської Руси“ — що визволилися під проводом якогось Сімоновича при помочи потурченого Русина Мікули.

У згаданому італійському оповіданні добачає Науменко жерело української думи, яка могла скластися десь у 1640-вих роках.¹⁾

Самійло підписувався під своїми польськими листами до Ст. Жулкевского — Кошка; Грабянка називає його по поліському виговору Кушка, що вказувалоб на походження Самійла з тих околиць, де українському і, що повстало з о, відповідає середній звук межі у — о (н. пр. куонь). Іменник „кішка“ в значінню „кітка“ уживається й на Україні, як показує вислів Шевченка у „Сні“: „підкрадеться, як кішечка“.

Варіант Житецького в порівнанню із варіантом Лукашевича виказує ось які ріжниці: а) Самійло Кішка лиш на позір иде за намовою Бутурлака: „віру християнську будьто поламає, а Бога милосердного в серці собі має“; тим природнійшим являється опісля пирування Бутурлака з Самійлом. Навертанне на іслам і позірне потурченне Самійла нагадує подекуди Ів. Богуславця; б) Після стрічі із Скалозубом козаки безпоощадно убивають ренегата Бутурлака; в) В закінченню думи нема згадки про поділ добичі й бенкетування Запорожців.

Зовсім иншу редакцію думи про Самійла Кішку виявляють варіанти Мартиновича й Горленка, записані лише в уривках із співу кобзаря Крюковського, який сам признавав, що памятає сю думу хіба лиш „через десяте слово“. До тої самої групи належить також варіант Зайкевича, з якого виїмки подає Костомарів (Історія козачества въ памяти южнорусс. пѣс. творчества. Собр. соч. VIII. 701). Сі варіанти відріжнюються від попередньої редакції головно в отсих трьох точках: а) на вступі описує дума, як Турки, зявившись несподівано у „лузі Базалузі“, захопили Самійла з товаришами в неволю. б) Ляш Бутурлак, подібно як Русин Мікула у згаданім італійськім оповіданню, прикинувшись ренегатом, застається в душі християнином, змовляється з козаками і помагає їм до визволення. в) По дорозі утікачі повертають ще до якогось легендарного діда Соленка, що улекшує їм поворот. Про стрічу із Запорожцями й Скалозубом нема тут згадки. На пізнійший час повстання думи про Сам. Кішку вказують виразно згадки про ріжні ступні козацької старшини.

Організація низового козацтва на ширші розміри починається з другою половиною XVI в., від коли Січ стає осередком козацького союзу. В останніх десятиліттях XVI в. низове козацтво являється уже вповні zorganizованим, має свою вибірну старшину, розпоряжає артилерією, скарбом, табунами, човнами і всяким воєнним припасом. Війська козацького бувало вже й по 20.000; складалось воно із полків, у яких бувало часами й по 4.000 душ; кождий полк мав свою хоругву, свого сурмача і довбиша. Полк ділився на сотні, сотня на десяткі або куріні; тому поділови відповідали степені військової старшини: полковники, сотники, отамани. Ріжні поручення гетьманські сповняли осаули, гарматами правив обозний, військовою канцелярією завідував писар. На чолі козацького війська стояв виборний старшина, званий гетьманом, кошовим отаманом або просто старшим; мав він широку власть у війську, навіть над життям і смертю кожного, одначе усякі важніші справи ішли під осуд усеї стар-

¹⁾ „Происхождение малорусс. думы о Самуилѣ Кошкѣ“. Кієвс. Стар. 1883. VI. 212—33; др. І. Франко: Студії над укр. народніми піснями 245—7; Грушевський: Історія України-Руси VII. ч. I. 246—52. ч. II. 576—7; В. Доманицький: Козаччина на переломі XVI—XVII в. Зап. Н. Т. ім. Шевч. LXIV. 139—47.

шини, або й ради цілого війська, що називає себе „вільним військом запорозьким“ або й „рицарством запорозьким“. Воно панувало над широким простором по правому й лівому боці Дніпра, покриваючи степи сіткою своїх „паланок“; так звалися малі укріплення, обведені частоколом, а також округи полкові.

7. Соколя.

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої сторони,
Да сіли-упали у лісі на преудобному дереві на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатное,
Знесли яйце жемчужное,
Да і вивели ¹⁾ собі дитя —
Бездольное, безродное соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистеє поле
Живности доставати,
Ой, да живности не достав, 10
А соколя, своє бездольне безродне дитя, утеряв.

То сокіл прилітає, —
Аж його соколяти немає;
То сокіл літає,
Та орла питає: ²⁾
„Орле брате! чи не бачив ти мого соколяти,
Безродного, бездольного дитяти?
Чи його сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?“ 20

„Соколе брате! твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрільці-булахівці, ³⁾
Тай побачили твое гніздо шарлатное,
Та взяли твое соколя,*
Бездольне, безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужю ⁴⁾ очи завішали
Та понесли у город у Царигород
До Івана Богуславця. ⁵⁾ 30

¹⁾ У Чубинського-Русова: сплодили; справлено по вар. Горленка.

²⁾ Розмова орла з соколом — се мотив часто подібуваний в укр. народ. піснях (Матеріяли до укр. етнол. XIV. додаток 1—2. М. Лисенко: Збірник укр. пісень VI. 8). ³⁾ Назва „Булахівці“ нагадує тих Волоховців, що по свідочтву літописи в половині XIII. в цілими громадами відомлювалися із князівсько-дружинного устрою та піддавалися під безпосередню власть Татар; однакж правдоподібнійше „Булахівці“ означають тут Волохів, що нераз у спілці з Турками й Татарами грабили сусідні українські землі. ⁴⁾ Жемчуг — перли, раки перел у намісті. У вар. Горленка:

Жемчугом очі йому закривали

Та у Цариграді-город Івану Богуславцю на утіху продавали.

⁵⁾ У Чуб.-Русова скрізь: Богословець. Згадка про Івана Богуславця наводить на здогад, чи не входила колись отся дума разом із думами про Івана Богуславця й Марусю Богуславку у склад якоїсь більшої цілости.

А Іван Богуславець по ринку ходить,
Твое соколя безродне, бездольне на руці носитьь.

Та якби ти, соколе брате, добре дбав,
Та над город над Царигород налітав,*
Та на валу сідав,
Та якби ти жалібно квилів і проквиляв,
Щоб твое соколя зачувало,
Та смутно ся мало*
І головку склоняло* 40
І крилечка опускало.
Ой, то чи не мог би Іван Богуславець
Великого милосердия мати,
Чи не звелів би він з його ніг
Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужи позбирати;
Та чи не звелів би він його на вал виношати?“

Так сокол добре дбав
І на город Царигород налітав
І на валу сідав, жалібно квилів-проквиляв.
То соколя зачувало, 50
Смутно ся мало,
Головку склоняло
І крилечка опускало.

Ей, тож то він, Іван Богуславець,
Велике милосердие мав,
Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав,
Тай звелів його на вал виношати:
„То як буде воно утікати,
Так я велю його взнов забирати, 60
Та до мене приношати!“

А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу висоту гору підношав: ¹⁾
„Ей, соколя моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будем по полю літати
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі
У панів проживати.

¹⁾ Отсе закінчення думи доповнюється варіантом Горленка:

То ясний сокіл велике милосердие має,
Та на сиру землю сідає,
Та своє дитя, бездільне та безрідне ясне соколя, на крила хватає,
Та під високу висоту залітає,
Жалібненько квилить-проквиляє
Та Цариград-город закликає:

„Ой же, хотя ти, Цариград-город, дорогими вещами укра-
ї в тобі сребра і злата много пробував, [шеній,
Ну чоловікові одрадою ніякому не має!“

Од Цариграда-города ясний сокіл одлітає,
Та до свого дитяти словами промовляє:

Чи лучше, каже, бездільне, безрідне, ясне соколя, у чистому полі
[безпешно гуляти,

Ніж у Цариграді-городі у Івана Богуславця на руках проживати?“

Ей, тож то у панів єсть що пити і їсти,
Та тільки не вілен світ по світу походити“.

70

Ей, як то бється птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей, то так то бється отець і мати
Об своїй кривній дитині.

Дай, Боже, на здоровє, на многі літа
Всім православним християнам
На многі літа
До конца віка!

(Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. II. Р. Георг.
Общ. I. Матеріали 16—18. Записано від кобзаря Ост. Вересая з с.
Калюжинець, пов. Придуки Полтавс. губ. — Горленко: К. Стар.
1882. XII. 493—5. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 298—300).

8. Олексій Попович.

Ой, по Чорному морю,
Ой, на каміні біленькому,
Там сидів сокіл ясенький;
Жалібненько квилить-проквіляє,
І на Чорное море спилна поглядає,
Що на Чорному морі все не добре починає.
Зло-супротивна, хвилешна хвиля уставає,
Судна козацькіі, молодецькіі
На три части розбиває.

Перву часть ухопило,
В турецьку землю занесло;
Другу часть ухопило,
В дунайське гирло забило.
А третя часть тут має,
По середині Чорного моря,
На бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає...

Ой, при той части
Було війська много;
А був старшиною
Грицько Коломийчин,
По всьому війську ізбарзе й окличен.
То до козаків словами промовляє,
Сльозами обливає:
„Ой, козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте,
Гріхов не тайте,
Сповідайтесь ви
Наперед милосердному Богу
І Чорному морю,
Ой, отаману кошовому“.

10

20

30

Тіж козаки те зачували,
Та всі замовчали;
Тільки обізветься

Олексій Попович,
Пирятинський родич:¹⁾

„Ей, козаки, панове-молодці!
Добре ви вчиніте,
Менєж, Олексія Поповича,
Самого возьміте,
До моєї шиї біленький камінь привяжіте,
Очі мої козацькіі, молодецькіі
Червоною китайкою запніте,
Ой, самого мене в Чорне море іспустіте!

40

Нехай же я буду сам своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніжли я маю много душ, вір християнських,²⁾
По Чорному морю
Безневинно погубляти“.

Ті козаки те зачували,
До Олексія Поповича
Словами промовляли,
Сльозами обливали:
„Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю, писарю!
Тиж святе письмо
По тричі на день читаєш
І нас, простих козаків,
На все добре навчаєш,
То чомуж³⁾ ти від нас гріхів більше маєш?“

50

60

Ой, Олексій Попович те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
„Ой, козаки, панове-молодці!
Яж святе письмо
По тричі на день читаю
І вас, простих козаків,
На все добре навчаю,
Від вас таки гріхів більше маю.

70

Що я в охотне військо одїжджав,
Не добре починав,
З отцем і з матірею
Прощенія не мав,
Старшого брата за брата не мав,
Старшую сестру збарзе зневажав,⁴⁾
Ой, у груди стременом одпихав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спїткав.

Ой, іще з города вибігав,
Триста душ⁵⁾ маленьких дітей
Конем розбивав,

80

¹⁾ Сей вірш поправлено по вид. Ант.-Др. вар. Б. У Кол.: Гетьман Запорожець (таксамо у Ант.-Др. вар. А). Одначе сьому перечать дальші вірші думи та інші варіанти, у яких Олексій зовється „писар військовий, козак лейстровий“; зоветься він також „пирятинським поповичем“ або „пирятинським родичем“ від Пирятинна, міста в Полтавс. губернії. ²⁾ „Віра християнська“ в значінню „християнин“. ³⁾ У Кол.: По чомуж. ⁴⁾ У Кол.: поважав; справлено по вар. „Основн“. ⁵⁾ По вар. „Основи“; у Кол.: Самих маленьких дітей.

Кров християнську
 Безневинно проливав.
 Ой, молодії жени за ворота вибігали,
 Маленькі дітки на руки хватали,
 Менеж, Олексія Поповича,
 Кляли проклинали.
 Ой, ішеж я поз¹⁾ сорок церков пробігав,
 За своєю гордостю шапки не скидав,
 На себе хреста не складав
 І отцівської й материної молитви не споминав,
 Либонь мене козаки, панове-молодці,
 Найбільше той гріх спіткав.
 Ой, ішеж мимо царську громаду пробігав,
 За своєю гордостю шапки не скидав,
 Мужикам, козакам
 На день добрий не давав,
 З празником не поздоровляв...
 Либонь мене, козаки, панове-молодці,
 Найбільше тей гріх спіткав...
 Ой, не єсть се мене Чорне море потопляє,
 Єсть се мене отцівська-материна молитва карає.
 Ой, як би мене отцівська-материна молитва
 Од смерти вборонила,
 На Чорному морі не втопила,
 Як буду я до отця, до матері,
 До роду прибувати,
 І буду отця тай матір
 Штити, шанувати й поважати.
 І старшого брата буду я
 За рідного отця почитати,
 А близьких сусід за рідну браттю в себе мати“.

Скоро став Олексій Попович
 По істинній правді
 Гріхи Богу сповідати,
 Зараз стала зло-супротивна,
 Хвилешна хвиля
 На Чорному морі притихати.
 Притихала і впадала,
 Мов на Чорному морі не бувала,
 Ой усіх козаків
 До Тендри²⁾ острова живцем прибивала.
 То козаки на острів виходили,
 Великим дивом дивували,
 Словами промовляли,
 Сльозами обливали:
 „Що на якому Чорному морю,
 На бистрій хвилі,
 На лихій хуртовині потопали, —
 Ані одного через Олексія Поповича козака
 З міждо війська ми не втерiali“.

¹⁾ Поз, поуз — попри. ²⁾ Се слово доповнено з інших ва-
 ріянтів.

Олексій Попович
 На чердак¹⁾ вихождає,
 Бере в руки святе письмо,
 По тричі на день читає,
 Ой, усіх козаків на все добре навчає:
 „Слухайте, козаки, панове-молодці,
 Як се святе письмо висвічує,²⁾
 На все моленіє указує:
 Ей, которий чоловік отцівську-материну молитву
 Штить, шанує, поважає,
 То отцівська-материна молитва
 У купецтві і в реместві
 І на полі і на морі
 Ой, на поміщ спомагає.
 То отцівська-материна молитва
 Зо дна моря винімає,
 Од великих гріхів душу відкупляє,
 До царствія небесного привождяє“.
 Нам годиться тее спомятати,
 За которими молитвами
 Стали ми хліба-соли поживати“.
 Дай же, Боже, миру царському
 І народу християнському
 Од сьогодні всім на здоровія,
 На многая літа,
 Многая літа!

(Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнол. XIV. 96—144 і 183—6. Зап. від кобзаря Гната Гончаренка із слоб. Ріпки Харківс. пов. Диву-
 вати може велика, подекуди буквальна схожість сього варіянта із вар.
 „Основи“ (у виданні Ант.-Драг). — Цертелєв: Опыт собр. 26—9.
 Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834. 14—18. (Се вар. Церте-
 лева — подекуди розширений). Сборникъ 1849. 48—52. — Лука-
 шевич: Малорусс. думы и пѣс. I. 61—63. — Куліш: Записки
 о Ю. Р. I. 28—31. — „Основа“ 1862. VIII. 21. — Чубинський-
 Русов: Записки Ю. З. Отд. II. Р. Геогр. Общ. I. Матер. 3—5. —
 Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 176—201. — Гор-
 ленко: К. Стар. 1882. XII. 487—9. — Сумцов: К. Стар. 1885. I.
 186—91. — Жигецький: Мысли 233—7. — Драгоманів:
 Житє і Слово 1895. IV. 18—19. — Мартинович: К. Стар. 1904.
 II. 269—72.)

Географія сеї думи обмежується північно-західною стороною
 Чорного моря від дніпрового лиману до гирла Дунаю; оттим то
 видавці „Историч. пѣсенъ“ поклали повстанне сеї думи на початкову
 добу сміливих нападів козацьких по Чорному морю на прибережні
 турецькі міста, отже на кінець XVI. в. В першій четвертині XVII. в.
 Запорозжі запускалися вже дальше та не лише що пустошили крим-
 ські пристані (так н. пр. 1616 р. під проводом Сагайдачного здобули
 й спалили Кафу), але нападали й на чорноморські побережа Малої
 Азії: грабили Синопу, Трапезунт (1614, 1616, 1617), плюндрували
 береги Босфору та загрожували самому Царгородови (1615, 1624), не
 даючи спокою султанській державі, перед якою дріжав увесь тодішній

¹⁾ У Ф. Кол.: „на чуда“; справлено по Ант.-Драгом. вар. Б.
²⁾ У Кол.: „свiate письмо висвічує“ (зап. по фонографу).

європейський світ. Дивувати можуть ті убогі засоби, з якими козаки пускалися проти могутньої турецької фльоти, здобуваючи собі світову славу незрівняною відвагою й зручністю. Про спосіб воювання козаків на морі маємо докладні відомости. По опису Француза Бопляна, служебника гетьмана польського Конєцпольського (в рр. 1630—40), козацька чайка — се був човен довготи 60 стіп, ширини 10—12 стіп і такоїж глибини. Наоколо під верхом човен був тісно обв'язаний обвідкою зі скрутнів очерету; помосту не було і від розбурханої хвилі човен наливався водою, та очеретяна обвідка не давала йому потонути. З кожного боку човна було по 10—15 весел, по середині шогла на вітрила, а дві керми по обох кінцях давали змогу плисти, не повертаючи в зад і в перед. Яких 60 чоловіка виготовлювало такий човен протягом двох неділь. В чайку сідало по 50 до 70 добре озброєних козаків, що брали з собою 4—6 гарматок та припаси сухарів, пшона й саламахи в бочках.

Оминаючи турецьку сторожу при устію Дніпра, перекрадалися козаки очеретами та впливали на море нераз в силі 150—200 і більше чайок. Турецькі галери, що стояли звичайно біля Очакова, помітивши козацьку флоту, счиняли тривогу у прибережних містах. Та козаки плили так швидко, що випереджували Турків. Виходячи на беріг, лишали в чайках по двох озброєних і двох хлопців на сторожі; несподівано нападали на міста, руйнували їх і пускали з димом. Нераз пустилися й околицю на цілу милю в глибину краю. Козацькі човни не багато виставляли понад поверхню води; оттим то козаки скорше помічали високі турецькі галери, заки ще Турки могли їх добачити. Старалися під вечір зблизитися до ворога, щоб уночі на нього напасти. Здобувши й пограбивши галеру, пускали її на дно разом із людьми, бо не уміли правити більшими кораблями. За дня стріча з турецькою флоту була для козаків дуже небезпечна, бо гарматні стріли розторошували й затоплювали їх лодки та наносили їм велику шкоду. Козаки боронилися завзято, хоч звичайно тратили в таких випадках дві третини людей. Вони шукали захисту в прибережних очеретах, куди галери не могли гнатися за ними. Та коли їм пощастилося, привозили на Січ богату добичу (А.-Др. I. 206—8).

По декотрим варіантам думи про Олексія Поповича в часі морської виправи Запорожців був із ними Грицько Зборовський (по іншим варіантам Грицько Коломийчин або Коломниченко), у якому давніші дослідники добачували історичну особу Самійла Зборовського. Се був польський магнат, дідич Золочева, голосний авантюрист, що за убитте каштеляна Ваповського був оголошений банітою, утік на Запороже, де якийсь час (у 1580-тих рр.) був кошовим. В кінці на приказ короля Баторія покарано його смертю. Одначе „побут Самійла З. між козаччиною був короткий, нічим особливим не замінний, в ніякі походи морські він не ходив (покликуються на оповіданне Папроцкого, але то малозначна екскурсія ловецька на звирину на морських островах коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував“ (Грушевський: Історія Укр.-Руси VII. ч. II. 576). Та хоч імя Зборовського булоб тут лиш механічно причеплене, то се зовсім не вменшує великої вартости історично-побутового образу, який подає нам дума про Олексія Поповича, зложена мабуть серед низових козаків. Видко серед запорозького лицарства, яке своєю головною задачею уважало боротьбу з невірними, були вже тоді елементи перейняті високими моральними ідеалами, що гостро осуджували безпринципне завадіцтво.

Гнат Ткач. Гончаренко;
з слободи Ріпки, Харківського повіту
В горі Ол. Ів. Бородай; горбан з Муанч. школи ім. Лисенка в Києві
(Гл. ст. 60).

Із чисто християнською ідеєю про силу покаяння перед Богом зв'язується в отсій думі відгук давніх поганських вірувань про значінне кривавої жертви. Замітна річ, що кошовий взиває козаків, щоб сповідалися не тільки „милосердному Богу“, але й „Чорному морю“, що називається у деяких варіантах „святим“. В почуттю своїх непростимих гріхів просить Олексій, щоб козаки завязали йому очі китайкою та вкинули в море, неначе для уласкавлення і втихомирення розбурханого живла, що вимагає кривавої жертви. Отсей мотив виступає ще яркйше в тих варіантах, у котрих козаки пускають у море кров з мизинного пальця Поповича, почім море втихомирюється:

Тогда козаки добре дбали,
Узяли йому назад руки ізвязали,
Чорним оксамитом очі затмили, —
Та ще такого козака в море пускать пощадили:
На лівій руці мизинного пальця втинали,
Його кров у Чорнеє море метали.
То скоро Чорнеє море кров християнську заживало,
То так уклало,
Якби никогда й не грало,
Суден козацьких не розривало.¹⁾

Від основної теми найбільше відбігає група варіантів, у котрих замість Олексія Поповича виступають два брати, що серед морської бурі признаються до своїх тяжких гріхів, у головному таких самих, якими прогрішився Олексій Попович, почім буря втихає (вар.: Куліша, Чубинського-Русова, Лукашевича, Антоновича-Драгоманова З.) Ся редакція витворилася мабуть під впливом думи про Самарських братів, котрі в прочуттю близької смерти так само облекшують свою совість признаннем, що тяжко прогрішилися супроти родичів; в обох думках смерть уважається карою за гріхи. У декотрих варіантах сеї групи побіч двох братів виступає — у слабій звязи із темою — ще й третій козак, „чужа-чужениця“, якому „ні з ким прощення прийняти“; через те й смерть йому найстрашнійша (вар. Лукашевича, Драгоманова). Складне питання про початок сеї думи пробувано пояснювати зближеннем із билинами про Алешу Поповича. По думці Веселовського (Юж.-русс. былины 1881—5. III—XI. 279) „південний Алеша Попович доживає свого віку в образі Олексія Поповича української думи“. Дашкевич уважав нашу думу прямо переріркою билинного образу²⁾.

Одначе схожість межі Олексієм і Алешею Поповичем московської билини більше зовнішня, обмежується до назви героя та деяких його прогріхів (пьянченне, гордовитість); тому то й О. Потебня не бачив належної основи до того, щоб можна було говорити про залежність думи від билини³⁾.

По думці Халанського „попри зовсім випадкову спільність у назві героя українська дума і московська билина — се твори зовсім відмінні по походженню і змістови“ („Великорусскія былины кiev-

¹⁾ Антон.-Драгом. Историч. пѣс. I. 184; Житецький: Мысли 237. Порівн. Потебня: Объясненія малорусс. и сред. пѣсень 1887. II. 304.
²⁾ „Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей“. Чтенія Историч. Общ. Нестора лѣтоп. 1889. IV. Подібні погляди висловили й інші учені, н. пр.: Ровинскій („Русс. народ. картинки“ IV. 101), Безсонов. ³⁾ Объясненія малорусс. и ерод. народн. пѣсень II. 1887. 304.

скаго цикла" 1885. 69). Сумцов не признає ніякого, навіть далекого зв'язку меж думою і билиною (Дума обь Алексѣѣ Поповичѣ. Киев. Стар. 1894. I. 2—3).

О много ближші паралелі до нашої думи знаходяться межі південно-слов'янськими піснями.

Потєбня звернув увагу на деякі спільні мотиви, що зв'язують українську думу із болгарською піснею про Станковича Дуку (у розмірі 4+6): тому що розшаліла буря грозить затопленням Святої Гори з Хіліндарським монастирем, ігумен Сава взиває до сповіди хорого від 10 літ Дуку Станковича; колиж сей признався до страшної зневаги матери, котра його й прокляла, велів ігумен вкинути грішника в море, що після сього в мить затихає (Потєбня: „Обьясненія“ II. 305—8).

З одного боку дума про Олексія Поповича по своїм основним мотивам — сповідь грішника й успокоєнне розбурханого моря — підходить близько до болгарської пісні; се одинокий примір у якому сама тема споріднює думу з південно-слов'янською піснею. З друго-го боку стоять тут проти себе у яркому контрасті дві зовсім неподібні картини: пісня змальовує подію на підкладі монастирського чернечого життя, а дума переносить її у козацьке середовище й оригінальним обробленням теми дуже сильно різниться від пісні. По всякій правдоподібності маємо тут примір лиш дальшої аналогії або, що найбільше, якогось спільного жерела, а не прямої залежності думи від пісні. До такого погляду приводить нас ще й ся обставина, що основна тема думи належить до мандрівних мотивів і, як показує дослід Сумцова, подибується в західно-європейських літературах („Дума обь Алексѣѣ Поповичѣ“. Киев. Стар. 1894. I.)

Сумцов вказує на шотляндську баладу про Робіна Броуна, звісну також у норвежських, шведських і датських варіантах: основний мотив і тут — небезпека мореплавців, з якої увільнює їх сповідь грішника. По думці Сумцова укр. дума про Олексія Поповича й так само її західно-європейські паралелі розвинулися на основі легенд про чудеса Богородиці. Подана в „Небі Новім“ Галятовського легенда про втихомирненне бурі наслідком горячої молитви до Богородиці, на котру у тій зв'язи вказує Сумцов, надто відбігає своєю основою від думи, щоб могла бути її жерелом. Натомість мотив про уратованне корабля серед бурі пожертвуванням одного грішника справді стрічається нераз в житійних сказаніях про чудеса рідних святих і звідси він міг перейти в устну словесність, в українську думу і московську билину про Садка (Халанській: В. р. былины к. ц.).

Ледво, чи може мати якунебудь зв'язь із думою подибуване в Четих Мінеях біблейське оповідання про Іону пророка, на яке вказує др. І. Франко (Жите і Слово 1894. I. 300). Тут годиться пригадати, що Потєбня ще перед тим відкинув се зближенне („Обьясненія“ II. 304).

9. Самарські брати.

Гей, усі поля самарські почорніли,
Та ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріли
У річки Самарки,
У кириці Салтанки¹⁾

1) У Ф. Кол.: „У річці Самарці в кириці Салтанці“ — справлено по вар. Максимовича.

Три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.
О, то тільки не згоріли три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі, —

Постріляні та порубані починають. 10
Ой, то тим вони спочивають,
Що на рани постріляні тай порубані
Дуже знемагають.¹⁾

Гей, як обізветься старший брат
До середущого словами,
Обиллеться дрібними сльозами:
„Ой, брате мій середущий!
Та добре ти, брате, учини,²⁾
Хоч з річки Самарки,
Або з кириці Салтанки 20
Холодної води знайди,
Рани мої постріляні та порубані
Окropи, охолоди!“

„Гей, ти брате мій рідненький,
Голубочку сивенький!
Чи ти міні, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі 30
Дев'ять ран рубаних широких,
А чотирі стріляні то й глибокі...“

Ой, то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменшого брата попросімо,
Нехай наш менчий брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка й устає,
В військовоу суремку³⁾
Добре грає-програває.

Нехай же нас будуть странні⁴⁾ козаки зачувати,
Гей, та будуть до нас приїжджати,
Будуть нашої смерти доглядати,
І тіло наше козацьке, молодецьке
А в чистому полі поховати“.

Гей, то менчий брат тес зачуває,
До старших братів словами промовляє:
„Ой, брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Не есть то нас шабля турецька порубала,⁵⁾

1) Тут у вар. Метлинського слідує вірші:
Ті нарубані кровю ісхожають,
Ті пастреляні к серцю прилягають,
Коли душу з тілом розлучають.

2) Тут у вар. Метлинського ідуть ще два вірші:
Мого лука шовкового тетиву зніми, | Козацьку голівку зв'язи.

3) Сурма, з турецького „зурна“ — труба; в вар. Метлинського найменший брат зоветься „тримбач, військовий грач“. 4) Странній — подорожний, чужий. 5) Сей вірш додано із вар. Максимовича.

Не єсть то нас куля яничарська постріляла,
А єсть то нас тай отцева молитва покарала.

50

Гей, бо як ми в охотне військо
Од отця, од матері одїжджали,
То ми з отцем і з матірю і з родом
Опрошення тай не брали.

Ой, як напроти церкви, дому Божого, проїжджали,
То ми з себе шапок з голов не здїмали,
І Господа милосердного
Собі на поміч не прохали.

Хотяй я, братя, буду у сурму турецьку
Жалібненько грати,
То тільки нас будуть

60

Турки-яничари,
Безбожні бусурмани,
Наші ігри козацькі зачувати,
То будуть до нас приїжджати,
Будуть наше тіло
Сікти та рубати

Або будуть у тяжку неволю завертати.

Ой, уже ми будем, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Отгут помірати,
Уже нам отця, паньматки й родини сердешної
По вік у вічі не забачати...“

70

Гей, як стала то на небі
Чорна хмара наступати,
То стали бідні козаки

А в чистому полі помірати,
Гей, свої голови козацькі, молодеські,
А в чистому полі коло річки Самарки покладати.

80

Сотвори їм, Господи, та вічну память,
А всім слухаючим головам
І всьому товариству кривому, сердешному
І військам запорозьким
Пошли, Боже, на многая літа,
До конца віка.

(Філ. Колесса: Матеріали до укр. етнології XIII. 35—44 і 168—70. Записаво від кобзаря Мих. Кравченка з Сорочинцевь Великих Миргородс. пов. Полтавс. губ. До 60-того вірша сей варіант дуже схожий із записом Максимовича; закінченням нагадує вар. Житецького. — Максимович: Сборникъ 1849. 17—19. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 437—40. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 257—9. — Житецький: Мысли 203—6.)

Приводом до зложення сеї думи могли послужити три могили над р. Самарою коло криниці Солтанки в місцевости покритій буйною степовою ростиною. Край над Самарою зображений уже такою безлюдною пустиню, як у думі про Утечу братів з Азова: туди ведуть якісь дороги, де можна було стрінити „странних“ козаків. Се вказує на обставини, в яких знаходилася Самарська паланка в XVII. в. (Ант.-Драг. Ист. пѣс. I. 259).

10. Іван Коновченко.

I.

На славній Україні, в городі Корсуні,¹⁾
Там жив корсунський полковник, пан Хвилон.
Як став в охотнее військо виряжати,
Став охотника викликати, —
Крикне-покрикне на винники, на броварники,
На п'яниці, на костерники:²⁾

„Которому не хочеться по винницях горілок курити,
Которому не хочеться по броварях пиво варити,
Которому не хочеться в кости іграти,
Дурно гуляти, —

10

Ідіте ви зо мною, корсунським полковником, в охотнее
Під город Тягиню,³⁾ [військо гуляти,

На Черкень-долину,
За віру християнськую одностайне стати,
Лицарської слави заживати!“

То тее словами промовляє,
У п'ятницю до города Черкаса⁴⁾ поспішає,
В суботу рано-пораненько цвітнюю корогов хрещату виставляє.

То вже крикне-покрикне на сотники, на полковники,
На отамани, на осавули,

20

На козаки молодії
І на слуги військові:

„Що ви, сотники і полковники,
Отамани і осавули,
Ідіте зо мною, корсунським полковником, в охотнее військо
На Черкень-долину, [гуляти,

Під город Тягиню,
За віру християнськую одностайне стати,
Будем лицарської слави доставати,
Будем ми сап'янові боти⁵⁾ топтати!“

30

То вже в городі Черкасі жила вдова,
Старенькая жона,
По іменню⁶⁾ Грициха,
По прозванію Коновчица,
Мала собі сина Івана Коновченка,
Єдиного вдовиченка.

Вона його до зросту літ держала,
В найми не пускала,
На стираніє чужим рукам не давала,
Вона із його по смерті слави, памяти сподівала.⁷⁾

40

¹⁾ Корсунь — містечко над р. Росю, колись полковий город.

²⁾ Костерники — що грають в кости.

³⁾ Тягиня — м. Бендери над Дністром у Бессарабії.

⁴⁾ Черкаси — повітове місто на правому березі Дніпра, колись полковий город.

⁵⁾ Бот — чобіт.

⁶⁾ У Житєц.: „по ім'янію“.

⁷⁾ Вірші 37—40 увійшли тут мабуть із думи про Удову — з малими змінами. Стираніє — тяжка робота, поневірка.

То вже Іван Коновченко на ринок вихожає,
 Глас козацький зачуває,¹⁾
 Що корсунський полковник, пан Хвилон, словами промовляє,
 В охотнее військо викликає, —
 То Іван Коновченко до матері своєї старої прихожає,
 Словами промовляє:

„Мати моя, старенькая жоно!
 Колиб ти, мати, добре дбала,
 Чотири воли чабанні²⁾ і два коня воронії із стада виручала,
 До Жида-рандаря одгоняла, 50

І шеб стозлотими грішми доплатила,
 Да міні доброго коня купила,
 Що моя душа козацька-молодецька подобила і влюбила.

Піду я, мати, на Черкеню-долину гуляти,
 За віру християнськую одностайне стати,
 Лицарської слави доставати,
 Козацьких звичаїв добре знати“.

Удова, старенькая жоно, тее зачуває,
 Словами промовляє:

„Сину мій, сину, Івасю Коновченку! 60
 Чи у тебе нічого іспити або ізісти,
 Чи у тебе ні в чому хорошенько ходити?
 Чи тебе мирська старшина не почитає,
 Чи тебе козацькая громада зневажає?

Лучше ти будеш тії чотири воли чабанні і два коня воро-
 Будеш по рілі хліба пахати, [ніі в плуг запрягати,
 Будеш козаків і мужиків на хл'б і на сіль к собі зазивати, —
 Будуть тебе козаки військових потребів,³⁾ козацьких обичаїв
 Івась Коновченко тее зачуває, [научати“.

Словами промовляє: 70

„Мати моя, старенькая жоно!

Не хочеться міні, мати,
 На воли козацьким гласом гукати,
 Не хочеться міні, мати,*

В пилі китайку пилити.⁴⁾

Хоч я буду козаків до себе зазивати,
 Будуть мене козаки домарем,⁵⁾ гречкосієм прозивати, —
 А то лучше я, мати,

Піду на Черкень-долину гуляти,⁶⁾
 За віру християнськую одностайне стати“.

1) Сей вірш вставлено тут із вар. Метлинського. У Лукашевича:
 То Івась Коновченко по базару похознає,
 Солодкий мед-вино підпиває,
 Козацький глас зачуває.

2) Чабан — пастух; воли чабанні — добре випасені, великі.
 3) Потреба — тут у значінню: воєнний похід, битва, як польське
 potrzeba. 4) Пилити — запорошувати. 5) Домар — той, що сидить
 дома, хазяїн; козаки-воїтники згорда гляділи на мирні заняття
 хліборобів, ремісників, купців, як се вірно зазначено в думі. У Лукашевича:
 „Гречкосієм полежаєм називати“. 6) Тут у Лукашевича
 ідуть вірші: „Звичаю козацького набрати,
 Слави рикарства достати“.

II.

В неділю рано-пораненько
 Вдова, старая жоно, до Божої церкви одходила,
 Все оружжя в кімнату позамикала,
 Тільки семиядную пишаль-ружжя оставляла.

То Іван Коновченко із постелі встає,
 На ринок вихожає,
 Що корсунський полковник, пан Хвилон, словами промовляє:
 „Которий буде козак отцевських і матерніх обідів дождити,
 Буде мене за вісім миль од города Черкаса доганяти“.

Сусіди в церкв уходили, 90
 Вдові сказали:

„Ти, вдово, в церкві стоїш, нічого не знаєш,
 Що твого сина, Коновченка, в дому немає“.

То вдова із церкви приходила,
 Івана Коновченка в домі не застала,
 Кляла¹⁾ його і проклинала:

„Щоб ти, сину мій, Іване, щастя і долі не мав,
 Як ти мене, вдову стареньку, на господарстві покидав!“

Рано в понеділок вдова од сна прочинала²⁾
 І словами промовляла: 100

„Бідна-побідна, моя вдовина голова,
 Що я свого сина кляла і проклинала,
 Щасте його, долю козацькую потеряла...“

Тогді вона добре дбала,
 Чотири воли чабанні і два коня воронії із стада доплатила,
 Свойому сину доброго коня купила,
 Що його душа козацькая-молодецька сподобила та влюбила
 І ще сім кіп козакові на жупан давала,
 І ще свойому сину доброго коня переслала.

То козак на доброго коня сідає, 110
 За дванадцять миль од города Черкаса корсунського
 Скоро полковника догнав, [полковника доганяє.

Між піхоту вбігав,
 Івана Коновченка між піхотою познав,
 Доброго коня йому в руки подав.

Іван Коновченко на доброго коня сідає,
 То ще словами промовляє:

„Яж думав, братці, що обо мні мати не знає і не відає,
 Аж вона обо мні великеє милосердіє має,
 Що міні доброго коня купила, 120
 Що моя душа козацькая-молодецькая сподобила да влюбила.

Коліб міні Господь милосердний дав із сего походу
 Мог би я знати, [виходити,
 Як свою неньку старенькую почитати,
 Мог би я їй дванадцять Турків-яничар на послугу посилати!“

III.

То ще як став корсунський полковник, пане Хвилоне,³⁾ *
 На Черкень-долину під город Тягиню прибувати,

1) У Житецького: „ругала“; у Лукашевича: „лаяла“. 2) Од сна
 прочинати(ся) — проснутися, пробудитися. Для асонанції
 й риму пропускаться подекуди в думках заім. зворотний „ся“ по
 дієсловах. Порівн. стих 144. 3) Знаменний для поетич. стилю дум Б.
 відмінок замість 1-шого.

Став до козаків словами промовляти: ¹⁾

„Козаки, панове молодці!
Которий між вами козак обереться,*
Щоб на доброго коня сідати,
Щоб із Кримцями та Ногайцями на розпутті ²⁾ погуляти?“

То всі козаки замовчали,
Тільки обізветься один Івась Коновченко,
Єдин син вдовиченко:

„Благослови ти, мині, пане Хвилоне, на доброго коня ізсідати,
З Кримцями та з Ногайцями на посдинку погуляти!“

То корсунський полковник словами промовляє:

„Іване Коновченку!
Ти дітина молодая,
Ні на полі, ні на морі не бувала,
Козацької крові не видала:
Як ти кров християнськую узриш,
То ти сам злякаєш“ ³⁾

Іван Коновченко словами промовляє:
„Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Піди ти на ріку та піймай утя старее і малее
Та пусти ти на воду, ⁴⁾
Єсли не попливе малее як старее“.

Корсунський полковник одвічає:
„Іване Коновченку!
Коли ⁵⁾ мог ти мині загадку такую загадати,
Благословляю тебе на доброго коня сідати,
З Кримцями та з Ногайцями на полі погуляти“.

Коновченко на коня сідає,
Од козаків благословенне принімає,

¹⁾ У вар. Цертелєва промова Филона попереджена ось яким порівнянням: Не ясен сокол на долині по табору гуляє,
Не білая лебедь співає, —
Полковник Хвилоненко похожає,
Словами промовляє.

²⁾ У Метлинського: „У першому разі на герці погуляти“. По старинній традиції битва починалася „верцями“: з обох сторін виступали найвідважніші воївники до лицарського посдинку, у якому кожний міг красше показати свою силу й зручність, ніж у боввій лаві (пор. повідок Метислава з Редездею, описаний в Початковій літописі й згаданий в Слові о полку Ігоревім). Лицарський двобій — се улюблений мотив московських билин. Дума про Коновченка — як справедливо замічає Халанській (Великорусскія былинні кїевскаго цикла, 1885. 45—9) містить поетичний образ, витворений багато ранше козацької доби, що живо нагадує билину про Івана Даниловича ось якими спільними моментами: Володимир звиває дружинників, щоб котрий ввійхав у поле розвідатись про вороже військо. Зголошується молодий лицар Данилович. Спершу князь відраджує йому; та коли Данилович здивував його влучним порівнянням борця з гоголем, дозволяє йому на смілий подвиг, що кінчиться побідою лицаря у першому випаді та невдачею у другому герцю. ³⁾ У Метлинського:

Кров християнську увидиш,
Барзє скоро ізомлієш.

⁴⁾ У Житецького „на ріку“, справлено по вар. Метлинського „на воду“.

⁵⁾ У Житецького: когда.

Між Кримці і Ногайці вбігає,
Шістьдесять шість Кримців та Ногайців з коней збиває,
З пліч голови знімає,
Чотирнадцять лицарів турецьких на аркан хватає,
Живцем до козацького намету пригоняє.

Корсунський полковник, пан Хвилон, те забачає,
І промовляє,
Коновченка братом називає:

„Іване Коновченку, брате мій сердечний!
Коли мог ти лицарської слави достати,
Благословляю тебе в своїм наметі спочивати“.

А Іван Коновченко тєс зачуває,
І великую радість має,
Що корсунський полковник братом його називає.

То він словами промовляє:
„Корсунський полковнику, пане Хвилоне!
Благослови мині оковитої горілки напиться,
То я могу іще й лучше з Кримцями та з Ногайцями побиться!“

Полковник словами промовляє:

„Іване Коновченку!
Я чував ¹⁾ од старих людей,
Що сія оковита-горілка барзо вадить,
Не одного чоловіка з сего світа збавить“.

У той час і годину
Дєсь корсунський полковник одгодився,
Іван Коновченко доволі горілки напився...
На доброго коня сідає,
Шаблю із рук випускає, ²⁾
Між Кримці та Ногайці вбігає,
Сімдесять чоловіка з коней збиває,
З пліч голови знімає. ³⁾

Стали безбожний бусурмани козака в хмелі познавати,
Стали од табору козацького далі одбивати.
Скоро од табору козацького одбавляли,
Округ його оступали,
Там його посікли, порубали,
Смертельними ранами даровали,
Тільки козацького коня не піймали.

¹⁾ У Житецького: слыхалъ.

²⁾ = вимахує шаблею.

³⁾ По вар. Цертелєва ось як зображено другий випад Коновченка:

То не вихор по Черкені долині гуляє,
Не сизий орел яструбів ганяє, —
Вдовиченко Коновченко на воронім коні розізває,
Мечем своїм, як блискавка, сяє,
Трьох Татар яничар з коней збиває.
Тогді шаблю булатну опускає,
Козакам лицарство своє вихваляє,
Безпечно по долині розізває,
Вусурманів на сміх підіймає.

Кінь козацький по табору іграє,
Ніби ясен сокіл лігає.¹⁾
Корсунський полковник тее забачає,
І промовляє:

„Не дармо нашого Коновченка кінь по табору іграє:
Знать його в живих немає... 200

Ви, панове, самі не добре учинили,
Що п'яного чоловіка з своїх рук іспустили.
Добре ви, братці, дбайте,
На коні козацький сідайте,
Козацькеє тіло позбірайте,
До козацького намету привезіте“.

Тоді козаки добре дбали,
Що козацькеє тіло позбірали,²⁾
Суходіл³⁾ шаблями копали,
Шапками, приполами⁴⁾ землю виносили,
Із оружжя стріляли,
Козацькою славу прославляли,
Семиперстною⁵⁾ могилу висипали.⁶⁾

210

IV.

В городі Черкасі
У вдови, старенької жони,
По іменню Грицихи,
По прозванію Коновчихи,
Приснився сон чуден-пречуден,
Барзо дивен да й предивен.

Вдова од сна починала,
На ринок⁷⁾ виходила, 220
З сусідами говорила:

„Приснився [міні]⁸⁾ сон чуден та прецуден:
Що, видиться, мій син в війні оженився;
Поняв собі жону — Туркеню горду та пишну,
В зеленім сукні, під білими позументами.⁹⁾

Вона панщини не робить,
Подачки не дає,
Ніхто її в углі не стукає,¹⁰⁾
Тільки вона собі праведного судії, Господа з небес желає“. 230

1) По вар. Цертелева:
То добрий кінь до табору прибігає,
По куреням гуляє,
Гострими копитами землю копає,
Смутно ржучи козака свого викликає.

2) У Лукашевича: „тіло козацьке знаходили,
У червону китайку вложили.

3) Суходіл — суха земля. 4) Припіл — поля. 5) Від церковнослов. „пръсть“ — земля, humus. 6) У Лукашевича тут ідуть отсі вірші:
У головоньках червоний прапор поставили,
Із семип'ятих пещалей продзвонили.

7) У Лукашевича: на базар. 8) Доповнення Ф. К. 9) Позумент — лента, тасьма, шнур, гальон. 10) У Житецького: толкає. У Метинського: Ніякої подати не дає,
Ніхто в козацький угол не стукає.

Сусіди тее зачували,
Вдові той сон одгадали,
Тільки правди не сказали:

„Вдово небого!
Буде твій син із війська прибувати,
Буде тебе козацьким кармазином дарувати“.

Вдова тогді не убога бувала,
Чотири бочки горілки і шість меду на брамі становила,
На святу неділю козаків із походу сподівалась. 240

То козаки з походу ідуть,
Як бджоли гудуть.
То перваа сотня¹⁾ виступає,
Вдова Івана Коновченка, свого сина, питає.
То козаки тее добре знали,
Вдові правди не сказали.

Другая сотня наступає,
І там вдова сина питає.
І там козаки добре знали,
Вдові правди не сказали: 250

„Вдово небого, не журися!
Твій син в війні оженився;
Поняв собі жону Туркеню,*
Горду да пишну невісту“.

Вдова тее зачувала,
Кожного козака частовала
І словами промовляла:

„Хвалюж тебе, Господи,*
Що я собі тихої та веселої невістки дождала!
Хоть буду козакам курені підмітати,
Аби мене могли при старости літах у себе держати“.²⁾ 260

То уже третя сотня іде, —
Корсунський полковник коня в руках за поводи веде...

То вдова, старенькая жона,
Як скоро тее узріла,
То барзо умліла,
На ногах не устояла,
К сирій землі грудю упала,
В гору руки піднімала,
Полковника проклінала: 270

„Полковнику, пане Хвилоне!
Бодай ти щастя-долі не мав,
Як ти мойого сина із всего війська потеряв!“
Полковник сам не пишнен буває,
З коня вставає,

1) У Житецького: дивізія; справлено по вар. Лукашевича і Цертелева: Перва сотня наступає,
Вдова сина не видає.

2) У Лукашевича:
Хоча мій син буде по військам ходити,
Буде мнї з ким у господі слово зговорити,
З невісткою тугу розділити...
Третя сотня під полковою корогвою,
Попереду хорунжій іде...

Вдову, старенькую жону, з землі піднімає,
І промовляє:

„Вдово небого!
Не проклинай мене,
Щастя мойого і долі козацької не теряй:
Ти сама не добре починала,
Що свойого сина в охотнес військо не пускала,
Щасте його і долю потеряла, —
Ти його проклинала...“

280

Тогді вдова не убога ся мала,
Сорок тисяч козацького війська в двір свій зазивала,
Трое суток ні пити, ні їсти хліба-соли не поборонила,
Всіх козаків, як бояр, даровала:
Давала рушники ткані і вишивані, —
Заразом похорони і весілля одправляла,¹⁾
Козацькую славу прославляла.

290

(Житецький: Мысли 208—220. — Цертелевъ: Опытъ 30—36. — Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 51—7. Сборникъ 1849. 81—8. Передрук. — Лукашевич: Малоросе. думы и пѣсни 36—47. Сей варіант, записаний від того самого кобзаря, що й дума про Сам. Кішку, найближше підходить до вар. Житецького. — Метлинський: Народ. южнорусе. пѣсни 413—24. — Жегота Паулі: Piesni ludu ruskiego w Galicyi. Львів 1839. I. 155—9. — Головацький: Народ. пѣсни галицкой и угорокой Русн. I. 9—12. — Томачинський: Києв. Телеграфъ 1872. Nr. 59 (згадує про „кобзарських дехмістрів“). — К. Ф. У. О.: К. Стар. 1882. VIII. 270—6. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 512—17 і 1884. I. 35—41. — Боржковскій: К. Стар. 1889. IX. 675—80. — В. Горленко: Етногр. Обзор. 1892. IV. 143—6. — Драгоманів: Жите і Слово 1895. IV. 19—23. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 285—97.)

Максимович відносить сю думу до 1684 р., „коли задніпрянські козаки ходили в Білгородщину (під Акерман) на Татар і розбили їх під Тягином“. Одначе дума уводить нас у добре заселені околиці Черкасів і Корсуня, — що після воєн Дорошенка були зруйновані й обезлюднені; також спокійне пробування в краю Жидів-арендарів вказує радше на добу перед Хмельницьким, з якою зв'язує сю думу Костомарів; він покликається й на те, що полковник Филоненко дійсно зв'язаний був як товариш Гуні й Остряниці в повстанні проти Поляків (Історія козацтва въ памятникахъ южно-русскаго народ. пѣсеннаго творчества. Собр. Сочин. кн. VIII. т. XXI. 751). Також Житецький з уваги на стилістичні признаки сеї думи схильний віднести її радше до першої половини XVII. в. (Мысли 146).

Значне число варіантів вказує на велику популярність сеї думи. Варіант Цертелева, хоч найкрасше викінчений що до поетичного вислову — відступає від основного мотиву думи, яким треба уважати конфлікт межі матерію й сином, що проти її волі вступає в охотне військо; проклин матери стягає опісля смерть на непокірного сина-завзятця. Коновчиха, відправивши всі коні з господи та замкнувши зброю в коморі, ще й намовою хотіла здержати сина від

¹⁾ Старинне порівняння смерти на боввиці із весіллям із давня улюблене в укр. народній поезії, звідки перейняв його автор „Слова о полку Ігоревім“: „сваты попиша а сами полегоша“.

походу, як описано і в вар. Цертелева: все те показує, що Івась проти її волі зважився прилучитися до походу; та коли вдова, не зважаючи на се, ще й благословить його при відході, то се стоїть в суперечности до її попередніх заходів і відбирає думі трагічний засновок.

Найповніший і найбільш льогічно збудований варіант Житецького, що містить також зловіщий сон удовиці так само, як і варіант Горленка (Етногр. Обзор. 1892. IV.), записаний від лірника в Миргороді¹⁾. Побіч варіанту Житецького найкрасше видержаним можнаб уважати варіант Метлинського, записаний Кулішем від кобзаря Андр. Шута в с. Олександрівці Сосницького пов. Чернігівської губ.; сей чернігівський варіант в порівнанні із полтавськими виказує важні відміни головно в отсих точках: 1) коли вдова вийшла до церкви, Івась келепом розбиває кімнату, забирає батьківську зброю — та стрінувши матір у воротах — зневажає її; тут слідує фатальний проклин; 2) після другого герцю козаки віднаходять межі турецьким трупом смертельно раненого Коновченка, який просить Филона, щоби його поховано по козацьки на Черкень-долині. У сьому варіанті найвиразнійше зазначено навчачуий характер думи.

У вар. Жеготи Паулі проглядає пісенний розмір 4 + 4 особливо в другій частині; також повторюванне другої половини стиха у першій половині найближшого рядка показує на пісенну будову.

Вар. Головацького — се перерібка варіанту Ж. Паулі, поправлена й доповнена вставками з задніпрянських варіантів.

11. Прощанне козака.

Ой, у святую²⁾ божественную неділеньку
Барзе рано пораненько
То не гласніі дзвони дзвонили,
Як у першому дворі нерідний отець і мати із своїм сином говорили:
„Ой, ідиж ти, сину, між чужий люде,
То там тобі чи не лучче буде;
То нехай тебе второй отець не лає, не проклинає
І щастя й долі козацької твоєї не теряє.“
То в святую неділеньку старша сестра коня виводила,
Середульша зброю виносила,
А найменьша сестра хустину виносила,³⁾
Гірко плакала і ридала,
Слезами проливала,
До свого братіка найменьшого словами промовляла:
„Братіку мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Відкіль же тебе в гості виглядати:

10

¹⁾ В варіантах з інших околиць нема згадки про сон. Се утверджує нас у погляді, що видані Житецьким думи по рукопису Ломиковського записано справді в Миргородщині, де проживав на хуторі Ломиковський з початком XIX. в.

²⁾ У Мартиновича скрізь: святую.

³⁾ Сей вірш вставлено з варіанту записаного Горленком від тогож кобзаря Крюковського.

Чи з буйного вітру,¹⁾
 Чи з широкого степу,
 Чи з славного війська Запорожя?²⁾
 То брат тее зачуває,
 До сестри своєї найменшої словами примовляє:

20

„Сестро моя рідненька,
 Голубонько сивенька!
 Не виглядай мене ні з буйного вітру,
 Ні з широкого степу,
 Ні з далекого поля,
 Ні з славного війська Запорожя, —
 А возьми ти, сестро моя рідненька,
 Голубонько сивенька,
 Жовтого піску в жменю,
 Та посій на білому каменю:

30

То як буде жовтий пісок на білому камені схожати,
 Хрещатим барвінком зеленим білий камінь устилати,
 То тоді будеш мене, сестро, в гості виглядати“.

То найменша сестра тее зачуває,
 До свого братіка словами примовляє:

„Братіку мій рідненький,
 Як голубоньку сивенький!

40

Я сего од старих людей не чувала,
 Щоб жовтий пісок на білому камені ісхожав,
 Білий камінь устилав.

То мабуть не буде жовтий пісок на білому камені схожати,
 Хрещатим барвінком білий камінь устилати,
 То мабуть міні, братіку, тебе в вічі не видати“.³⁾

От нині і до віка
 І до кінця віка!

(Мартинович: К. Стар. 1904. II. 300. Записано від кобзаря Івана Крюковського з Лохвиці, Полтавс. губ. — Цертелєв: Опыт 57—8. — Максимович: Укр. народ. пїсни 1831. 61—2 і Сборникъ 1849. 7—8. — Лукашевич: Малорос. думы и пїсни 59—61. — Жегота Паулі: Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, II. 31—2. Передрук з Максимовича. — Метлицький: Народ. южнорус. пїсни 434—6. Чубинський—Русов: Записки Ю. З. Отд. II. Геогр. Общ. I. 14—15. — Чубинський: Труды V. 849—50. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 490—1. — Житецький: Мысли 192—4. — Драгоманів: Жите і Слово 1895. IV. 23—5.)

Пісні на ту саму тему (про них згадали ми у вступній розвідці ст. 40), співані на Подніпровю і в Галичині, треба уважати старшими від думи. Декотрі варіанти сеї думи (Чубинського—Русова, Метлин-

¹⁾ Вар. Житецького:

Чи із чистого поля
 Чи од Чорного моря

Чи із славного люду — Запорожя?

У Лукашевича:

Чи з буйної війни,

Чи з чистого поля,

А чи з людославного Запорожя?

²⁾ Вар. Цертелєва має ось яке закінчення:

Смутно з двора | отцевського | козак виїзжав.

Довго вони | на могилі | край села стояли:

Довго, довго | козаченька | вічми провожали,

А ще довше | вони його | дома опдакали.

ського) розширені значними вставками із думи про Сестру і брата; се нічого дивного, бо розлука сестри з братом, основна тема обох дум, приводить подібні мотиви й поетичні образи. У варіанті Цертелєва проглядає пісенний розмір 4 + 4 + 6: сей варіант стоїть посередині межі піснею і думою. Варіанти Мартиновича й Житецького доповнюють себе взаємно. Варіант Чубинського дуже значно відбігає від інших варіантів сеї думи ось у яких точках: 1) не виступає тут сестра, розмова якої із братом при його відїзді дає головний зміст думи в інших варіантах; 2) козак проживаючи у чужій стороні жениться; 3) він вибирається до дому, щоб одвідати матір, та застас її на смертній постелі.

12. Сестра і брат.

Ой, у святую¹⁾ неділеньку *
 Барзе рано пораненько
 То не сива зозуля закувала,
 Не дробная птиця у бору защебетала, —
 Як сестра до брата листи писала,
 Та в чужі далекі города засилала,
 Та свого брата рідненького у гості прохала,
 Та його й благала:

10

„Братіку мій рідненький,
 Як голубоньку сивенький!
 То прошу я тебе, *
 Прибудь ти до мене,
 Созвідай мене *
 На чужій чужині,
 При б дній годині,
 При нещасливій моїй злій хуртовині.

Що я то, братіку, на чужій чужині проживаю,
 Велике горювання всегда собі принімаю;
 Що я то, братіку, на чужій чужині завдовіла,
 Своїми діточками маленькими осиротіла“.

20

То брат тее зачуває,
 До сестри словами промовляє:
 „Рад би я, сестро, к тобі прибути,
 Тебе созвідати,
 Так не могу за бистрими водами,
 За широкими степами
 І за дальними-далекими сторонами,
 І за темними високими лугами“.

То сестра тее зачуває,
 До братіка словами промовляє:

30

„Братіку мій рідненький,
 Як голубоньку сивенький!
 Через бистрії води білим лебедоньком перепливи,
 А через широкі степи малим-невеликим перепілоньком перебіжи,
 Через дальні-далекії сторони, *
 Через темні високі луги *
 Ясним соколом перелети,
 На моє подвіря сизокрилим голубком упади

¹⁾ У Март.: святую.

І жалібненько загуди, —
Серцю печаль тугу мою розділи! 40

Що вжеж то, братіку, ідеть Христове пресвітле
Людям радість, — [Воскресеніє :
Мині смуготь:

Що люде то на празник до Божого дому йдуть,
Як бджоли гудуть,
А з Божого дому вихожають,
Як мак процвітають;
Пола із полою ісхожає

І брат із сестрою з празником поздоровляє, — 50
А на мене бездільну¹⁾ ніхто й не погляне,
Будьто нас, братіку, ніхто й родом не знає.

Що як ми в свого отця й матки проживали,
Як у нашого отця й матки пили й гуляли, —
Ні світ, ні зоря, на добридень давали,
З празником поздоровляли,
На хліб і на сіль зазивали;

А як пришибла, братіку, мене нещасна хуртовина,
То тоді одреклися куми й побратими
І всякая названая сердешная родина!

Трудно то, братіку, рибі без води пробувати 60
І звірю-птиці без ліса в чистім полі гуляти,
А іще трудніше, тяжче і важче бездільному та безрід-
[ному чоловікові
[живати“.

На чужій Україні без родини кривної й сердешної про-
Вислухай, Господи, у прозьбах
У нищетних молитвах.

Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському
На многая літа,
До конца віка!

(Порф. Мартинович: „Українські записи“ К. Ст. 1904. II. 302—4. Записано від кобзаря Івана Кравченка—Крюковського з Лохвиці Полтавс. губ. — Цертелев: Опытъ 55—6. — Максимович: Укр. нар. пѣс. 1834. 63—4. Сборникъ укр. пѣс. 1849. 9—10. — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣс. 355—7. — Куліш: Записки о Ю. Р. I. 24—8. — Чубинський: Труды V. 468—70. — К. Ф. У. О.: К. Ст. 1882. VIII. 268—70. — Горленко: К. Ст. 1882. XII. 496—7. — Сперанскій: Южнорусс. пѣс. ч. III. 21—2. — Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етол. XIV. 83—95 і 190—2. Уривки: Тамже XIII. 83—7 і 152—6; XIV. 16—20 і 157—62.)

В найкоротшій і мабуть найдавнішій формі подає сю думу збірка Цертелева. Декотрі варіанти н. пр. Куліша, Сперанского (що є тотожний з Кулішевим), переплетені уступами з думи „Прощання козака“. Варіант Ф. Колесси (записаний із співу Гн. Гончаренка) розширений при кінці ось яким уступом:

Тільки піду я до святої церкви,
До Божого дому,
Богу помолюся,
На святости подивлюся,

¹⁾ = бездольну.

Михайло Кравченко
в Великих Сорочинцях, Миргородського пов., Полтавської губ.
(Гл. ст. 59).

Не раз, не два дробними сльозами обіллюся —
О, тож у мене рідний отець і матуся.

Що вийду я з церкви,
Гляну в гору — високо
І в землю — глибоко
І в чужу сторону —
До родини вже й далеко". (Мат. до у. е. XIV. 191).

На спорідненне сеї думи із народніми піснями вказали ми у вступній розвідці (ст. 40.).

13. Удова й сини.

I.

Ой, у святу неділеньку
То рано пораненько
То не сива зозуля кувала,
Не дробна птиця щибетала,
А не в борі сосна шуміла, —
Як та бідна вдова
А в своєму домові гомоніла.

Ой та ручками-пучками ¹⁾

А хліб-сіть одробляла, ²⁾

Та все синів годувала,

А й у найми не пускала,

Чужим людям на поталу ³⁾ не подавала.

Ой, чужим людям на поталу не давала,
Та все Всевишнього Господа-Творця прохала:

"Ой, поможиж ти міні, Господи,

Синів погодувати,*

До разума подоводити

І дома їм постройти

І їх подружити".

Ой, то бідна вдова

А скоро їх возростила

І грамоти повчила,

До разума подоводила,

Дома їм постройла

І їх подружила.

Як стали сини жити-проживати,

То стали в себе різні маєтки то мати,

Та стали молодих княгинь ⁴⁾

За себе заручати,

То стали бідну вдову

А з свого подвіря ізсилати:

"Ой, то ідиж ти, мати, куданебудь

Собі проживати!

Бо будуть до нас

Гості-панове наїжджати,

10

20

30

¹⁾ Пучка, в галицьких говорах „пущка“ — кінець пальця, иноді уживається в значінню „палець“. ²⁾ У Кол.: „роздробляла“; справлено по вар. Сластьюна, записаному від тогож М. Кравченка. ³⁾ Потала — тут у значінню „поневірка“. ⁴⁾ Відданиця у весільних обрядах і піснях зоветься „княгинєю“.

Та будуть пити-гуляти,
А тут тобі спокою то й не буде.
Бо будуть у нас
У синіх каптанах,
В китаєвих штанах, —
А ти будеш у сірій сімряжині¹⁾
Міждо нами похождати,
Та будеш наших дітей оскорбляти,
Жінок зневажати“...²⁾
Гей, то бідна й удова
А се зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає...
Ой, що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
„Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що йти на чуже подвіря проживати“...
Гей, то в святу неділеньку
То рано-пораненько
То не в усі дзвони дзвонять, —
А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвіря то ізгонять.
Що старший за руку веде,
Середущий у плечі випихає,
А найменчий ворота одчиняє,
Єї бідну клине й проклинає:
„Ой, ідиж ти, мати,
Куданебудь собі проживати,
Бо ти нам не вдобна,³⁾
Проти діла не способна!
Отсеж тобі шлях-дорога
Широкая й довга!“
Ой, пішла то бідная вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається,
А шеж то найменчий син
Край віконечка
Насміхається:
„Гей, то дивіться, хлопці-панове, молодці,
Як то наша мати потикається,
Чи вина напивається,
Чи ума лишається,
Що попід тином хилається!“
Ой, середущий син обіззався:
„Ой, братиж то рідненькі,
Голубоньки сивенькі!

¹⁾ Сімряжина — сермяга, сірякова свита, польсь: siermiega.
²⁾ Тут пропущено два неясні вірші, яких нема й у вар. Сластьона:
Як то нам на тебе своїми очима
Хоч тяжко та важко оскорбляти.
³⁾ У добний — гідний, пригідний, до вдобоби.

Гей, тож наша мати ні вина не напивала,
Ні ума не лишала,
А то вона в роскоші та в щасті
Слізми заливається,
Що попід тином хилається“.

II.

Ой, пішла то бідна вдова,
А плаче, стежечки не бачить,
Потикається...
А йде¹⁾ чужа чуженина,
Молода челядина,
А з Божого дому, питається:
„Чогож ти, бідная вдово, плачеш?“²⁾
„Ей, чужа чуженино,
Молода челядино!
Та нащо ти мене питаєш?
Возьмиж ти мене
На своє подвіря!
Буду тобі сини-хату вимітати,
Та буду діток доглядати,
Тобі, молодому челядину,
Порядок то й давати“.
Ей, то чужа чуженина,
Молода челядина,
Ворота одчиняє,
Бідну вдову до себе зазиває:
„Ой, ідиж ти, вдово,
До мене проживати,
Не будеш ти міні
Синий ані хати замітати:
Тай тим ти будеш
Діток доглядати,
Мині, молодому челядину,
Порядок то й давати.
Ой, то буду тебе за рідну неньку почитати,
Буду тебе до смерти годувати,
Тим ти будеш у мене
По свою жизнь проживати“.
То бідна вдова
А в чужої чуженини,
Молодої челядини
Тринадцять год проживала.³⁾
На чотирнадцятому році
Та стали хуртовини⁴⁾ наступати,
То стали вдовиченків побивати:
Що перва хуртовина
Дома попалила,
А друга хуртовина
Скотину поморила,

¹⁾ У Кол. „ще“ — справлено по вар. Сластьона. ²⁾ Сей вірш вставлено з вар. Сластьона. ³⁾ Сей вірш справлено по вар. Сластьона. У Кол.: проживала аж тринадцять а три роки. ⁴⁾ Хуртовина — буря, а також недоля, нещасте.

А третя хуртовина
У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й остановила.

Як стали вдовиченки жити-проживати,
Не стали в себе нічого мати,
То стали двори бурянами заростати;
Не стали люди поважати,
Не стали гості-панове
До їх заїжджати,
До себе зазивати;
Не стали куми-побратими навіщати,
Хоч стало тяжко та важко
На світі проживати.
Гей то в святу неділеньку
То рано-пораненько
То не в усі то дзвони дзвонять, —
А то про вдовиченків
Все люди то говорять.¹⁾

III.

А в святу то неділеньку
То рано-пораненько
То не сизі орли засвистали, —
Як ті бідні вдовиченки
Од сна вставали,
Біле лице промивали
Та Божі молитви сотворяли;
Ой, що мовять словами,
Обіллються дрібними то й сльозами.
Ой, що старший син то мовить словами,
Обіллється дрібними сльозами:
„Ой, брате середущий
І брате найменчий!
Не гарно ми всі в трьох то й зробили,
Що ми свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвіря зослали...
Ходім тепер, перед Богом, перед людьми
А гріх-страм²⁾ потерпімо,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
На своє подвіря й упресімо!
Ой, чи не прийде то наша мати
До нас проживати,

¹⁾ Тут у вар. Сластьона ідуть отсі вірші:
Гості-панове пили-гуляли,
За двір виїзджали, удовиченків осміяли:
„Що вже мабуть в удовиченків
Хліба-соли не стало,
Що вони бідную удову
З свого подвіря зослали“.

²⁾ Страм — сором, стид.

Бо вже нам тяжко та важко
На світі пробувати“.
Ой, то скоро шапки в руки забрали,
На коліна й упали,
Свою неньку,
Вдову стареньку,
До себе жить закликали.
„Ой, ідиж ти, ненько,
До нас проживати!
Будем тепер дітей научати,
Жінок спиняти,
Тебе за рідну неньку почитати“.
Ой то бідна вдова
А те зачуває,
Словами промовляє,
Сльозами проливає...
Що мовить словами,
Обіллється дрібними то й сльозами:
„Як то я вас, сини, годувала,
Як камінь глодала,
А чого тепер собі од вас діждала,
Що на чужому подвірі проживаю...
Ой, не піду я до вас, сини, проживати,
Щоб ваших дітей не оскорбляти,
Жінок не зневажати,
Щоб вам не тяжко та не важко було то мене
Своїми очима й оскорбляти“.
Ой, то бідна вдова добре знала,
Ой, на коліна й упадала,
Руки в гору підіймала,
Молитви сотворяла,
А своїх синів то прощала.
Як стала синів прощати,
То став їх Господь милувати;
Стали люди поважати,
То стали куми-побратими навіщати.
А бідна вдова на чужому подвірі проживала.
На чужому подвірі проживала
І на чужому подвірі помірала.
Ой, то тільки бідної вдови
А прийшла то слава, її память,
Міждо царями,
Міждо князями,
Міждо православними христіянами.
Ой, то її слава!
Ой, сотвори то, Господи, її вічною память,
А всім слухаючим головам
Пошли ім, Боже,
На многая літа!

(Фі л. Кол е с с а: Матеріяли до укр. етнол. XIII. 51—74 і 170—5.
Записано від кобзари Михайла Кравченка з Сорочинців Великих
Миргород. пов. Полтав. губ. Варіанти: тамже 122—138, 175—7.
XIV. 66—83, 187—9. Фрагменти: тамже XIII. 47—50, 101—7, 117—21,
147—51. XIV. 36—40, 50—61, 62—65, 151—6, 179—81. — Метлин-

ський: Народ. южно-русс. п'єси 345—55 (4 варіанти). — Куліш: Записки о Ю. Р. I. 19—24. — Чубинський-Русов: Записки Ю.в. Отд. И. Р. Геогр. Общ. I. 11—14. — Чубинський: Труды V. 847—9. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 497—9; 1884. I. 31—4. — Малинка: Етногр. Обзор. 1892. I. 175—6. — Житєцький: Мысли 186—8. — Драгоманів: Житє і Слово 1895. IV. 25—7. — Грінченко: Етногр. Матеріали III. 692—3. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 304—7. — Сластьон: К. Стар. 1902. V. Сперанскій: Южнорусс. п'єся. III. 12—14.

Се мабуть найбільше розширена з усіх дум; вона й досі не втратила живого інтересу для українського люду, як показує велике число варіантів, записаних у найновіших часах. Варіанти сеї думи, впрочім дуже схожі між собою, різняться головню закінченням: в одних удова вертає до синів, у других вона вправді прощає синам, одначе зостається й далі жити у чужих людий. Та сама тема з малими відмінами оспівана також у піснях, широко розповсюджених на Подніпров'ю і в Галичині (Гнатюк: Етногр. Збір. II. 47. — Грінченко: Етнограф. матеріали III. Черн. 1899. 376—82. Тамже вказані й варіанти).

14. Ворожба із сну.

У неділю святую снівся - приснівся вдовиченку
Барзо пречуден сон, та ще дуже й предивен.
Скоро він із свого сна розбужає,
Свого сна козацького не вгадає,
Матері старій словами промовляє:

„Мати моя старенькая! *
Ти людям вгадуєш, *
Малим діткам помагаєш, —
Вгадай мені, мати, сей сон:
Що видиться, — на отцевському дворі на моєму
Три гори камянії процвітали; 10
Перва гора процвітала *
Красним цвітом виновая“.

„Желає за тебе мужняя жена на сторону мандрувати:
Не будеш ти з нею ніякого промешканія мати.
Дасть тобі Господь діждати Різдва Христова
Альбо найпаче світлого Воскресенія, —
То вона буде квартиру одсувати,
По ринку поглядати,
Чи не йде муж первий дружини шукати“.

„Друга гора процвітала *
Зеленим цвітом виновая“.

„Желає за тебе богата вдова гордая;
Не велю тобі, сину, її брати:
Не будеш ти з нею щастя й долі мати.
Дасть тобі Господь Різдва Христова
Альбо найпаче пресвітлого Воскресенія діждати, —
Будуть до неї куми-побратими наїжжати,
Будуть пити та гуляти,
Будеш ти у порога стояти, 30

Будуть тебе наймитом нарікати
Будуть тебе ще й на сміх підіймати“.

„Третя гора процвітала*
Білим цвітом камяная“,
„Желає за тебе сирота безщасна,*
Безрідна, дівчина молодая.
Велю я тобі, сину, її брати:
Будеш ти з нею щастє й долю мати.
Де муж з женою живе-проживає,
Там святий Миколай на радість ухажає“.

(Метлинський: Народ. южнорусс. п'єс. 354—5 під заголовком: „Дума про сон і про жену“. Записано від кобзаря — мабуть Залавського з Тростінця — в Ахтирці, Харківс. пов.) 40

Хоч ся дума видана у такій давній збірці, досі — на скільки нам відомо — ніде її не передруковано, ніхто з дослідників не звертав на неї уваги, так що вона є неначе новим доповненням в крузі навчаючих дум. Як майже всі думи старшого складу, споріднена й ся дума своїм змістом із народніми піснями, як показують отсі строфи:

Ой, жени сьи, синцю, ой жени сьи, любцю,
Та не бери удовоньку, лише дівчиноньку.
Бо в дівчини серце, як літне сонце,
Та хоть оно хмарнесеньке, все оно тепленьке.
А в вдовоньки серце, як зимове сонце,
Та хоть оно ясененьке, все оно зимненьке.
Бар.: Та хоть оно світить, гріє — зимний вітер віє.
Ів. Колесса: Етногр. Зб. XI. 165.

15. Хведір Безрідний.

Понад сагою ¹⁾ дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Ні думає, ні гадає,
Що на його молодого,
Ще й на чуру малого ²⁾
Біда настагає.

То не верби лугові зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана курінного, ³⁾
Постреляли, порубали, —
Тільки чури не піймали.
То малий чура до козака прибуває,
Рани йому глибокі промиває,
То козак йому промовляє:

„Чуро мій, чуро, * вірний слуго!
Пійди ти степом * понад Дніпром,

¹⁾ Сага — залив ріки. ²⁾ Чура або джура — молодий слуга-товариш козацького старшини, що ходив разом із ним у походи.
³⁾ Отаман курінний — начальник куріня т. є. відділу запорозького війська. Курені — мабуть від диму, що курився з огнища — се були шони або ліпняки з хворосту й очерету, у яких жило чимало й по кількисот козаків.

Послухай ти, чуро:*

Чи то гуси кричать,

Чи лебеді ячать,

Чи ушкали гудуть,

Чи може козаки Дніпром ідуть?

Коли гуси кричать,* або лебеді ячать,* — то ти зжени;

Коли ушкали гудуть,* — мене схорони;

Колиж козаки ідуть,* — то обяви,

Нехай вони човни до берега привертають,

Мене, козака Хведора Безрідного, навіщають*.

То чура малий по берегу пробігав,

Козаків забачав,

Шапкою махав,

Словами промовляв:

„Панове молодці! добре ви дбайте,

Човни привертайте,

До отамана курінного поспішайте!“

То козаки теє зачували,

До берега прибували,

Отамана навіщали.

Тоді козак чуру вихваляє,*

Словами промовляє:

„Чуро мій, чуро,* вірний слуго!

Коли ти будеш вірно пробувати,

Будуть тебе козаки поважати!“

То теє промовляв,

Опрошенне зо всіми брав,

Милосердому Богу душу оддав.

Тоді козаки шаблями суходіл копали,

Шапками, приполами персть виймали,

Хведора Безрідного ховали,

В семипядні пищалі гремали,

У суремки жалібно вихваляли:

„То ще добре козацька голова знала,

Що без війська козацького не вмірала.“

Цертелев: Опытъ собранія старинныхъ малоросс. пѣсней 48—50. — Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 5; Сборникъ 1849. 25—7. Передруки — Метлинський: Нар. южнорусс. пѣсни 440—2. Антон.-Драгом.: Историч. пѣс. I. 248—55. — Чубинський-Русов: Записки Ю. З. Отд. II. Р. Геогр. Общ. I. 18—21. — Житецький: Мысли 207—8. — Горленко: К. Стар. 1882. XII. 510—12. — Мартинович: К. Стар. 1904. II. 272—6. — Сперанскій: Южнорусс. пѣсня. III. 18—21.)

Хведір Безрідний паде жертвою необережності в пограничних боях з Татарами; він виступає в думі як курінний отаман в супроводі джури, — що вказує на кінець XVI. в., коли вже Запороже було вповні організоване (Ант.-Драг.: II. п. I. 255). Основна тема — смерть козака і його похорони — з усею простою в обставині козацького життя найкраще виступає в вар. Цертелева, який треба уважати за найдавніший. Варіанти Метлинського, Чубинського-Русова й Мартиновича значно розширені новими подробицями, як н. пр. опис пишного строю козацького старшини, що вказують на пізніші часи. Замітна річ, що сербська пісня про смерть

Марка Кралевича зве його також „безрідним“, — на що звернув увагу Халанский (Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русс. былевого эпоса“. Варшава 1893).

Варіант Чубинського-Русова подає найдокладніший опис козацьких похоронів, одначе із слідами пізнішого розширення:

...тіло молодеське знаходили,

На чирвону китайку клали,

Тіло козацькеє-молодеське обмивали,

А шаблями суходол копали,

А шапками да приполами перст виносили,

Глибокую яму викопали,

Хведора Безродного-бездольного похоронили.

Високою могилу висипали

І прапірок у головах устромили

І премудрому лицарові славу учинили.

А тим вони його поминали,

Що у себе мали:

Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями.

16. Смерть козака на Кодимській долині.

На узбоччі долини біля двох сокорів¹⁾ козацьких

Там козак постреляний, порубаний на рани смертельні знемогає

І праведного судію з неба бажає,

При собі отця-неньки не має.

Рани постреляні — кровю зійшли

Порубані — к серцю прийшли.²⁾

Тоді козак долину Кодину³⁾ трома клятьбами проклинає:

„Бодай ти, долино Кодино, мхами, болотами западала,

Щоб у весну Божу ніколи не зоряла,⁴⁾ не позоряла,

Що я на тобі третій раз гуляю,

В тебе козацької здобичі собі ніякої не маю.

Первий раз гуляв — коня вороного втеряв,

Другий раз гуляв — товариша сердечного втеряв,

Третій раз гуляю — сам голову козацькую покладаю“.

Орли чорнокрильці,* козацькі дозирці,* налітають,

Козацькую душу доглядають.

То вже козак молодий отця й неньку споминає:

„Поможи мені, отцева й матчина молитво, на колінцях стати,

Семипядную пищаль у руки достати,

По три мірці пороху підсипати.

По три кульки свинцевих⁵⁾ набивати,

Орлам чорнокрильцям,

Козацьким дозирцям,

Великий подарунок посилати“.

То вже козак молодий,

Товариш військовий,

По три мірці підсипає,

По три кульки набиває,

¹⁾ Сокір, осокір — рід тополі, *populus alba*. ²⁾ Ці вірші знаходимо також у думі про Самарських братів. ³⁾ Річка Кодима впадає до Богу в Херсонс. губ. Кодимська долина була часто видовищем боїв козаків з Татарами. ⁴⁾ Зоряти, зоріти — світитися, сіяти. ⁵⁾ Свинцевий — олов'яний.

Орлам чорнокрильцям,
Козацьким дозирцям, 30
Великий подарунок посилає.

Сам на себе в землю ширим серцем впадає,
Семипядну¹⁾ пишаль на колінця одкидає.
Ще й на море поглядає,
Що море трома цвітами процвітає:
Первим цвітом — островами,
Другим цвітом — кораблями,
Третім цвітом — молодими козаками.

Що козаки, добрі молодці, 40
На долину Кодину прибували,
Срібла-злата много набірали,
Козака постріляного, порубаного знаходили,
Шаблями, наділками²⁾ яму копали,
В семипядну пишаль позвонили,
Славу козацьку учинили,
Шапками приполами семикіпну [могилу]³⁾ висипали,
На могилі прапорок устромили,
Славу козацьку учинили.

(М. Костомарів: „Історія козачества в пам'ятникахъ южно-русс. народ. пѣсен. творчества“. Собр. соч. 1906. кн. VIII. т. XXI. 781—2.)

В сій думі слідно вже признаки упадку кобзарської творчости, як замічає Костомарів: Повторюється вже сама тема — смерть зраненого в бою козака — оспівана в кількох інших думах, повторюються й мотиви, позичені з дум про Самарських братів, Безрідного й Утечі братів з Азова.

17. Вдова Сірка Івана.

В городі Мерефі⁴⁾ жила вдова,
Старенькая жона,
Сірчиха Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в вічі не видала.
Тільки собі двох синів мала:
Первого сина, Сірченка Петра,
Другого сина, Сірченка Романа.
Вона їх до зросту держала, 10
Ще од них слави-пам'яті по смерті сподівала.
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своєї матері старенької⁵⁾ питати:
„Мати моя, старая жоно!
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в вічі не видаю;
Нехай би я мог знати,
Де⁶⁾ свого отця, Сірка Івана, шукати“.

¹⁾ У Костомарова: Тусячу. ²⁾ Наділок — мабуть заступ, рикаль (поясн. Максимовича); піхва від шаблі (поясн. Грінченка).
³⁾ Доповненне Ф. К. ⁴⁾ Мерефа — козацька слобода в Харківській повіті. ⁵⁾ У Ж.: своєї мати старенької. ⁶⁾ У Ж.: гдѣ.

Вдова стара промовляла:
„Пішов твій отець до стародавнього * Тору¹⁾ пробувати, 20
Там став він свою голову козацькою покладати“.

То вже Сірченко Петро тее зачуває,
Пилипа Мерефіянського з собою підмовляє,
Голуба Волошина за джуру у себе має.
Стали вони до стародавнього Тору приїжджати,
Отамана торського, Яцка Лохвицького познавати.
Отамане торський, Яцко Лохвицький, із куреня вихожає,
Словами промовляє,
Сірченка Петра познаває:
„Сірченку Петре, чого ти сюда приїжджаєш? 30
Деє ти свого отця Івана шукаєш?“

Сірченко Петро словами промовляє:
„Отамане торський, Яцку Лохвицький!
Я сім год пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана в вічі не видаю“.

То вже Сірченко Петро з козаками опрощеніє принімає,
До трьох зелених байраків прибуває.

Козаки до Сірченка Петра словами промовляли:
„Сірченку Петре! не безпечно себе май,
Коней своїх козацьких од себе не пускай!⁴⁾ 40
А Сірченко Петро на тее не повіряє,
Під тернами-байраками⁵⁾ лягає-спочиває,
Коні свої козацькі далеко од себе пускає,
Тільки Голуба Волошина до коней посилає.

Турки тее забачали,
Із тернів із байраків вибігали,
Голуба Волошина у полон до себе брали,
Ще словами промовляли:
„Голубе Волошине! не хочем ми ні твоїх коней вороних,
Хочем ми добре знати, 50
Щоб твого пана молодого ізрубати“.

Голуб Волошин словами промовляє:
„Турки! * коли можете ви мене од себе пускати,
Могу я сам йому з пліч головку зняти“.
Турки того дознали,
Голуба Волошина од себе пускали.
Голуб Волошин до Сірченка Петра прибуває,
Словами промовляє:

„Сірченку Петре, пане молодий,
На доброго коня сідай, 60
Між Турками поспішай!“
Не успів Сірченко Петре між Турки-яничари вбігати,
Мог йому Голуб Волошин з пліч головку зняти.⁶⁾
Тогді Турки Пилипа Мерефіянського округ оступали,
З пліч головку козацьку знімали,
Козацьке тіло посікли-порубали.

¹⁾ Тор — тепер місто Славянське над рікою Торець, де була колись козацька стоянка на границі татарського степу; туди збиралося багато козацтва для добування соли. ²⁾ У Житец.: байраки.
³⁾ Замігна річ, що зради допустився Волошин, чоловік чужий для козацтва.

Козаки стародавнії теє забачали,
На добрії коні сідали,
Турків¹⁾ побіждали,
Козацьке тіло позбірало,
До стародавнього куреня привозили,
Суходіл шаблями копали,
Шапками, приполами землю носили,
Козацькеє тіло схоронили.

70

Отаман торський, Яцко Лохвицький, теє зачуває,
До вдови старенької, Сірчихи Іванихи, в город у Мерефу письмо
Сірчиха Іваниха письмо читає, [посилає.
Словами промовляє,
К сирій землі крижем упадає:

„Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:
Первая печаль, що я сім год пробувала, 80
Сірка Івана в вічі не видала;
Другая печаль, що Сірченка Петра на світі живого не має,
Третяя печаль, що Сірченко Роман умірає...“

(Житецький: Мисли ст. 241—3.)

В сій думі виведено інтересну картину пограничної боротьби козаків із Турками й Татарами при заселюванню Слобідської України в другій половині XVII в. Костомарів відносить сю думу до кінця XVII в. (Історія козачества въ памяти южноросс. пѣс. творч. 780). Іван Сірко, котрого кілька разів вибрано отаманом кошовим, в 1670-тих роках вславився війнами із кримськими Татарами, особливо удачним походом на Крим 1675 р., описаним в літописи Величка. Мав він біля Мерефи (28 верст від Харкова) свою слобідку Артемівку, де проживала його рідня; умер 1680 р. Ось як характеризує його Величко: Погребень тежъ знаменито августа 2, зъ многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостію, яко по томъ вожду своємъ справномъ и щасливомъ, который отъ млодости ажъ до старости своєю военными бавячися промислами, не только значне Кримъ воевалъ и нѣкоторіи въ немъ попалиль гради, также и въ поляхъ дикихъ на рознихъ мѣсцахъ многіе татарскіе громлювалъ чамбулы и плѣнненій ясиръ християнскій отгромлювалъ, але и въ Черное море лотками вплинувши, на рознихъ мѣсцахъ не маліе Бѣсурманамъ чиниль шкоды и раззоренія, а по морю Чорному кораблѣ и катарги, зъ Константинополя въ Кримъ, Азовъ и на инніе мѣсця пливучіе — громлѣвалъ и зъ великими здобычами щасливе зъ войскомъ запорожскимъ до коша своего повертался, которого все войско зѣло любило и за отца своего почитало (Житецький: Мисли 241).

18. Отаман Матяш старий.

(На усті Самари — Богу
Семенова козацького рогу)²⁾

¹⁾ У Жит.: Турок. ²⁾ Якась коса при устю Богу і досі зветься Семеновим Рогом (Житецький: Мисли 238). Під назвою Самарки догадується Костомарів Савранки, що впадає до Богу. Топографія думи очевидно переплутана; та перші два вірші без шкоди для цілості можнаб пропустити.

Усі поля самарської пожарами погоріли,
Тільки два терни-байраки не згоріли,¹⁾
Що під собою гостей великих імілі:
Там пробувало дванадцять козаків Бравославців²⁾-небувальців,
Між ними був отаман Матяш старенький.
Стали козаки вечера дожидати,
Стали тернові огні розкладати,
Стали по чистому полю коні козацькі пускати, 10
Стали козацькі сідла од себе далеко одкидати,
Стали козацькі семипядніи пищалі поза кущами ховати.

Отамане Матяш старенький теє зачуває,

Словами промовляє:

„Козаки, панове молодці!

Не безпечно ви майте,

Козацьких коней із припона не пускайте,

Сідла козацькі під голови покладайте,

Бо се долина Кайнарська,

Недалеко тут³⁾ земля татарська“.

20

Тоді козаки з отамана Матяша насліджали:

„Десь ти, отамане Матяшу старенький, меж козаками не

Десь ти козацької каші не їдав; [бував,

Десь ти козацьких звичаїв не знав,

Що ти нам, козакам Бравославцям, великий страх задав“.

Тоді отаман Матяш од них далеко одступав,

Терновий огонь розкладав,

Коня свого козацького осідлав,

Біля себе припинав.

То саме в ночі зождав малую годинку, невелику часинку, 30

Як не буйний вітри повівали,

Як Турки-яничари з чистого поля в долину припали,

Дванадцять козаків Бравославців-небувальців в полон

Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає, [забрали.

Шість тисяч Турків⁴⁾-яничар побіждає,

Бравославців-небувальців із полону одбиває,

Ще й словами промовляє:

„Козаки, Бравославці-небувальці!

На коні козацькі сідайте,

Мині старому помочі давайте!“

40

Тоді козаки на коні сідали,

Чотири тисячі безбожних бусурманів побіждали,

Сребро і злото турецьке од них забірали,

До города Січі швиденько поспішали,

В городі Січі безпечно себе мали,

Серебро і злото турецьке между собою розділяли,

За отамана Матяша Господа Бога прохали:

„Десь твоя мати в небі пресвятилась,

Що тебе [лицаря да]⁵⁾ породила,

¹⁾ У Житец.: горіли. ²⁾ Бравославці — може Браславці від м. Браслава над горішнім Богом; небувальць — недосвідний, новик, що не бував у походах. ³⁾ У Житец.: недалече сдѣсь. ⁴⁾ У Житец.: Турокъ. Ледво чи первісно були в думі сі казкові прибільшення. ⁵⁾ Довопнення Житецького.

Що ти в чистім полі пробував,
Із нас, Бравославців-небувальців, ні одного козака із
[війська не утеряв.

50

(Житецький: Мисли 238—40.)

19. Розмова Дніпра з Дунаєм.

Питається Дніпр тихого Дуная:

„Тихий Дунаю,¹⁾

Що я своїх козаків на тобі не видаю?

Чи твоє дунайськеє гирло моїх козаків пожерло, —

Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?“

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:²⁾

„Дніпре-батьку, Славуто!

Сам собі думаю да гадаю,

Що твоїх козаків у себе не видаю.

Уже чверть года, три місяці вибуває,

Як твоїх козаків у мене немає.

Ні моє дунайськеє гирло твоїх козаків не пожерло,

Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,

Іх Турки не постреляли, не порубали,

До Царя-города³⁾ в полон не забрали...

Всі мої квіти лугові і низові пониділи,

Що твоїх козаків у себе не виділи.

Твої козаки на черкеській горі пробувають,

Холодної води в барила набирають.

Шляхи і дороги замічали,

Городи бусурменські плондрували,

Огнем-мечем воювали,

Сребра-злата подостатком⁴⁾ набірали,

До річки Хортиці прибували,

Велику переправу собі мали,

До стародавньої Січі поспішали,

У стародавній Січі очертою⁵⁾ сідали,

Сребро і злато турецьке на три часті паювали,

Мед і оковиту-горілку підпивали,

За весь мир Господа прохали.

Которі козаки чистим полем гуляли,

Річки низові, помішніці дніпрові, добре знали“.

(Житецький: Мисли 244—5.)

¹⁾ Апострофи до Дунаю подібаються часто в укр. народніх піснях, почавши від пісні про вовводу Штефана, знаної по записі з другої половини XVI. в.; вона починається словами: „Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?“ Розмова Ігоря з Донцем в „Слові о полку Ігоревім“ показує, що персоніфікованне ріки належить до дуже давніх мотивів української поезії. ²⁾ Славута (також в думі про Сам. Кішку) — епітет Дніпра, що зацілів із глибокої старини, приходить уже в „Слові о полку Ігоревім“. ³⁾ У Житецького: до города-царя. ⁴⁾ У Житецького: по достатках. ⁵⁾ = кругом, в кружок.

20. Козак-бандурист.

Ой, на татарських полях,

На козацьких шляхах,

Не вовки-сіроманці квілять-проквіляють,

Не орли чорнокрильці клеочуть і під небесами літають:

То сидить на могилі козак старесенький,

Як голубонько сивесенький,

У кобзу грає-виграває,

Голосно співає.

Кінь біля його постріляний, порубаний,

Ратище поламане,

Піхви без шаблі булатної,

У ладівниці ні однісенького набою.

Тільки й зосталась йому бандура подорожня,

Та у глибокій кишені люлька-бурунька,

Та тютюну пів-папушки.

Козак сердега люлечку потягає,

У кобзу грає-виграває,

Жалібно співає:

„Гей, братця, пани-молодці,

Козаки Запорожці!

Де ви ся повертаєте,

Як ви ся маєте?

Чи до Січі-матери прибуваєте?

Чи до Січі-матери прибуваєте,

Чи Ляхів ворогів киями покладаєте?

Чи Татар бусурменів малахаями, як череду у полон

Колиб міні Бог поміг старі ноги розправляти, [заганяєте?

За вами поспішати,

Можеб ще я здужав на останку віку вам заграти,

Голосно заспівати!

Нехай би моя кобза знала,

Що мене рука християнська поховала!

А то пропаде моя кобза ні за собаку:

Лежатиме сама собі у степу...

А вже міні старенькому без коня пропадати:

Не зможу я по степах чвалати.

Будуть мене вовки-сіроманці зустрівати,

Будуть дідом* за обідом* коня мого заїдати!

Кобзож моя, дружино вірная,

Бандуро моя мальованая!

Деж міні тебе діти?

А чи у чистому степу спалити

І попільць по вітру пустити?

А чи на могилі положити?

Нехай буйний вітер по степах пролітає,

Струни твої зачіпає,

Смутнесенько, жалібнесенько грає-виграває,

То може подорожні козаки бігтимуть близенько,

Почують, що ти граєш жалібненько,

Привернуть до могили“.

10

10

20

30

20

30

40

50

(Метлицький: Народ. южнорусс. п'єни 443—5. „Записав від бандуриста на шляху межі Пирятином і Прилуками А. С. Афа-

насев. Гляди Памятники II. Отд. Акад. Наукъ 1853. XVI. 253—44. —
Куліш: Записки о Ю. Р. I. 185—8 (передрук). — Ф. Колесса:
Матеріяли до укр. етн. XIV. 173—6. Малий уривок записаний із
співу Кучеренка, перейнятий кобзарем мабуть із книжного жерела.)

Не без підстави можна догадуватися, що ся дума, звісна лиш по одніському запису, — підроблена. Метлинський у своїй поемі „Смерть бандуриста“, надрукованій багато ранше у збірнику „Думки і пісні“ 1839 р., розвинув ту саму тему, лише що обставив її романтичною сценерією (ніч, буря, розбурханий Дніпро) і закрасив меланхолійним роздумуванням про замирання української мови й пісні. — Коли се фальсифікат, то треба признати, що підроблений він досить зручно під тон народньої думи¹⁾. Всеж таки грубим діссонансом вражає обценне порівнянне (виточковане у нашому виданні вірш 34), немислиме в сумовитих думках про „рубаних козаків“, до яких і сю думу треба причислити. Так само фальшом заносить звернене до Запорожців риторичне питанне:

Де ви ся повертаєте?

Як ви ся маєте?

Чи до Січі-матери прибуваєте? і т. д.

Можна догадуватися, що сю думу підроблено десь у близькім оточенню Метлинського тим більше, що в харківськім кружку 1830-тих років повстали фальшовані думи, поміщені Срезневським в йогож „Запорожській Старині“. Також виданне Максимовича з 1834 р. містить деякі підроблені думи (про повстанне Наливайка с. 21—24, про похід на Поляків с. 27—32. Ще навіть у збірнику Метлинського з 1854 р. знаходимо фальшовану думу про Самійленка Коломійця. А в тім українські письменники романтичного напрямку, як Метлинський, Шевченко, Куліш, любили наслідувати віршову форму і стиль народніх дум (порівн. Кулішеву „Україну“). Сумцов вказує на герцеговинську пісню про хорого Іова, що прощається з своєю тамбурою, як на можливе жерело висше обговореної думи (Культурныя переживанія, Київ. Старина 1889. IX. 646). Приговорюванне козака до бандури нагадує живо думу вертепного Запорожця, уривки котрої виписані й пд звісною картиною Запорожця з бандурою (Н. Петров: Старинный южнорусс. театр и въ частности вертепъ. Київ. Стар. 1882. XII. 471—2. Куліш: Записки о Ю. Р. I. 192).

Усе те показує, що основний мотив думи про козака-бандуриста старовинний, а може й народній.

Андрій Шут

з Олександрівки, Сосницького пов., Чернігівської губ. (З рисунку П. Куліша, гл. ст. 57).

¹⁾ Житецький уважає сю думу вповні народньою по основному мотиву і багатьом подробицям в його переведенні (Мысли 117). Навпакиж Ів. Єрофеев висловлює сумніви про її автентичність (Українські думи і їх редакції. Зап. У. Н. Т. в К. 1909. VІІ).

Думи пізнійшого складу
про Хмельниччину, реалістичні й насмішливі.

21. Хмельницький і Барабаш.¹⁾

I.

Як із день-години
Счинилися великі війни на Україні,
Оттогдіж то не могли обіратись,²⁾
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.
Оттогді вони од своїх рук листи писали,
До короля Владислава³⁾ * посилали.
Тогдіж то король Владислав листи читає,
Назад одсилає, 10
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє:⁴⁾
„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом.
А ти, Клиша, у городі Білій-Церкві полковничим,⁵⁾
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим“.⁶⁾
Оттогдіж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьма-
Тільки півтора года. [новав,
Тогдіж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його витав,
І стиха словами промовляв: 20
„Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Чи не моглиб ми з тобою у двох королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?“

¹⁾ Вступна розвідка ст. 35. ²⁾ У Метл.: обірати. ³⁾ У Метл.: Радислава. ⁴⁾ Іван Барабаш був спершу черкаським сотником; в 1640-вих рр. став полковником і zarazом генеральним осавулом. Про його настановлення гетьманом не відомо нічого. ⁵⁾ Про Клишу (Клима), полковника в Білій Церкві, вгадують історичні жерела під р. 1637. ⁶⁾ Після втихомирненя повстання Павлюка 1637 р. Хмельницький підписав козацьку умову, як писар війська запорозького; від 1638 р. був він чигиринським сотником.

Оттогдіж то Барабаш, гетьман молодий,

Стиха словами промовляє:

„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писару військовий!

На що нам з тобою крoлевські листи у двох читати,

На що нам козакам козацькі порядки давати?

Чи не лучче нам із Ляхами,

Мостивими панами,

З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?“

30

Оттогді то Хмельницький на кума свого Барабаша

Велике пересердіє має,

Ще кращими напитками витає;

Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,

Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напивсь,

Дак у його і спать поваливсь.

Оттогді то Хмельницький добре дбав,

Із правої руки, із мезинного пальця щирозлотний

Із лівої кишені ключі виймав, [перстень ізняв,

40

Зпід пояса шовковий платок висмикав,

На слугу свого вірного¹⁾ добре кликав-покликав:

„Ей, слуго ти мій повірений [Хмельницького!]²⁾

Велю я тобі добре дбати,

На доброго коня сідати,

До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати,

Крoлевські листи до рук добре приймати“.

Оттогді то слуга повірений Хмельницького добре дбав,

На доброго коня сідав,

50

До города Черкаського скорим часом, пильною годиною

До пані Барабашевої у двір уїжджав, [прибував,

У сіни вийшов, шличок³⁾ із себе скидав,

У світлицю ввійшов, — низький поклон послав,

Тиї значки на скамі покладав,

А ще стиха словами промовляв:

„Ей, пані, пані, каже, ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!

Ужеж тепер твій пан, гетьман молодий,

На славної Україні з Хмельницьким великі бенкети всчиняють;

Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,

60

А мині листи крoлевські оддати,

Чи не моглиб вони із кумом своїм Хмельницьким* у двох

І козакам козацькі порядки давати“.

Оттогдіж то пані Барабашева, гетьманова,

Удариться об поли руками,

Обіллється дрібними сльозами,

Промовить стиха словами:

„Ей, не з горя-біди моєму пану Барабашу

Схотілося на славної Україні з кумом своїм Хмельницьким

Великі бенкети всчиняти!

70

На щоб їм крoлевські листи у двох читати?

Не луччеб їм із Ляхами,

Мостивими панами,

З упокоєм хліб-сіль вічні часи уживати?

А тепер нехай не зрікається Барабаш, гетьман молодий,

На славної Україні огнів да тернів ізгашати,

Тілом своїм панським комарі годувати —

Од кума свого Хмельницького“.

Оттогдіж то пані молодая Барабашева

Стиха словами промовляє:

80

„Ей, слуго повірений Хмельницького!

Не могу я тобі листи крoлевські до рук подати,

А велю я тобі до воріт отхождати,

Крoлевські листи у шкатулі із землі виймати“.

Оттогді то слуга повірений Хмельницького,

Як сі слова зачував,

Так скорим часом, пильною годиною до воріт отхождав,

Шкатулу з землі з крoлевськими листами виймав,

Сам на доброго коня сідав,

Скорим часом, пильною годиною до города Чигрина прибував, 90

Своєму пану Хмельницькому крoлевські листи до рук добре

[оддавав.

Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,

Крoлевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає;

Тогді й напитку дорогого не попиває,

А тільки з двора тихо зіжджає,

Да на старосту свого Кречовського¹⁾ кличе, добре покликає:

„Ей, старосто, каже, ти мій старосто Кречовський!

Колиб ти добре дбав,

Кума мого Хмельницького живцем узяв,

Ляхам, мостивим панам, до рук подав,

100

Щеб нас могли Ляхи, мостиві пані, за білоторов почитати“.²⁾

Оттогді то Хмельницький як сії слова зачував,

Так на кума свого Барабаша велике пересердіє мав,

Сам на доброго коня сідав,

Слугу свого повіреного з собою забірав.

II.

Оттогді то припало йому з правої руки³⁾

Чотири полковники:

Первий полковниче Максиме Ольшанський,⁴⁾

¹⁾ У Метлинського: Кречовського. Кречовський Іван був у тім часі чигиринським полковником і одержав від гетьмана коронного Конацпольского приказ увязнити Хмельницького, — одначе дав йому змогу утекти. Оцісля Кречовський прилучився до повстання і став київським полковником. ²⁾ Білоторий — ясноокій.

³⁾ З отсим віршом по здогадам д-ра Франка (Студії 335, 355) починається дума про Корсунську битву, злучена механічно із думою про Хмельницького й Барабаша, до якої належить лише дальший уступ про смерть Барабаша. У виданню „Историч. п'єсенъ“ Антоновича-Драгоманова зазначено, що друга частина думи про Хмельницького й Барабаша натякає на Жовтотовську битву. ⁴⁾ Під Максимом Ольшанським по думці Антоновича—Драгоманова треба розуміти Максима Кривоноса.

¹⁾ У Метл.: „повірного“. Поправлено по виданню Антоновича-Драгоманова. ²⁾ Се слово по думці д-ра Франка треба пропустити тому що Хмельницький, промовляючи до свого слуги, певно не назвав би його „повірений Хмельницького“ (Студії 332). ³⁾ Шлик — рід шапки.

А другий полковниче Мартине Полтавський,¹⁾
Третій полковниче Іване Богуне,²⁾ 110
А четвертий Матвій Бороховичу.³⁾

Оттогді то вони на славу Україну прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.

Тогді то у святий день у божественний у вівторник⁴⁾
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:

„Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте, 120
Руський Очинаш читайте,
На лядські табури найжджайте,
Лядські табури на три часті розбивайте,⁵⁾
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!“

Оттогдіж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський Очинаш читали, 130
На лядські табури найжджали,
Лядські табури на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.

Оттогді то Барабаш, гетьман молодий, конем поїжджає,⁶⁾
Плаче-ридає

І стиха словами промовляє:

„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писару військовий!
На щоб тобі кролевські листи у пані Барабашевої визволяти?
На щоб тобі козакам козацькі порядки давати? 140
Не луччеб тобі з нами, із Ляхами,
З мостивими панами,
Хліб-сіть з упокоєм уживати?“

Оттогді то Хмельницький
Стиха словами промовляє:

„Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Як будеш ти міні сими словами докоряти,

¹⁾ Мартин Полтавський — се Мартин Пушкаренко, перший полтавський полковник по утворенню полтавського полку при Хмельницьким. ²⁾ Іван Богун — звісний полковник подністрианський. ³⁾ Матвій Борохович — мабуть Матвій Гладкий, перший миргородський полковник при Хмельницьким, якого сам Хмельницький після Зборівської умови казав покарати смертю за те, що він протестував проти обмежування козацького реєстру. ⁴⁾ Битва під Корсунем випала дійсно на вівторок зелених свят 16. V. 1648 р. ⁵⁾ Згадка про напад козаків на польський табор і його розбиття на три часті згоджується з польською реляцією очевидця (д-р Франко, Студії 356). ⁶⁾ Оттут без зв'язи з попереднім уступом дочеплено оповідання про смерть Барабаша. Барабаш згинув від збунтованих реєстрових козаків, котрих він провадив на поміч польському війську; згадка про віддання його родини в неволю Туркам — видумана.

Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти,
Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
Турському салтану у подарунку одослати“.

150
Оттогді то Хмельницький як сі слова зговорив,
Так гаразд добре й учинив:
Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч головку, як галку, зняв,
Жону його і дітей живцем забрав,
Турському салтану у подарунку одослав;
З тогож то часу Хмельницький гетьмановати став.

Оттогдіж то козаки, діти, друзі-молодці,¹⁾
Стиха словами промовляли:

„Ей, гетьмане Хмельницький, 160
Батьо наш, Зінов Богдане Чигиринський!
Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!“

Господи, утверди люду царського,
Народу християнського!
Всім слушащим,
Всім православним християнам
Пошли, Боже, много літ!

(Метлинський: Народ. южнорусс. п'єси 385—91. Записав П. Куліш від кобзарів Андр. Шута в м. Олександрівці і Андр. Бешка в м. Мені Сосницького пов. Чернігів. губ. — Цертелев: Опыт 37—40. — Максимович: Укр. нар. п'єс. 1834, 37—9 і Сборникъ 1849, 64—66. Передрук. — Антон.-Драгом.: Историч. п'єс. II. 3—15. — М. В. Лисенко, К. Стар. 1888, VII. Прилож. 17. З нотами.

Майже всі думи пізнішого складу (з виїмком одної — про смерть Хмельницького) передруковуємо по записам Куліша, що подає найповніші й найкраще викінчені варіанти, поміщені й у виданні Антоновича-Драгоманова скрізь на першому місці. В текстах Куліша переводимо ось які поправки, перейняті по більшій часті із видання Антоновича-Драгоманова:

1) Моєму, своєму — зам. мойму, свійму (дума ч. 21).

2) Заіменник зворотний в полученню із дієсловом: ся зам. ця: озоветься, обізветься (ч. 22), благословиться, одчиняться (ч. 23), мається, зарікається (ч. 27), боїться, огледиться (ч. 28) — зам. озовеця, обізвеця, благословитьця і т. и.

3) І зам. и в закінченнях прикметників а також заіменників присвійних у 1 і 4 відм. множ.: козацькі, королевські, догадливі, широкі, залізні, ваші (ч. 21, 23, 25) — зам. козацьки, ваши і т. и.

4) Визвукове і зам. и в закінченнях іменників у 1 і 4 відм. множ.: рандарі (ч. 23), плечі (ч. 24, 27, 28), очі (ч. 29) — зам. рандари, плечи і т. и.

5) Визвукове і зам. и в 2. відм. одн. женських іменників: Польці (ч. 23), печі (ч. 27, 29), Січі (ч. 28) — зам. Польци, печи і т. и.

¹⁾ Отсе закінчення по думці д-ра Франка належить мабуть до попереднього опису Корсунської битви. По думці Костомарова ся апострофа містилася у первісній редакції думи бо так могли відзначитися до Хмельницького хіба лиш його сучасники (Історія козацтва 800).

6) Назвукове і зам. и у словах: і, із, ізняв (ч. 1), ідучи, ізза (ч. 22), іще, ісхотів (ч. 23), Івана (ч. 24), ік (ч. 27, 28), істягав, іздіймає (ч. 28) — зам. и, из, изняв і т. и.

7) І зам. и у дієсловах: забірає, познімав (ч. 21, 24) — зам. забирає, познімав, як подано у вид. Метлинського; Куліш уживає сих дієслів правильно із корінним і.

8) І зам. в у словах: зарікається (ч. 21), ріки, піском, мішайте, повтікали (ч. 23, 25), біжить (ч. 25), літять, зачіпає (ч. 27) — зам. зарекається, реки і т. и.

9) І зам. о у словах: сіль (ч. 21), схід (ч. 25) — зам. соль, сход.

10) Змягчене л у словах: Хмельницький, Хмельнищина, Ольшанський, пильною годиною (ч. 21, 23, 24) — зам. Хмелницький, пилною годиною і т. и.

Король Владислав, задумуючи велику війну з Туреччиною, бажав притягнути до своїх плянів козацьчину і тому увійшов у тайні переговори з козацькою старшиною та схиливався повернути козакам їх давні привилеї. Хмельницький брав участь в тих переговорах і був у козацькому посольстві до короля 1646 р. В слід за тим канцлер Оссолинський передав козакам королівські листи, та який був їх зміст, невідомо; мабуть король затверджував права козаків, які були скасовані 1638 р. (Антонович: Виклади про козацькі часи. 1912. 94).

Намічена в думі характеристика хитрого та цілком відданого народній справі Хмельницького і вузкоглядного егоїста, польського прислужника Барабаша, вірна і згідна із сучасними жерелами (Костомарів: Історія козацтва 800—1).

22. Корсунська битва ¹⁾

I.

Ой, обзоветься пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
„Гей, друзі-молодці,
Браття козаки Запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Із Ляхами пиво варити зачинайте.
Лядський солод, — козацька вода;
Лядські дрова, — козацькі труда“.

Ой, з того пива

Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво.²⁾

Під городом Корсунем вони станом стали,³⁾

Під Стеблевом вони солод замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького з Ляхами барзо посварили.

За ту бражку

Счинили козаки з Ляхами велику драчку;

10

¹⁾ Вступна розвідка ст. 35. ²⁾ Варенне пиво — символічний образ битви козаків з Поляками. Ще й досі уживається поговорка „наварити пива“ у значінню „наробити біди, завести колотнечу“. До такого порівняння давало привід само імя Хмельницького, якого у сучасних піснях і віршах називано Хмелем. ³⁾ Стати станом — стати табором, обозом, кошом.

За той молот

Зробили козаки з Ляхами превеликий колот;¹⁾

А за той незнатъ який квас

Неодного Ляха козак якби с...го сина, за чуба стряс.

20

Ляхи чогось догадались,

Від козаків чогось утікали;

А козаки на Ляхів нарікали:

„Ой, ви Ляхове,

Пеські синове!

Чом ви не дожидаєте,

Нашого пива не допиваєте?“

Тогді козаки Ляхів доганяли,

Пана Потоцького піймали,²⁾

Як барана звязали,

30

Та перед Хмельницького гетьмана примчали.

„Гей, пане Потоцький!

Чом у тебе й досі розум жіноцький?

Не вмів ти єси в Камянці Подільській³⁾ пробувати,

Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,

А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати

І житньої соломахи з тузлуком⁴⁾ уплітати.

Хиба вельо тебе до рук кримському хану дати,

Щоб навчили тебе кримські нагаї сиріої кобилини⁵⁾

[жовати!⁶⁾

II.

Тогді Ляхи чогось догадались,

40

На Жидів нарікали:⁶⁾

„Гей, ви Жидове,

Поганські синове!

Нащо то ви великий бунт, тревоги зривали?

На милю по три корчми становили,

Великі мита брали:

Від возового

По пів-золотого,

Від пішого — по два гроші,

А ще не минали й сердешного старця —

50

Відбірали пшоно та яйця!

А тепер ви тиї скарби збирайте

Та Хмельницького їдняйте;

А то, як не будете Хмельницького їднати,

То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного прудко

[тікати“.

Жидове чогось догадались,

На річку Случу⁷⁾ тікали.

¹⁾ = колотнеча. ²⁾ Микола Потоцький, великий гетьман коронний, попався під Корсунем в неволю; козаки віддали його Татарам. ³⁾ У Куліша: в „Камянецькій Подільці“. В змї перед повстанням Хмельницького Потоцький дійсно був на Поділлі. ⁴⁾ Тузлук — розсіл з риби. ⁵⁾ Життя саламаха вважається характеристикою козацького життя, а жованне сиріої кобилини — татарського. ⁶⁾ У перекладу жидівських надужить і описі комічних епізодів з утечі Жидів повторюються ті самі мотиви, які творять головний зміст думи про жидівські утиски й повстання 1648 р.; тут виявляється комплікативний склад думи. ⁷⁾ Случ — правобічний доплив Горині на Волині.

Которі тікали до річки Случі,
 То погубили чоботи й онучі;
 А которі до Прута, 60
 То була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута.

На річці Случі
 Обломили міст ідуци,
 Затопили усі клейноди
 І всі лядські бубни.
 Которі бігли до річки Росі,¹⁾
 То zostалися голі й босі.

Обізветься первий Жид, Гичик,
 Тай хапається за бичик. 70
 Обізветься другий Жид, Шльома:

„Ой, яж пак не буду на сабас дома!“
 Третій Жид озветься, Оврам:
 „У мене не великий крам:
 Шпильки, голки,
 Креміння, люльки.
 Так я свій крам
 У коробочку склав,
 Та козакам пятами наживав“.

Обізветься четвертий Жид, Давидко:
 „Ой, брате Лейбо! ужеж пак із за гори козацькі корогви видко!“ 80

Обізветься пятий Жид, Юдко:
 „Нумо до Полонного утікати прудко!“
 Тоді Жид Лейба біжить,
 Аж живіт дріжить;
 Як на школу²⁾ погляне,
 Його серце жидівське зівяне:

„Ей, школож моя, школо мурована!
 Тепер тебе ні в пазуху взяти,
 Ні в кешенню сховати.

Алеж доведеться Хмельницького козакам на с...ч, на балаки
 [покидати“ 90

Отсе, панове молодці, над Полонним не чорна хмара вста-
 Не одна пані-Ляшка удовою зосталась. [вала:

Озветься одна пані-Ляшка:

„Нема мого пана Яна!
 Десь його звязали козаки, як би барана,
 Та повели до свого гетьмана“.

Озветься друга пані-Ляшка:

„Нема мого пана Кардаша!
 Десь його Хмельницького козаки повели до свого коша“.

Озветься третя пані-Ляшка: 100

„Нема мого пана Якуба!
 Десь узяли Хмельницького козаки*
 Та либонь повісили його десь на дубі“.

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 223—8. Записав М. В. Ніговський в с. Красному Куті, Богодухівського пов., Харківської губ. від сліпця-бандуриста Ригоренка, що в молодости перейняв кілька дум від якогось Запорожця. Початок думи — до 9-того стиха — за-

¹⁾ Рось впадає до Дніпра низше Канева. ²⁾ = жидівська спинагога, біжниця.

бутній Ригоренком, взяв Куліш із варіанту Максимовича. — Максимович: Сборникъ 1849. 67—71. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни II. 32—6. Передруки. — Закревський: Старосвѣтскій бандуриста. Москва 1860. 80—2. Передрук.)

23. Жидівські утиски й козацьке повстаннє 1648 р.¹⁾

I.

Як од Кумівщини²⁾ да до Хмельнищини,
 Як од Хмельнищини да до Брянщини,³⁾
 Як од Брянщини да й до сьогож то дня,
 Як у землі кралевській⁴⁾ да добра не було:

Як Жиди-рандарі
 Всі шляхи козацькі зарандовали,⁵⁾
 Що на одній милі
 Да по три шинки становили.
 Становили шинки по долинах,
 Зводили щогли⁶⁾ по високих могилах. 10

Іщеж то Жиди-рандарі
 У тому не перестали,
 На славній Україні всі козацькі торги заорандовали,
 Да брали мито-промито:

Од возового
 По пів-золотого,
 Од пішого пішениці по три денежки мита брали,
 Од неборака старця
 Брали кури да яйця,
 Да іще питає: 20

„Чи нема, котак, сче цого?“
 Іщеж то Жиди-рандарі
 У тому не перестали:

На славній Україні всі козацькі церкви заорандовали.
 Которомуб то козаку, альбо мужику дав Бог дитину появити,
 То не йди до попа благословиться,

¹⁾ Ветунна розвідка ст. 36. ²⁾ Кумівщина — час нещасливої для козаків битви під Кумейками, що рішила долю козацького повстання під проводом Павлюка 1637 р. ³⁾ Брянщина — мабуть Браїлівщина, т. в. доба розділів Польщі, коли на правобережній Україні визначну ролю грали Браїлівці. А в тім сі вірші своїм складом сильно різняється від останніх і роблять вражіння пізнійшого, штучного додатку (Ант.-Драг. II. п. II. 32). ⁴⁾ Названнє України „кралевською землею“ вказує на те, що сю думу зложено в початках Хмельниччини, коли ще не було думки про відірваннє від Польщі. ⁵⁾ Реєстр польських та жидівських утисків на Україні перед 1648 р., які перераховують українські народні думи, згоджується не лиш із козацькими літописами, але також із польськими жерелами (Ант.-Драг. II. п. II. 30—32). Питаннє, чи відповідає се дійсному стану з перед 1648 р. — розсліджує др. Франко (Студії 381—404) і доходить до висновку, що в історичних жерелах і в думках подібаються нераз прибільшення у протижидівському напрямі; так н. пр. про арендуваннє церков Жидам найстарші жерела аж до Коховського включно не говорять нічого. ⁶⁾ Щогла — тичка, довгий дрючок (словар Грінченка).

Да пійди до Жида-рандара, да полож шостак,*
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іщеж то которомуб то козаку альбо мужику дав Бог 30
То не йди до попа благословиться, [дитину одружити,
Да пійди до Жида-рандара, да полож битий тарель,¹⁾*
Щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іщеж то Жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандовали:²⁾
Перва на Самарі,
Друга на Саксані,
Трейтя на Гнилій, 40
Четверта на Пробойній,
Пята на річці Каїрці.³⁾
Которий би то козак, альбо мужик ісхотів риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до пана благословиться,
Да пійди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тогдіж то один козак мимо кабака⁴⁾ іде, 50
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочкож моя Рася!
Що сей козак думає, що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене, Жида-рандара, не перепросить,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити“? 60
Тогді то Жид-рандар стиха підхождає,
Козака за патли хватає.
То козак на Жида-рандара скоса, як ведмідь, поглядає,
Іще Жида-рандара мостивийім паном узиває:
„Ей, Жиду, каже, Жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мині на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити“.
Тогді Жид-рандар у кабака вхождає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє: 70
„Ей, Жидівочкож моя Рася!
Буть мині тепер у Білій Церкві наставним равом:⁵⁾
Назвав мене козак мостивим паном“.

¹⁾ = талар. ²⁾ Особливо тяжко відчувало козацтво вярєндуванне запорозьких рік після повстання Острянина 1638 р. ³⁾ У Куліша: Кудесці. Справлено по вар. В. видання Антон.-Драгом. Ист. п. II. 31. ⁴⁾ Кабак — шинок, корчма. ⁵⁾ Рав — рабин.

II.

Тогді то у божественний день у четверток,
Як Жиди-рандарі у Білую Церкву на сейм¹⁾ збірались,
Один до одного стиха словами промовляли:
„Ей, Жидиж ви, Жиди-рандарі!
Що тепер у вас на славній Україні слишно?“
„Слишен, говорить, тепер у нас гетьман Хмельницький:
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа 80
Не така стоїть жидівська сторожа“.
Тоді озветься один Жид Оврам —
У того був невеликий крам,
Тілько шпильки да голки,
Що ходив поза Дніпром, да дурих козацькі жінки.
„Ей, Жидиж ви, Жиди-рандарі!
Як із Низу тихий вітер повіне,
Вся ваша жидівська сторожа погине“.
Тогдіж то як у святий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків до сходу сонця у поход 90
І стиха словами промовляв: [виправляв
„Ей, козаки ви, діти, друзі!²⁾
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський Очинаш читайте,
На славну Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.
Оттогді то всі Жиди-рандарі догадливі бували, 100
Усі до города Полонного³⁾ повтікали.
Тогді то Хмельницький на славну Україну прибував,
Ні одного Жида-рандара не заставав.
Тогді то Хмельницький не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,
У город Полонного подавав,
А в листах прописував:
„Ей, Полоняне, Полонянська громада!
Колиб ви добре дбали,
Жидів-рандарів мині до рук подали“.
110

¹⁾ Жидівські сейми дійсно збірлися із представників кагалів. Дума не згадує про кровопролиттє її жорстокости, получені з повстаннем, що лише підносить її поетичну вартість, — натомість з гумором описує переполюх і нагальну утечу Жидів. Що се опис живий і згідний з історичною дійсністю, показує зіставленне думи з оповіданнем Жида Натана Ганновера, що був наочним свідком і учасником втеки заславських Жидів (др. Франко, Студії 400—4) ²⁾ Подібне візванне до козаків повторюється в думках про Хмельниччину (132 ст.). ³⁾ Полонне — місто в Новгород-Волинськїм повіті, було збірною точкою збігців в початках повстання Хмельницького. Одначе Хмельницький не здобував Полонного ані не давав наказу переслідувати Жидів (Франко: Студії 394).

Тогді то Полоняне йому одписали:
 „Пане гетьмане Хмельницький!
 Хоть будем один на одному лягати,
 А не можем тобі Жидів-рандарів до рук подати“.
 Оттогді то Хмельницький у другий раз листи писав,
 У город Полонного подавав:
 „Ей, Полоняне, Полонянська громада!
 Нехороша ваша рада.
 120
 Єсть у мене одна пушка Сирота —
 Одчиняться ваші залізни, широкі ворота“.

Тогді то як у святий день божественний четверток
 Хмельницький до сходу сонця уставав,
 Під город Полоннос ближей прибував,
 Пушку Сироту у переду постановляв,
 У город Полонного гостинця подавав.

Тогді то Жиди-рандарі
 Горким голосом заволали:
 „Ей, Полоняне, Полонянська громада!
 130
 Колиб ви добре дбали,
 Од Польщі ворота одбивали,
 Да нас за Вислу річку хоч у одних сорочках пускали!
 Тоб ми за річкою Вислою пробували,
 Да собі дітей дожидали,
 Да їх добрими ділами наущали,
 Щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали“.

Оттогді то козакам у городі Полонному дана воля на три
 „Пийте-гуляйте, [часа з половиною:
 Коло Жидів-рандарів собі здобу хорошу майте“!
 140
 Тогді то козаки у городі Полонному пили-гуляли,
 Здобу хорошу собі коло Жидів-рандарів мали;
 Обратно на славу Україну прибували,¹⁾
 Очертом сідали,
 Сребро й злато на три части пайовали:
 Первую часть на Покрову Січовую да на Спаса Межигорського
 [оддали,

Другу часть на меду да на оковитій горільці проливали,
 Третю часть междо собою, козаками, пайовали.
 Тогді то не один козак за пана гетьмана Хмельницького Бога
 [просив
 150
 Що не один жидівський жупан зносив.

(Куліш: Записки о Юж. Руси I, 56—63. Записано від кобзаря
 Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького пов. Чернігівської
 губ. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. II, 20—30.)

24. Похід на Молдавію (1650).²⁾

I.

Як із низу із Дністра тихий вітер повіває, —
 Бог святий знає, Бог святий відає,
 Що Хмельницький думає-гадає.

¹⁾ Опісля повороту з виправи й пакування добиті нагадує анальогічні місця із дум про Сам. Кішку і Розмову Дніпра з Дунаєм.

²⁾ Вступна розвідка ст. 36—7.

Тогдіж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
 Ні джури козацької,
 Ні мужі громадської,
 Що наш пан гетьман Хмельницький,
 Батьку Зінов Богдану Чигиринський,
 У городі Чигрині задумав вже й загадав:

Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
 10
 А ще сам з города Чигрина рушав;
 За ним козаки йдуть,
 Яко ярая пчола гудуть.
 Которий козак не міє в себе шаблі булатної,
 Пищалі семипядної,
 Той козак кий на плечі забірає,
 За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо поспішає.¹⁾

Оттогдіж то як до річки Дністра прибував,
 На три части козаків переправляв,
 20
 А ще до города Сороки прибував,
 Під городом Сорокою шанці копав,
 У шанцях куренем стояв;
 А ще од своїх рук листи писав,
 До Василя Молдавського²⁾ посилав,
 А в листах приписував:

„Ей, Василю Молдавський,
 Господарю волоський!
 Що тепер будеш думати й гадати:
 Чи будеш зо мною биться,
 30
 Чи мириться?
 Чи города свої волоські уступати,
 Чи червінцями полумиски сповняти?
 Чи будеш гетьмана Хмельницького благати?“

Тогдіж то Василій Молдавський,
 Господар волоський,
 Листи читає,
 Назад одсилає,
 А в листах приписує:

„Пане гетьмане Хмельницький,
 Батьку Зінов Богдану Чигиринський!
 40
 Не буду я з тобою ні биться,
 Ні мириться,
 Ні городів тобі своїх волоських уступати,
 Ні червінцями полумисків сповняти:
 Не луччеб тобі покориться меншому,
 Ненужли міні тобі старшому?“

Оттогдіж то Хмельницький, як сії слова зачував,
 Так він сам на доброго коня сідав,
 Коло города Сороки поїжжав,

¹⁾ Се ті охотники, що на основі Зборівського договору не увійшли в склад обмеженого до 40.000 козацького війська. Дума передає вірно характеристичний прояв свого часу, як то українське посільство, використовуючи всяку нагоду, хватало за оружжя та приставало до козаків, щоби скинути ненависне панщинне ярмо та здобути для себе козацькі права. Такою нагодою був також похід 1650 р.

²⁾ Василь Лупул — тодішній господар молдавський.

На город Сороку поглядав, 50
 Іще стиха словами промовляв:
 „Ей, городе, городе Сороко!
 Ще ти моїм козакам дітям не заполоха;
 Буду я тебе доставати,
 Буду я з тебе великій скарби мати,
 Свою голоту наповняти,
 По битому тарелю на місяць жаловання¹⁾ давати“.
 Оттогді то Хмельницький, як похвалився,
 Так гаразд добре й учинив:
 Город Сороку у неділю рано задобідде²⁾ взяв, 60
 На ринку обід пообідав,
 К полудній годині до города Січави³⁾ припав,
 Город Січаву огнем запалив
 І мечем іспліндровав.

II.

Оттогді то інші Січавці гетьмана Хмельницького у вічі
 Усі до города Яси повтікали, [не видали,
 До Василя Молдавського стиха словами промовляли:
 „Ей, Василю Молдавський,
 Господарю наш волоський!
 Чи будеш за нас одностайне стояти, 70
 Будем тобі голдовати;
 Колиж ти не будеш за нас одностайне стояти,
 Будем іншому пану кровю вже голдовати“.
 Оттоді то Василь Молдавський,
 Господар волоський,
 Пару коней у колясу закладав,
 До города Хотині одіжджав,
 У Хвилецького копитана станцією стояв;
 Тогдіж то од своїх рук листи писав,
 До Івана Потоцького, кроля польського, посилав: 80
 „Ей, Івану Потоцький,
 Кролю польський!
 Тиж бо то на славній Україні пеш-гуляєш,⁴⁾
 А об моїй ти пригоді нічого не знаєш.⁵⁾
 Шож то в вас гетьман Хмельницький, Русин,
 Всю мою землю волоську обрушив,
 Все моє поле копєм ізорав,
 Усім моїм Волохам, як галкам,
 З пліч головки познімав.
 Де були в полі стежки-доріжки, 90
 Волоськими головками повимощував;
 Де були в полі глибокі долини,
 Волоською кровю повиповнював“.

¹⁾ Жалування — платня. ⁴⁾ = до обідів, перед полуднем.
²⁾ = Сучава. ³⁾ Микола Потоцький, великий гетьман коронний,
 дійсно славився розгульним життям. ⁵⁾ Тут у вар. М. Цертелева
 йдуть оті вірші:

„Чом ти Хмельницького не єднаєш?
 Вже почав він землю кінськими копитами орати,
 Кровю молдавською поливати“.

Оттогді то Івану Потоцький,
 Кролю польський,
 Листи читає,
 Назад одсилає,
 А в листах приписує:
 „Ей, Василю Молдавський,
 Господарю волоський! 100
 Колиж ти хотів на своїй Україні проживати,
 Було тобі Хмельницького у вічні часи не займати;
 Бо дався міні гетьман Хмельницький гаразд добре знати:
 У первій війні
 На Жовтій Воді
 Пятнадцять моїх лицарів стрічав, —
 Не великий їм одвіт оддав:
 Всім, як галкам, з пліч головки поздіймав.
 Трох синів моїх живцем узяв,
 Турському салтану в подарунку одіслав; 110
 Мене, Івана Потоцького,
 Кроля польського,
 Три дні на прикові край пушки держав,
 Ані пить міні¹⁾, ні їсти не дав.
 То дався міні гетьман Хмельницький гаразд добре знати,
 Буду його во вік вічний пам'ятати!“
 Оттогді то Хмельницький помер²⁾,
 А слава його козацька не вмире, не поляже.
 Теперішнього часу, Господи, утврди і подержи 120
 Люду царського,
 І всім слухащим
 І всім православним християнам,
 Сьому домодержавцю,
 Хозяїну й хозяїці,
 Подай, Боже, на многа літа!

(Метлинський: Народ. южнорусс. п'єси, 391—4. Записав
 П. Куліш від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці Сосницького
 пов. Чернігівської губ. — Цертелев: Опытъ 41—3. — Макси-
 мович: Укр. нар. п'єси 1834. 40—2 і Сборникъ 1849. 71—73. Пере-
 друк. — Антонович-Драгоманів: Историч. п'єс. II. 99—106.)

25. Повстаннє після Білоцерківського мира.³⁾

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
 Що з Ляхами, із мостивими панамі у Білій Церкві замирив?

¹⁾ Тут у Метл. виїмково: мені.
²⁾ Варіант Цертелева має ось яке закінчення, можливо, що пе-
 рейняте з якоїсь іншої думи:

То пан Хмельницький добре учинив:
 Польщу засмутив,
 Волощину побідив,*
 Гетьманщину звеселив.

В той час була честь, слава,
 Військова справа!
 Сама себе на сміх не давала,
 Неприятеля під ноги топтала.

³⁾ Вступна розвідка ст. 30.

Да велів Ляхам,
Мостивим панам,
По козаках, по мужиках, станцією стояти,
Да не велів великої станції вимишляти.

То шеж то Ляхи,
Мостивії пани,
По козаках і по мужиках поставали,
Да великую станцію вимишляли, 10
Од їх ключі поодбірала,
Да стали над їх домами господарями:

Хозяїна на конюшню одсилає,
А сам з його жоною на подушках почиває;
То козак, альбо мужик, із конюшні приходяє,
У квартиру поглядає, —
Аж Лях, мостивий пан, іще з його жоною на подушках почиває.
То він один осьмак у кармані має.

Піде з тоски да з печалі у кабак, тай той прогуляє. 20
То Лях, мостивий пан, од сна уставає,
Вулицею йде,
Казав би, як свиня нескребена попереду ухом веде,
Іще слухає-прослухає,
Чи не судить його де козак, альбо мужик.

У кабак уходяє,
То йому здається,
Що його козак медом шклянкою, або горілки чаркою витає, —
Аж його козак межи очі шклянкою шмагає,
Іще стиха словами промовляє:

„Ей, Ляхиж ви, Ляхи, 30
Мостивії пани!
Хотяж ви од нас ключі поодбірала
І стали над нашими домами господарями, —
Хотяб ви на нашу кумпанію не находжали!“

Тогдіж то стали козаки у раді, як малиї діти,
Од своїх рук листи писали,
До гетьмана Хмельницького посилали,
А в листах приписували:

„Пане гетьману Хмельницький,
Батьку Зінов наш Чигиринський! 40
За що ти на нас такий гнів положив?
Нащо ти на нас такий ясир¹⁾ наслав?
Ужеж тепер ми ні в чому волі не імієм;
Ляхи, мостивії пани, од нас ключі поодбірала,
І стали над нашими домами господарями.“

Тогдіж то Хмельницький листи читає,
Стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі, небожата!
Погодіте ви трохи, мало-небогато, —
Як од святої Покрови да до світлого трехдневногo Воскре- 50
Як дасть Бог, що прийде весна красна, — [сення,
Буде наша вся голота рясна“.

Іван Кучеренко
з с. Мурафи, Богодухівського пов., Харківської губ.
(Гл. ст. 61).

¹⁾ Ясир — невольники, а також неволя.

Тодіж то пан Хмельницький добре дбав,
Козаків до схід сонця в поход випровожав,¹⁾
І стиха словами промовляв:

„Ей, козаки, діти, друзі,
Прошу я вас, добре дбайте,
На славу Україну прибувайте,
Ляхів, мостивих панів, у пеня рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не давайте!“²⁾ 60

Тоді Ляхи, мостиві пани, догадливі бували,
Усі по лісах, по кущах повтікали;
То козак і лісом біжить,
А Лях за кущем і лежачи дріжить;
То козак Ляха за кущем знаходить,
Келепом³⁾ межи очі наганяє,
І стиха словами промовляє:

„Ой, Ляхиж ви, Ляхи,
Мостиві пани! 70
Годіж вам поза кущами валяться,
Пора до наших жінок на опочинок іти;
Уже наші жінки і подушки поперебивали,
І вас, Ляхів, мостивих панів, ожидали!“

Тоді то Ляхи козаків рідними братами узивали:
„Ей, козаки, * рідні брати!
Колиб ви добре дбали,
Да нас за річку Вислу хоть у одних сорочках пускали!“

Оттогді то Ляхам Бог погодив:
На річці Вислі лід обломив; 80
Тоді козаки Ляхів рятували,
За патлі хватали,
Да ще далі під лід підпихали.

„Ей, Ляхиж ви, Ляхи,
Мостиві пани!
Колись наші діди над сією річкою козакували,
Да в сій річці⁴⁾ скарби поховали;
Як будете скарб находити,
То будемо з вами по-полам ділити,
Тоді будемо з вами за рідного брата жити. 90
Ступайте, тут вам дорога одна,
До самого дна!“

Тодіж то Хмельницький умер,
А слава його не вмірає.

(Антонович-Драгоманів: Историч. п'єси II. 110—113.
Записав П. Куліш від кобзаря А. Шута в м. Олександрівці, Соєниць-
кого пов., Чернігівської губ. — П. Куліш: Записки о Юж. Руси
I. 51—6. Сей варіант з малими відмінами ідентичний з попереднім. —
Максимович: Сборникъ 1849. 74—7.)

¹⁾ У Ант.-Драг.: випровожав. Справлено по вар. Куліша. ²⁾ У Куліша: „віри святої . . . не подайте“. Сей зазив Хмельницького майже дословно повторюється в кількох думках. ³⁾ Келеп — палиця з металевою ручкою у формі молотка. ⁴⁾ У Ант.-Драг.: в сій річці.

Постановами договору в Білій Церкві обмежено козацький реєстр до 20.000: решта козаків і селяни мала вертати в підданство. Козакам признано лише київське воєводство; до тогож допущено постої польських жовнірів на Україні. Се ті „станції“, що так тяжко налягали на українську людність. Під сим терміном треба тут розуміти взагалі всякі повинности, побори й тягарі, получені із розміщенням польського війська, що так часто допускалося кривди й насильства супроти місцевого населення.

26. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького.¹⁾

I.

Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умірати,
Нікому поради дати.

Покликне він на Івана Виговського,²⁾

Писаря військового:

„Іван Виговський,

Писар військовий!

Скорійше біжи,

Да листи пиши,

Щоб сотники, полковники до мене прибували,

Хоч мало пораду давали!“

10

То Іван Виговський,

Писар військовий,

Листи писав,

До всіх розсилав.

То сотники, полковники, як їх прочитали,

Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скорійш прибували.

То гетьман добре їх принімає,

Словами промовляє:

„Панове молодці! добре ви дбайте,

Собі гетьмана наставляйте;

Бо я стар, болію,

Більше гетьманом не здолію...

Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського

Або Грицька Костиря Миргородського,

Або Хвилона Чичая Кропивянського,

Або Мартина Пушкаря Полтавського“.³⁾

То козаки тее зачували,

Смутно себе мали,

Тяжко вздыхали,

Словами промовляли:

„Не треба нам Антона Волочая Київського,

Ні Грицька Костиря Миргородського,

20

30

¹⁾ Вступна розвідка ст. 37. ²⁾ У Церт.: Луговського. ³⁾ По вар. Метлинського Хмельницький спершу пропонує на гетьманство Виговського, та козаки відповідають:

„Не хочем ми Івана Виговського:

Іван Виговський близько Ляхів, мостивих панів, живе,

Буде з Ляхами, мостивими панами, якладати,

Буде нас, козаків, за не-віщо мати“.

Так само відкидають козаки й кандидатуру Павла Тетеренка.

Ні Хвилона Чичая Кропивянського.

Ні Мартина Пушкаря Полтавського;

А хочем ми сина твого,⁴⁾

Юруся молодого,

Козака лейстрового“.

„Він, панове молодці, молодий розум має,

Звичаїв козацьких не знає!“

„Будем ми старих людей біля його держати,

Будуть вони його научати,

Будем його добре поважати,

Тебе, батька нашого, гетьмана, споминати“.

То Хмельницький тее зачував,

Великую радість собі мав,

Сідою головою поклін оддавав,

Сльози проливав...

Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемогав,

Опрошенне зо всіми приймав,

Милосердому Богу душу оддав..

То не чорні хмари ясне сонце заступали,

Не буйні вітри в темнім лузі бушували —

Козаки Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали...

40

50

60

II.¹⁾

А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє.

Об смерті отцевській не знає.

Скоро лейтари²⁾ до його прибували,

Листи подавали, —

То Хмельниченко листи як прочитав,

Світа Божого не взвидав.

То не багато Виговський гетьмановав,

Півтора года булаву держав.

Скоро сотники, полковники прибували,

Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли.

„Дай же, Боже, — козаки промовляли, —

За гетьмана молодого

Жити, як за старого,

Хліба-соли його вживати,

Города турецькі пліндровати,

Слави-лицарства козацькому війську доставати“.³⁾

70

(Цертелев: Опыт собранія стар. малоросс. пѣсней. 44—7. — Максимович: Укр. народ. пѣс. 1834. 44—7. Сборникъ 1849. 77—81. Передруки. — Метлинський: Народ. южноросс. пѣсни. 395—9. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣсни II. 118—24. Передруки.)

¹⁾ По думці Максимовича в цьому закінченні переховалися „відривки окремої, забутої думи, що ішла безпосередно за думою про смерть Богдана“ (Сборникъ 1849, ст. 80). Одначе і в ширшому варіанті Метлинського (по запису Куліша) ці обі частини получені в однуж цілість. ²⁾ Лейтар=рейтар, їздець.

³⁾ Варіант Метлинського має ось яке закінченне:

Тогдїж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,

Поти і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали;

А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,

Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:

27. Ганжа Андибер.¹⁾

I.

Ой, полем, полем Килиїмським,²⁾
 Битим шляхом ордиїнським,
 Гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга³⁾ сім год і чотири
 Та потеряв зпід себе три коні воронії.
 На дванадцятий год повертає, —
 Козак-нетяга до города Черкас прибуває.
 На козаку, бідному нетязі,
 Три сіромязі,⁴⁾
 Опанча рогозоя,⁵⁾
 Поясина хмелоя,
 На козаку, бідному нетязі, сапанці, —
 Видні п'яти і пальці,
 Де ступить — босої ноги слід пише.
 А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка —⁶⁾
 З верху дірка,
 Хутро голе, околиці⁷⁾ Біг має;
 Вона дощем покрита,
 А вітром, на славу козацьку, підбита.
 Ішеж то козак, бідний нетяга, до города Черкас прибуває,
 Насті Горової, кабашниці⁸⁾ степової, шукає-питає.
 Скоро козак-нетяга Насті Горової, кабашниці степової,
 Зараз у світлицю вбрався. [допитався,
 Там пили три Ляхи,⁹⁾
 Дуки срібляники:
 Первий пив Гаврило Довгополенко Переяславський,
 Другий пив Війтенко Ніженський,
 Третій пив Золотаренко Черніговський.
 От вони пили-підпивали,
 З козака-нетяги насміхались,
 На шинкарку покликали:
 „Гей, шинкарко Гороя,
 Насте молодая!
 Добре ти дбай,
 Нам солодкі меди, оковиту-горілку ще підсипай,
 Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай;
 Бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
 Опалився, ошарпався, обдрався,
 До нас прийшов добувати,
 А в иншу коршму буде нести пропивати“.

„Ей, Євраско Хмельниченку, гетьмане молодий!

Не подобалоб тобі над нами, козаками, гетьмановати,
 А подобалоб тобі наші козацькі курені підмітати“.

¹⁾ Веселна розвідка ст. 37—8. ²⁾ Кілія — над лівим рукавом дунайської дельти. ³⁾ Нетяга — бідак, бездомний. ⁴⁾ Сіромязя = сермяга, польс. siegnięga — свита з грубого сукна, домашнього виробу, сіряк. ⁵⁾ Рогозовий — з рогами, соломяної моти, сітпівку. ⁶⁾ Шапка-бирка — з овечого кожуха, смушкова. ⁷⁾ Околиця — обшитте довкола шапки. ⁸⁾ Кабашниця — шинкарка. ⁹⁾ У варіанті Метлинського нема бесіди про Ляхів, лиш про „дуків-срібляників“; та під Ляхами треба тут розуміти не лиш польських панів, але й розпаношену козацьку старшину, як показують наведені в думі прізвиська.

Тоді шинкарка Гороя,
 Настя, кабашниця степоя,
 Козака-нетягу за чуб брала,
 В потилицю з хати вибивала.
 То козак-нетяга добре дбає,
 Козацькими пятами опинає.
 Поти пався,
 Поки до порога добрався.
 Козацькими пятами за поріг зачіпає,
 А козацькими руками за одвірки хапає,
 Під мисник голову козацьку-молодешку ховає.
 Тоді два Ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
 З його насміхали,
 А третій, Гаврило Довгополенко Переяславський, був
 Із кармана людську денежку виймав, [обашний:¹⁾
 Насті кабашній до рук добре оддавав,
 А ще стиха словами промовляв:
 Гей — каже — ти шинкарко молода, ти Насте кабашна!
 Ти — каже — до сіх бідних козаків-нетяг хоч злая, да й обашна:
 Колиб ти добре дбала,
 Сю денежку до рук приймала,
 До погребя²⁾ одходила,
 Хоч борохового³⁾ пива уточила,
 Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілле живіт його козацький
 Тоді Настя Гороя,
 Шинкарка степоя,
 Сама в льох не ходила,
 Да наймичку посилала:
 „Гей, дівко-наймичко!
 Добре ти вчини,
 Кінву-чвертівку в руки вхопи,
 Та в льох убіжи,
 Та вісім бочок мина,
 А з девятої поганого пива наточи.
 Як маєм ми його свиням вилити,
 То будем ми його на таких нетяг роздавати“.
 Тоді дівка наймичка у льох убігала
 Та девять бочок минала
 Та з десятої п'яного чола-меду⁴⁾ наточила.
 Та в світлицю вхождає,
 Свій ніс геть од кінви одвертає,
 Буцім то те пиво воняє.
 Як подали козаку в руки ту кінву,
 То він став біля печі
 Тай почав підпивати пивце грече.⁵⁾
 Взяв раз, покоштував,
 У друге напився,
 А в третє як узяв ту кінву за ухо,
 То зробив у тій конівці сухо.

¹⁾ Обашний — обережний, уважний, проворний. ²⁾ Погріб — пивниця, льох. ³⁾ Бороховий, бороховий — мартовий. ⁴⁾ Чоло-мід — найліпший, найцінніший, чільний мід. ⁵⁾ Грече, грече (к'речи) — добре, гарно, як належить.

II.

Як став козацьку хмілю голову розбирати,
 Став козак конівкою по мосту добре погримати, 90
 Стали в дуків-срібляників із стола чарки й пляшки скакати,
 І стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті літати.
 Не стали тоді Ляхи, дуки-срібляники, за сажею світу Божого ви-
 Тоді ті Ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали, [дати.

Словами промовляли:
 „Десь сей козак-нетяга нігде не бував,
 Добрих горілок не пивав,
 Що його й погане пиво опянило!“

Як став козак-нетяга тее зачувати,
 Став на Ляхів грізно гукати: 100

„Гей, ви Ляхове,
 Вразькі синове!
 Ік порогу посувайтесь,
 Мені, козаку нетязі, на покуті місце попускайте.
 Посувайтесь тісно,

Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!“

Тоді Ляхи, дуки срібляники, добре дбали,
 Дальше ік порогу посували,
 Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали.

Тоді козак-нетяга на покуті сідає, 110

Ізпід поли позлотистий недолимок ¹⁾ виньмає,
 Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.

Тоді ті Ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
 Словами промовляли:

„Гей, шинкарко Горовая,
 Насте молодая,
 Кабашнице степовая!

Нехай сей козак, бідний нетяга, не мається в тебе сеї за-
 [ставщини викупляти,

Нам, дукам-срібляникам, нехай не зарікається воли поганяти,
 А тобі, Насті кабашній, груб топити.“ 120

Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сії слова зачувати,
 Так він став чересок ²⁾ виньмати,

Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стіл червінцями
 [устилати.

Тоді дуки-срібляники, як стали в його червінці зоглядати,
 Тоді стали його витати

Медом шклянкою
 І горілки чаркою.

Тоді й шинкарка Горовая,
 Настя молодая,

Істиха словами промовляє: 130

„Ей, козаче — каже — козаче!
 Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
 Ходи зо мною до кімнати,
 Сядем ми з тобою, поснідаєм,
 Ли пообідаєм“.

¹⁾ Недолимок — чекан, ручна оружина (Грінч.) ²⁾ Черес — подвійний, шпироклий шкіряний пояс, у якому носять гроші.

III.

Тогді то козак, бідний нетяга, по кабаку походить,
 Кватирку одчиняє,
 На бистрій ріці поглядає,
 Кличе, добре покликає: 140

„Ой ріки — каже — ви ріки низовії,
 Помощниці дніпровії!
 Тепер або мене зодягайте,
 Або до себе приймайте!“

Оттоді один козак іде,
 Шати дорогії несе,
 На його козацькі плечі надіє;
 Другий козак іде,
 Боти сапjanові несе,
 На його козацькі ноги надіє; 150
 Третій козак іде,
 Шличок козацький несе,
 На його козацьку главу надіє.

Тоді дуки-срібляники стиха словами промовляли:
 „Ей, не єсть же се, братці, козак, бідний нетяга,
 А єсть се Фесько Ганжа Андибер,
 Гетьман запорозький!...“

„Присунься ти до нас — кажуть — ближче,
 Поклонимось ми тобі нижче,
 Будем радиться,* 160

Чи гаразд-добре на славній Україні проживати“.
 Тоді стали його витати медом шклянкою
 І горілки чаркою.
 То він тее од дуків-срібляників приймав,
 Сам не випивав,
 А все на свої шати проливав:

„Ей, шати мої, шати! пийте-гуляйте:
 Не мене шанують,*
 Бо вас поважають. 170

Як я вас на собі не мав.
 То й чести од дуків-срібляників не знав“.
 Тоді то Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький
 [стиха словами промовляє:

„Ей, козаки — каже — діти, друзі-молодці!
 Прошу я вас, добре дбайте,
 Сіх дуків-срібляників за ліб, наче волів, ізза стола вивож-
 [дайте,
 Перед вікнами покладайте,
 У три березини потягайте,
 Щоб вони мене споминали,
 Мене до віку памятали!“

Тільки Гаврила Довгополенка Переяславського за те улюбив, 180
 Край себе садовив,
 Що він йому за свою денежку пива купив.

Тогдіж то козаки, діти, друзі-молодці, добре дбали,
 Сіх дуків-срібляників за ліб брали,
 Ізза стола, наче волів, вивождали,
 Перед вікнами покладали,
 У три березини потягали,
 А ще стиха словами промовляли:

„Ей, дуки, — кажуть — ви дуки!
За вами всі луги і луки —
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!“

190

(Куліш: Записки о Юж. Руси I. 200—9. К. записав сю думу від кобзаря Андрія Шута в м. Олександрівці, Сосницького пов., Чернігівської губ. і доповнив записом Ніговського від сліпця Ригоренка з с. Красного Бута, Богодухівського пов., Харківської губ. — Методський: Народ. южнорус. пісні 377—82 (по запису Куліша від А. Шута і Андр. Бешка з м. Мені Сосницького пов.)

28. Поєдинок козака Голоти з Татариним.¹⁾

Ой полем, полем Килиїмським,
То шляхом битим гординським,
Ой, там гуляв козак Голота:²⁾
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.

Правда, на козакові шати дорогії, —
Три семирязі лихий:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів не згожа.

А ще, правда, на козакові постоли вязові,³⁾
А унучі китайчані, —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки⁴⁾ шовкові, —
У двоє жіноцькі щирі валові.

10

Правда, на козакові шапка-бирка, —
З верху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита;
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає, —
На город Килию поглядає.

20

У городі Килиї Татарин сидить бородатий,
По гірницях похожає,
До Татарки словами промовляє:
„Татарко, Татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?“
Каже: „Татарине, ой, сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по гірницях похожаєш, . 30
А не знаю, що ти думаєш да гадаєш.“
Каже: „Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає, —
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти,
Да в город Килию запродати,

Іщеж ним перед великими панами-башами вихваляти,
За його много червоних не лічачи брати,
Дорогії сукна не мірячи пошитати“.

40

То тес промовляв,^{*} —
Дороге платте надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.

То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой, на Татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: „Татарине, Татарине!
На віщож ти важиш:
Чи на мою ясненькую зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?“

50

„Я — каже — важу на твою ясненькую зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого:
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килию запродати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних не лічачи брати,
Дорогії сукна, не мірячи, пошитати“.

60

То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой, на Татарина скрива, як вовк, поглядає.
„Ой, каже, Татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже козакові віри доняв,¹⁾
А вже за його й гроші пошитає.
А щеж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав²⁾
І козацьких звичаїв не знаєш“.

70

То тес промовляв,
На присішках³⁾ став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой, ще козак не примірівся,
А Татарин ік лихий матері з коня покотився.
Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом межі плечі⁴⁾ грімає,
Колиж оглядиться, — аж у його й духу немає.

80

Він тоді добре дбав,
Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав:

¹⁾ Сей вірш додано згідно з виданням Антоновича-Драгоманова.
²⁾ Се була приповідка козацька: Не пив води дунайської, не їв каші козацької (Максимович: Сборникъ 1849. 14).
³⁾ Присішки — стремена.
⁴⁾ У Куд.: між плечі.

¹⁾ Вступна розвідка ст. 38. ²⁾ Подібно починається її дума про Ганжу Андібера. ³⁾ = ходаки з вязового лика. ⁴⁾ Волоки — ремінці, крайки, мотузки, якими привязують постоли до ніг.

Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває;
Коня татарського за поводи взяв,
У город Січі припав,
Там собі пє-гуляє,
Поле Килиїмське хвалить-вихваляє:

90

„Ой, поле Килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене по нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислі мали,¹⁾
Од мене більшу добичу брали,
І неприятеля під нозі топтали!“

Слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!
Даруй, Боже, на многі літа!

100

(К у л і ш : Записки о Юж. Руси, I. 14—19. Зап. від кобзаря Архипа Никоненка з Оржиці, Лубенськ. п. Полтавськ. губ.— Лукашевич: Малоросс. думи и пѣсни 49—50. — Максимович: Сборникъ 1849. 13—16 (2 вар.) — Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 445. — Антонович-Драгоманів: Историч. пѣс. I. 168—74. Передруки. — Івашенко: Записки Ю. З. Отд. Р. Геогр. Общ. т. II. (за 1874) 1875. 116—29.)

29. Козацьке життє.²⁾

Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив.
Його жінка кляла-проклинала:

„Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі* три
Перша недоля, щоб під тобою добрий кінь пристав, [недолі:
Друга недоля, щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля, щоб тебе козаки не злюбили
І в курінь не пустили.³⁾

А козак добре дбає,
На жінку не потурає,
Жінці віри не дімає;

10

Коневі частенько зеленого сіна підкладає,
Жовтого вівса підсипає,
Холодною кринишною водою коня напуває,
У поход виступає.

Господь йому дав,
Що під ним добрий кінь не пристав,
Він козаків доганяв;

¹⁾ Подібні вірші в закінченню думи про Хмельницького й Барабаша. ²⁾ Вступна розвідка ст. 38—9. ³⁾ Подібний проклин у пісенній версії думи про Коновченка у Головацького:

... Бодай же ти, сину,
Бодай ти, сину, три недолі спітвало:
Одна недоля, щоб ти козаки не злюбили,
Твій до свого куріня щоби не приймили;
Друга недоля: би ти ясні мечі порубали;
Третя недоля, щоб ти кулі постріляли!

Порівн. Ж. Паулі: II. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi 1839. I. 156.

Що його козаки злюбили,
До себе в курінь пустили,
Ще й отаманом настановили.

20

Тоді козак у війську пробуває,
Свою новину козакам оповідає:
Слухайте, панове-молодці,
Як то жіноцька клятьба дурно йде,
Так, як мимо сухе дерево вітер гуде;
Жіноцькі сльози дурні, як вода тече“.

Жінка в корчмі пила та гуляла,
Та домівки не знала,
Мов її хата к нечистій матері пустокою завоняла.

30

Скоро стала козака з походу сподіватись,
Стала до домівки приждати,
Стала в печі розтопляти,
Стала той борщ кислий,
Оскоmistий, чорт-зна, колишній,
Ізпід лави виставляти,

Стала до печі приставляти,
Оттим борщем хотіла козака привітати.

Скоро став козак з походу прибувати,
Став до нових воріт до ламаних дожджати;
Він з коня не встає, —
Келепом нові ламані ворота одчиняє,
Козацьким голосом гукає.

40

Скоро стала козачка козацький голос зачувати,
То вона не стала против нього дверми виходжати,
Стала, мов сивою голубкою, в вікно вилітати.

Тоді козак добре дбає,
Хорошенько її келепом по плечах привітає,
Карбачем¹⁾ по спині затинає.

50

Тоді козачка у хату вбігала,
Буцім нехотя той борщ поліном штиркнула,
Ну його к нечистій матері! у піч обертала,
Новий борщ унов варити зачинала.

До скрині тягла,
Непростого, лляного полотна тридцять локтів узяла;
До шинкарки тягла,
Три кварта непростой горілки, оковити узяла,
З медом та з перцем розогривала,
Оттим козака частувала та витала.

Отто вийшла козачка на другий день за ворота,
Аж сидить жінок превеликая рота.²⁾

60

А сказано, жінки, як сороки:
Одна на одну зглядали,
Тай козачку осуждали,
Тай козачці не казали.

Одна таки старушка не втерпіла,
І козачці сказала:
„Гей, козачко, козачко!
Десь твій козак нерано з походу прибував,
Що попід очима добрі гостинці подавав“.

70

¹⁾ Карбач — нагайка, кнут. ²⁾ Рота — громада, товпа.

То козачка добре дбала,
 По своєму козака покривала:
 „Чи виж то, жіночки-голубочки, не знаєте,
 Що мій козак нерано з походу прибував,
 Заставив мене в печі потопити,
 Вечеряти варити?
 А я пішла по дрова,
 Та не втрапила по дрова,
 А втрапила по лучину,
 Попідбивала собі очі на ключину.
 Роблюж я таки те ремество, синило,
 Так воно міні добре в знаки вдалося:
 Як я його мішала, так воно міні за очі взялося“.

80

А козак сидить у корчмі та мед-вино кружає,
 Корчму сохвалляє:
 „Гей, корчмо, корчмо-княгине!
 Чом то в тобі козацького добра багато гине?
 І сама еси неохотно¹⁾ ходиш,
 І нас, козаків-нетяг, під случай без свиток водиш.
 Знати, знати козацьку хату
 Скрізь десяту:
 Вона соломою не покрита,
 Приспою не осипана,
 Коло двора нечиста-ма і кола,
 На дривітні дров ні поліна.
 Сидить в ній козацька жінка, околіла.²⁾
 Знати, знати козацьку жінку,
 Що всю зіму боса ходить,
 Горшком воду носить,
 Полоником³⁾ діти напуває“.

90

100

(Куліш: Записки о Юж. Русс. I. 215—20. Записав Ніговський від сліпця Ригоренка в с. Красному Куті, Богодухівського пов. Харківської губ.)

¹⁾ Неохатний — зле зодягнений, обдіраний. ²⁾ Околіти — сціпеніти, задубіти від холоду. ³⁾ Полоник — велика дерев'яна ложка, вареха до черпання окропу.

Кілька слів про фальшовані думи.

Наше видання обіймає усі звісні дотепер думи, які можна назвати народніми: 1) вони ж записані від народніх співців-кобзарів та у значній частині живуть і досі в усній традиції; 2) вони в'яжуться як найтісніше з іншими творами української усної словесності і то не лиш своїм змістом, але також формою та поетичним висловом і стилем. По тих прикметах можна зовсім певно відрізнити народні думи від підроблених, які почавши від 30-тих рр. XIX. в. довгий час засмічували збірники народніх пісень і дум. Щойно у виданні історичних пісень Антоновича-Драгоманова з 1874 р. I. (ст. XX—XXIII.) відмежовано виразно народні думи від фальшованих. Та коли видавці обмежились до перечислення фальсифікатів (і то не всіх), пильнішу увагу присвячує сій справі М. Костомарів, що в статі „Историческая поэзия и новые ее материалы“ (Вѣстникъ Европы 1874. XII. 573—629.) піддає докладному розглядові фальшовані пісні й думи та виказує зовсім певні сліди їх підроблення. До сього питання вертає ще й М. Драгоманов у своїй збірці „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.“ (ч. I. розділ 2. Женева 1885. ст. 58—69: „Перегляд фальшованих пісень про Палія й Мазепу“). З дум непевного походження помістили ми лиш одну на ст. 127.

По згаданим дослідям до фальшованих дум треба зачислити ось які:

1) Про невдалий похід князя-поганина на Греків (Куліш: Записки о Юж. Р. I. 172—8). Сю „думу“ доставив Кулішеви А. Шишацький-Ілич, що й у збірці Метлинського з 1854. помістив деякі фальшовані пісні. Дивно лише, що такий знавець української усної словесності, як Куліш, відразу не помітив підроблення, яке виказав щойно Костомарів. („Бесѣда“ 1871. XII.).

2) Про козацький похід на Турків Петра Самійленка Коломійця і його смерть (І. Ізопольський: „Ateneum“ 1844. V.; Метлинський: Народ. южнорусс. пѣсни 1854. 374—6).

3) Про щасливий морський похід гетьмана Серпяги. (Срезневський: Запорожская Старина I. 82—6; Максимович: Сборн. 27—30.).

4) Про присланне козакам військових відзнак в дарі від короля Баторія і козацький похід на Турків, що покінчився смертю гетьмана Богданка. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 77—82).

5) Про побіду Наливайка над Жолкевским під Чигирином 1596 р. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 86; Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 21—4; Сборникъ 1849. 53—7.).

6) Про козацький похід на Поляків під проводом трьох ватажків. (Срезневський: Запорожс. Стар. I. 102; Максимович: Укр. народ. пѣсни 1834. 27—32; Сборникъ 1849. 57—74.). Максимович зв'язує сю „думу“ з козацьким повстанням 1637. р.

7) Про Палія й Мазепу. (Срезневський: Запор. Стар. II. 72—6; Максимович: Укр. народ. п. 1834. 57—60; Сборникъ 1849. 88—91.).

Як бачимо, головним жерелом, з якого розходилися фальшовані пісні й думи, була в 1830-тих рр. „Запорожская Старина“ Срезневського; та ще й пізніше, у 40-вих і 50-тих рр. XIX. в., підсувано нераз фальшовані пісні й думи за народні. (Ізопольський, Шишацький-Ілич і др.). Фальсифікатори старалися головно заповнити чимось недостаючі народні пісні і думи, що освітлювали б козацько-польські війни до Хмельницького; та опираючись на фантастичному оповіданні звісної „Історії Руссов“, приписуваної тоді Г. Кониському, вони робили багато помилок, яких не можна би підсудати творцям народніх пісень і дум, що не знали вигадок сеї „Історії“.

Так н. пр. одна з фальшованих дум розповідає за „Історією Руссовъ“, беручи з неї й деякі подробиці, про Чигиринську битву й побіду Наливайка над Поляками 1596. р. — якої зовсім не було.

Історичні події XVIII. в. не лишили ніяких слідів у думах: в тім часі внутрішнього розладу серед козаччини, коли вона наближувалася до упадку, мабуть уже не складано нових козацьких дум, хоч усе ще не переставали витворюватися нові історичні пісні, як показує багата збірка Драгоманова „Політичні пісні українського народу XVIII—XIX. ст.“, між ними пісня про Палія й Мазепу, звісна у дуже великому числі варіантів. Головна тема сеї пісні — підступне ув'язнення Палія Мазепою 1704 р. — показує, що зложено її небагато після сеї події: у деяких варіантах є ще й коротка згадка про Полтавську битву 1709. р., дочеплена пізніше. Із пісні віє глибока прихильність до Палія, улюбленця й оборонця черни, а ненависть до Мазепи, як приклонника панів. Навязуючи до сих настроїв народніх мас, фальшована дума переносить усю вагу на події 1708—9. рр. а саме сполуку Мазепи із Шведами й Полтавську битву; до тогож всупереч народнім пісням фальшована дума звеличує „царів і князів“ та „праведного государя“, — того самого, що запроторив Палія у Сибір, опісляж zagrożений Мазепою, з найбільшим успіхом стягнув німецького старця під Полтаву, щоб до себе прихилити народні маси, що зовсім не були вдоволені самовільним порядкованнем царя на Україні. Що більше: фальшована дума нав'язує Мазепі зруйнування Батурина й різню невинної людности (звісно — се зробив Меншіков на приказ царя), паленне церков і топтання святих ікон. Таких очевидних помилок і тенденційних цареславних фальшів не подибаємо в народніх піснях і думах, хоч подекуди стрічаються в них анахронізми й перекручування імен. Народні пісні й думи, — коли лиш не попсовані або не підправлені видавцями, — здебільшого досить вірно передають історичні події і, що найважніше, настрої козацьких і народніх мас, як се бачимо й на піснях про Палія й Мазепу.

Коли вже сам зміст запідозрених дум наводить на слід підроблення, то ще певніше вказує на се їх форма: найчастіше се мішанина правильного пісенного розміру із свобідним речитативом дум. Та найпевнішим признаком підроблення у всіх згаданих думах є їх мова, пересіяна книжними зворотами, та укованими, нібито архаїчними висловами, яких не знає українська народня поезія; також штучний склад, високопарний тон і нещирий ліризм, що переходить місцями в пугу риторичу — усе те відрізняє фальсифікати від справжніх народніх пісень і дум. Врешті чиж не вказує на підроблення усіх перелічених дум і ся обставина, що після їх „віднайдення“ чомусь нікому не повелося знайти ніякого їх сліду в устній словесности, як се замітив уже Костомарів?

На житездатність поетичного твору в устній, народній словесности складається багато прикмет, якими щедро вивінувані справжні народні думи; показується, що сих прикмет не можна штучно витворити. Щоби книжний твір перейшов в устну традицію, мусить він змістом і формою достроюватися до інших творів устної словесности і, що найважніше, він мусить неначе прищеплена галузка, прийнятися на дереві народньої поезії, втягнути в себе його животворні соки та зростися з ним в одно, мусить перейти довгий процес асиміляції (приноровлення) та вигладжування, — а сього ніяк не можна заступити штучним способом.

О г л а в.

	СТОРОНИ:
Переднє Слово	1— 6
Українські народні думи, їх історичний підклад, наверствовання, зміст і форма	7— 62
1. Дві верстви дум	7— 10
2. Історичний підклад дум старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницьких і навчаючих	10— 27
3. Хмельниччина і прояви внутрішнього розладу серед козацтва в думах пізнішого складу	27— 39
4. У якому відношенні стоять думи до літературних творів середньої доби?	39— 45
5. Віршова й музична форма дум	45— 54
6. Творчі й співчі дум	54— 62
Думи старшого складу, про боротьбу з Турками й Татарами, невольницькі й навчаючі	63—128
1. Плач невольника	63— 65
2. Плач невольників на каторзі	65— 66
3. Утеча братів з Азова	66— 72
4. Маруся Богуславка	73— 75
5. Іван Богуславець	75— 78
6. Самійло Кішка	78— 90
7. Сокола	90— 92
8. Олекей Попович	92— 98
9. Самарські брати	98—100
10. Іван Коновченко	101—109
11. Прощання козака	109—111
12. Сестра і брат	111—113
13. Удова й сини	113—119
14. Ворожба із сну	118—119
15. Хведір Безридай	119—121
16. Смерть козака на Кодимській долині	121—122
17. Вдова Сірка Івана	122—124
18. Отаман Маташ старий	124—126
19. Розмова Дніпра з Дунаєм	126
20. Козак-бандуржист	127—128
Думи пізнішого складу, про Хмельниччину, реалістичні й насмішливі	129—156
21. Хмельницький і Барабаш	129—134
22. Корсунська битва	134—137
23. Жидівські утиски й козацьке повстання 1648 р.	137—140

24. Похід на Молдавію 1650 р.	140-143
25. Повстання після Білоцерківського міра	143-146
26. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького	146-147
27. Ганка Андигер	148-152
28. Повдинок козака Голоти з Татариним	152-154
29. Козацьке життє	154-156
Кілька слів про фальшовані думи	157-158
Оглав	159-160
Мелодії дум	I-VIII.

Спис ілюстрацій.

- I. Андрій Шут — з рисунку П. Куліша 1845 р.
- II. Остап Вересай — з рисунку Жемчужникова 1861 р.
- III. Павло Гащенко.
- IV. Група: Мих. Кравченко, Терешко Пархоменко, Петро Древиченко.
- V. Гнат Гончаренко.
- VI. Іван Кучеренко.
- VII. Група українських народних музиків з археологічного візду в Харкові 1902 р.
- VIII. Михайло Кравченко.

Поправки й доповнення.

Стор:	рядок:	надруковано:	має бути.
2	14 з гори	Цертелевим	Цертелевом
19	23 з долу	упривидейованою	упривилесною
20	19 з гори	тигари	тагари
31	14 " "	„руський очинаш“	„руський Очинаш“
32	22 з долу	честь, слава	честь, слава
40	3 " "	Ети. 36. I.	Ети. 36. II. 47.
44	4 " "	би-лин	би-лин
45	5 з гори	і невичерпаним	із невичерпаним
54	17 з долу	Творці й співці дум.	5. Творці й співці дум.
56	19 " "	коденській книзі	Коденській книзі
71	18 " "	Запор. Старина I. 34.	Запор. Старина I. 94.
75	1 з гори	Записано в..	Записав Ніговський в..
78	15 " "	Туркенею	Туркинею
104	13 з долу	Халанській	Халанский
106	21 " "	Туркенею	Туркинею
111	25 " "	при б днів	при бідній
128	19 " "	с. 27 — 32.	с. 27 — 32.)
129	11 з гори	Владислава ³⁾ *	Владислава ³⁾
131	3 " "	зривається	заривається.
132	22 і 23 з долу	На щоб	Нацоб
144	13 з долу	За що	Зацо
108	22 з гори	пропущено: „Русалка Дністровая“ 1837. 11 — 15.	

В „Запорозькій Старині“ Срезневського подано за Цертелевом отсі думи: Хведір Безридий (I. 1. ст. 91), Хмельницький і Варабаш, Похід на Молдавію, Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького (II. 9—45).

В Мелодіях дум:

Стор. II., систем лівийний 1-ий з долу: над групою нот від 10—14 (fis...dis) числяця від лівої руки, хибує цифри 3 (на означенні тріолі).

Ст. II., сист. лін. 3-тій з долу: 13-та нота від лівої руки (g) вісімка — має бути шіснадцятка.

Ст. VI., сист. лін. 3-тій з долу: над першими двома групами від лівої руки хибує означення 8^{та}.

Мелодії дум.

1. Утеча братів з Азова.

Співав Микола Дубина з Решетилівки, Полтавського повіт. губ.

1. = приблизно 60. т. м.

не си-ві-ї ту-ма-ни на-сту-па-ли,

А не си-ві-ї ту-ма-ни на-сту-па-ли, — То три бра-ти

з го-ро-да з А-зо-ва, Із ту-рецько-ї бу-сур-

менсько-ї не-во-лі а ві-ка-ли...

А два бра-ти кін-них, А найменший, піший піхо-ти-нець,

За кінними бра-та-ми й у-га-ня-

А, ой об си-ре ко-рін-ня, А й о бі ле-є ка-міння свої

ножки по-би-ва-є, Сліди кро-вю за-ли-

ва-є, Піс-ком ра-ни за-си-па-є, Міждо конних убі-

га-є, За стре-ме-на хвата-є, А до братів сло-ва-ми

промавл — є.

Записав по фонографу Ф. Колесса. Матеріал до укр. етнол. т. XII, 21-3.

Пояснення нотаци: 1. Записи, переведені у віоліновому ключі, треба читати октавою нижче. 2. Перегрі і супровід поези визначено дрібнішими нотами. 3. Мелодії дум побудовані на середньозв'язній церковно-лориській скалітвч. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100. 4. Случайні знаки під зношення і тижневий мають значіння не до кінця фрази, в котрій являються.

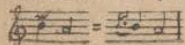
2. Самарські брати.

II

Співав кобзар Мих Кравченко з Великих Сорочинців, Миргородс.п. Полтавс. губ.

1. *meno mosso*
ten.
 Гей, у - сі по - ля са - марські по - чор - ні - ли Та яс - ни - ми по - жа -
a tempo
 ра - ми по - го - рі - ли, Тиль - ки не зго - рі - ли У річ - ки Са - марки, Кир -
rall.
 ни ці Салтан - ки Три тер - ни дрібненькі, Три байра - ки зе...
2. a¹.
 зе ле - нень - кі. *8va bassa*... О - то тиль - ки не зго - рі - ли три
rit.
 бра - ти рід - ненькі, Та як ті го - лу - боньки си - венькі, - Пострі - ля - ні
3. a tempo
 та по - ру - ба - ні по... по - чи - ва - ють. *8va bassa*...
rit.
 Ой, то тим во - ни спо - чи - ва - ють, Що на ра - ни по - стрі - ля - ні тай по -
4. a tempo
 ру - ба - ні Ду - же зне - зне - ма - га - ють. *8va bassa*...
 Гей, як о - бі - зветься старший брат До се - ре - ду - що - го сло - ва - ми, О - біл -
 леть ся дріб - ни - ми сльо - за - ми: Ой, бра - те мій се - ре - ду - щий! Та добре ти,
 бра - те, у - чи - ни, Хоч з річ - ки Са - марки, а - боз кирни - ці Салтанки

5. Одностайна крисочка на долішніх лініях переділює фрази, подвійна || групи фраз; крисочкою на горішніх лініях зазначаємо цезуру, що перетинає пісенне коліно (стих) звичайно при кінці. - 6. Скобками [] зазначені уступи рецитатції, у котрих правильне чергування наголоєів згоджується із тактованим метрономом. - 7. Дві вісімки, вдержані коротше, означаємо як дуоліо. $\text{♩} = \text{♩}$ (у). - 8. Значок ~ (Pralltriller) означає відскок від наміченого тону до горішньої секунди:

III
 Холодно - ї во - ди знайди, Ра - ни мо - ї постріляні та по - ру - ба - ні
rit.
 О - кро - пи, о... о - хо - ло - ди!"
 Записав фонографу Ф. Колесса. Матеріали до укр. етнол. т. XIII. 35-8.

3. Утеча братів з Азова.

Співав Платон Кравченко з с. Шахворостівки, Миргородс. пов. Полтавс. губ.

1. *(Andante sostenuto)*
 Ой! Ой, то не пи - ли пи - ли - ли, Ой, то не ту - мани уста
 ва - ли: Ой, то три брати з землі турецько - ї, Зві - ри бу - сурменсько - ї,
rit.
 Зтяжко - ї не - во - лі у - ті - ка - ли
2. a tempo
 Ой, два конних, третій пі - ша пі - ше - ни - ця, Як чу - жа - я чу - зько - ни - ця;
rit.
 О - то за конними й у - га - ня - є, За стре - ме - на хва - та - є Та до
 сло - ва - ми про - мовля - є
3. a tempo
 Ой! Братчи - ки мо - ї род - ні, Го -
 лубоньки ж сиві! Станьте со бі, ко - ні по - па - сі - те, Найменчо - го
 бра - та, Пі - шо - го пі - хо - тин - чи - ка, о - бо жді - те, Хоч на ко - ні та возь -
rit.
 міте, Вхристі - янські - ї го - ро - да по - дво - зі - те!"
 Записав по фонографу Ф. Колесса. Матеріали до укр. етнол. т. XIII. 55-59.

ritempo VI

Що на Чор-но-му мо-рі Все не-добре почи-на-є:

riten.

Зло-су-проти-вна, хви-леш-на хви-ля уста-ва-є,

Суд-на ко-зацьки-ї, мо-ло-деш-ки-ї На три часті розби-

ten.

ва-є... Пер-ву част-ю уха-пи-ло, В ту-рецьку

Зем-лю за-не-сло, Дру-гу част-ю уха-пи-ло,

В ду-найське ги-рло за-би-ло. А тре-тя част-ю тут ма-є

Примітка до ч.б.:

При свободній, безтактовій будові рецитативії слабо виступає ритмічна конгруенція межі слівом і бандурним супроводом, який змогли ми передати лиш у загальних обрисах. Скаля *a e fi di a A si*, на котрій побудований супровід, двома тонами (*fi i si*) відрізняється від основної скали рецитативної мелодії: однак сітони приходять лиш у дуже швидких пасажах супроводу, звичайно як *3* або *7* та рідко коли сходяться із диссонуючими тонами співу. До того ж підвищенне четвертого ступня скали (*di*) іноді приводить за собою у співі т.зв. неутральну терцію, посередній тон межі *f-fi*.

VII

По се-ре-ди-ні Чор-но-го мо-ря На би-стрій хви-лі,

riten. *ten.* *atempo*

На ли-хий хур-то-ви-ні по-та-па-є...

Записав по фонограму Ф. Колесса. Матеріали до укр. етн.ол. ХТР. 115-22.

7. Хведір Безрідний.

Співав кобзар Остап Вересай з с. Налюжинець Прилуцького п. Полтавської губ.

1.

Ой, по по-тре-бі, по по-тре-бі бар-зе царській До там то мно-го

війська, гей, пона-же-но Да че-рез ме-чу по-ло-же-но, Дай не е-ди-но-

го ті-ла ко зацько-го, мо-ло-деш-ко-го, жи-во-го не о-ста-новле-но...

Тіль-ки по-між-

2.

до тим тру-пом Хведор бездольний, По-сі-че-ний да по-ру-ба-ний,

Дай на ра-ни смер-тель-ни-ї не зма-га-є; А ко-ло йо-го джу-ра-є

ре-ма, гей, промешка-є, До Хве-дор бездольний, безрідний, гей, промовля-є

сло-ва-ми, Да о-білеться гор-ко сльо-за-ми...

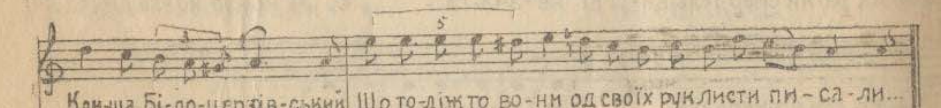
Записав М. Лисенко. Записки Ю.з. О.И.Р. Геогр. Осб. Т. 100.

8. Барабаш і Хмельницький.

VIII

Пригриво:

Співав кобзар П. Братиця з Ніжина, Чернігівської губ.

Записав і фортеп'яльний достріи уложив М. Лисенко. К. Стар. 1883 г. р.

Праці д-ра Філярета Колесси:

- Про віршову форму поезій Маркіяна Шашкевича. (Відбитка із „Звіту дирекції академіч. гімназії у Львові“ за 1910/11), ст. 24.
- Матеріали до історії козаччини 1709—1721 рр., зібрані в шведським державним архіві в Штокгольмі. Львів 1910, ст. 26.
- Ритміка українських народніх пісень. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“) Львів 1907, ст. 252.
- Погляд на теперішній стан пісенної творчості українського народу. (Перший у.р. просвітно-економічний конгрес). Льв. 1909 ст. 226 — 238.
- Мелодії гаївок, списані по фонографу ст. 92) із вступною розвідкою. (Матеріали до укр. етнології т. XII. Львів 1909).
- Мелодії українських народніх дум. Серія I. Львів 1910, ст. LXXXVIII („Про музичну форму дум“) + 178+20. Серія II. Львів 1913, ст. XXXVI (вступна розвідка) + 196+40. (Матеріали до укр. етнології т. XIII і XIV).
- Варіанти мелодій українських народніх дум, їх характеристика і групування. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“ т. CXVI, ст. 126—165) Львів 1913.
- Наверствование і характеристичні признаки українських народніх мелодій. (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“ т. CXXVI — CXXVII) Львів. 1918. ст. 22 + 3.
- Про музичну форму укр. народ. пісень з Поділля, Холмщини й Підляся. (Матеріали до укр. етнології т. XVI). Льв. 1918 ст. XV.
- Кілька спів про збирання і гармонізування укр. народ. пісень з доданням листів М. Лисенка. (Відбитка з „Артистичного Вістника“) Льв. 1905. ст. 3.
- Народній напрям в творчості М. Лисенка (Літературно-Науковий Вістник 1913. II. ст. 254—64).
- До питання про укр. музичний стиль. Льв. 1907. ст. 34.
- Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge, der sog. „Kosakenlieder“. (III. Kongress der Internationalen Musikgesellschaft, Wien 25 — 29 Mai 1909. Bericht, S. 276 — 296).
- Das ukrainische Volkslied, sein melodischer und rhythmischer Aufbau. (Oesterreichische Monatschrift für den Orient 1916. VII—XII. S. 218 — 233).
- Українські народні думи у відношенні до пісень віршів і похоронних голосів (Записки Н. Т. ім. Шевченка т. CXXX — початок).
- Микола Лисенко. Видавництво Тов. „Просвіта“ ч. 283. Льв. 1903, ст. 32.
- Огляд української народньої поезії. Видавництво Тов. „Просвіта“ ч. 302—303. Льв. 1905 ст. 188.
- „Наша дума“. Збірник укр. народ. пісень з мелодіями в хоровому укладі. Льв. 1903. Видавництво Тов. „Просвіта“.
- Людові вірування на Підгір'ю в с. Ходовичах, Стрийського пов. (Етнографіч. Збірник V. Львів 1918. ст. 76 — 98).
- Uklad Pamiętników Ksenofonta o Sokratesie. (Відбитка із звіту самбірської гімназії) Краків 1904. ст. 30.
- De Anabaseos Xenophontae tempore, consilio, fide. (Праці „Комісії класичної філології Н. Т. ім. Шевченка“ вип. I.) Льв. 1919. ст. 29.

НОВІСТЬ!

Загальна бібліотека „Просвіти“ ч. 1.

Канцелярія Тов. „ПРОСВІТА“ у Львові, Ринок ч. 10., II. поверх
поруचाє вешту ілюстровану

„ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ“

том I. до кінця XV. віку.

Михайла Возняка

Львів—1920, 4^о, стр. 344.

Видання Тов. „ПРОСВІТА“. — Ціна 120 марок п.

Вступні замітки. 1) Основи давньої доби української літератури. 2) Перекладне письменство. 3) Оригінальне письменство духовного змісту. 4) Літописи. 5) Поезія. 6) Запад літературного життя. Замікають квіткою: синхроністичні таблиці, важніша література предмету і показчик змісту.

„Вже сам побіжний перегляд змісту першого тому переконує нас про високі прикмети праці д. М. Возняка. Автор знів до купи увесь матеріал по історії старого нашого письменства, критично переглянув його і дав нам дійсно те, що треба — історію нашої старинної літератури без ринних чужосторонніх примішок, як досі се траплялося по всяких патентованих шкільних оглядах, автори котрих писали не на підставі основних самостійних студій, а йшли за московськими істориками літератури.

„Се безперечно й найважливіша заслуга д. М. Возняка.

„З зовнішнього боку видання представляється дуже добре й є порівняючи не дороге. — Кевжка коштує не дорожше двох бохонців хліба. — Товариству „Просвіта“ належить велика подака від громади, що нелякаючися значних коштів, дало змогу появитися такому гарному виданню“ (Вол. Дорошенко в „Життю і Мистецтві“ за 1920, р. ч. 3).

„Як би навіть Тов. „Просвіта“ не було ніщо більше видало як тільки наведену в горі працю невтомного дослідника М. Возняка, так тим одним виданням зробило воно велику річ.

„Історія української літератури Возняка повинна знаходитися в кожнім домі, під кожною стріхою і там, щойно там, сповняти ту саму місію, яку сповняє Історія Грушевського“.

(М. Галуциський: „Громадська Думка“ 1920, ч. 216).

Замовлення і гроші посилати на адресу Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10. — За границю висилається лиш з канцелярії Тов. „Просвіта“.

КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Історична повість.

в двох частих I. За Погорину Волость
і II. За Любов.

Написав: Осип Назарук.

Повість нагороджена Михайловою премією „Просвіти“, має 27 аркушів друку великої вісімки і кільканадцять ілюстрацій; вінету і оден ескіз виконав для неї артист маляр д. О. Новаківський. При кінці книжки додучена спеціально виконана карта земель держави Осмомисла та генеалогічна таблицка трех головних ліній Рурикового роду.

Замовляти в канцелярії Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

УКРАЇНСЬКЕ

ПИСЬМЕНСТВО

Твори:

Квітки-Основ'яненка 2 том. брош.
Шашкевича-Головацького „
Устияновича-Могильницького „
Метлинського-Костомарова „
Т. Шевченка 2 томи. „
Куліша 6 томів. „
Воробкевича 2 томи. „
Глібова-Климовича оправлен. „
Стороженка оправлен.
Руданського 3 томи брош.
Федьковича брош.

Івана Нечуя Левицького 1 т. брош.

Замовляти в канцелярії Тов. „Просвіта“, Львів, Ринок 10.